Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

MARK OG MONTRE

MUSEERNE I RIBE AMT 1994

MARK OG MONTRE

ÅRBOG FOR KUNST- OG KULTURHISTORIE
Udgivet af Ribe Amts Museumsråd 1994

Redaktion: William Gelius,
Mette Guldberg og Ingrid Stoumann.

Layoutidé: Mia Okkels IDD
Produktion: Rosendahl, Esbjerg

Eftertryk: Kun med forfatternes tilladelse

30. årgang

Udgivet med støtte af Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter

ISSN 0105-0826

Illustration på forsiden:
Jernalderlandsbyen i Guldager Plantage er et historisk værksted for Esbjerg kommunes skoler. Børnene er i færd med at samle brændenælder og hugge brænde, så der kan koges brændenældesuppe. Se artiklen: »Skole og museum – i fælles fodslaw«. Foto: Henning Pedersen, Skoletjenesten.

Illustration på bagsiden:
Folkevisetæppe tegnet af Ernestine Nyrop og vævet af Johanne Siegumfeldt omkring 1920 i Beiderwandteknik, som hun lærte hos den gamle væverslægt i Vonsild. To folkeviser afbildes: »De vare syv og syvsindstyve« og »Hr. Oluf og hans forgyldte Ljud«. Desuden i midten sang, strengeleg og dans. Skænket til Museet på Sønderskov af Lotte Højrup. Se artiklen: »Omkring Jenny la Cours Væveskole i Askov«. Foto: Museet på Sønderskov.

Gravengård Vandmølle

– en benstamp ved Holsted å

Af Søren Moses

I 1986-87 foretog Museet på Sønderskov, dengang endnu kaldet Egnsmuseet for Holsted, Brørup og Vejen kommuner, besigtigelser rundt omkring i virkeområdet for at påvise og undersøge de opgaver, som enten her og nu krævede en særlig opmærksomhed og indsats, eller som på længere sigt ville kunne blive en del af museets kulturhistoriske arbejdsmark.

Allerede i disse første år var der dukket en bestemt bevaringssag op, som i allerhøjeste grad var en »her og nu – eller måske aldrig« opgave. Ved nærmere eftersyn skulle den vise sig at repræsentere de sidste spændende rester både af en ældgammel teknologi og af et erhverv, som i 1800-tallet fik en væsentlig betydning for landsdelens omfattende hedeopdyrkning.

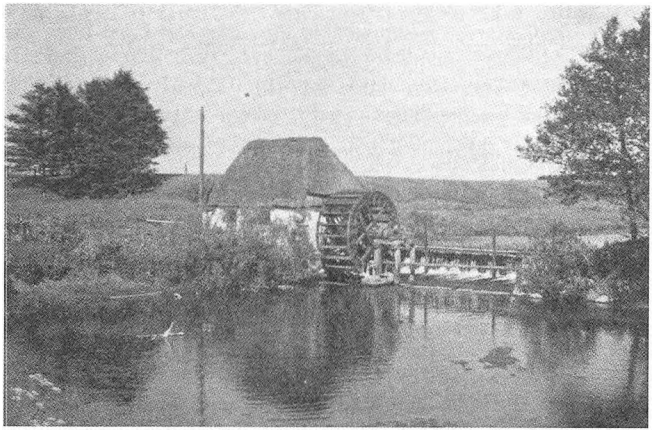

Fig. 1. Gravengård Vandmølle ved Holsted å, fotograferet af geografen og vandmølleforskeren Steen B. Bøcher omkring 1940. I forgrunden ses møllens bagvand, til højre det endnu intakte stemmeværk, og ved møllehuset står en elmast, som vidner om møllens elproduktion i 1920'erne. Gengivet fra Bøcher: Vandmøller og andre Vandkraftudnyttelser i Ribe Amt, 1944, s. 41.

En tidlig forårsdag i 1987 lagde museet vejen forbi den lille gårdmølle Gravengård Vandmølle, smukt beliggende ved Holsted å, midtvejs mellem Brørup og Holsted, og førstehåndsindtrykket var alt andet end opløftende (fig. 2). Stråtaget på det kun 5,5×4,5 m store møllehus var hullet og nedslidt, spærkonstruktionen var rådden, og alt mølleinventar var erstattet med udstyr efter en spejderbosætning i 1970'erne. F.eks. var en køkkenvasks afløb ført gennem den sammenskredne og gabende sokkel ud mod åen, og der stod en gammel udtjent koksovn i nordvest-hjørnet med aftræk via en høj elementskorsten udenfor. Kun resterne af et stærkt nedbrudt vandhjul og en tung egetræsaksel, som hvilede sig faretruende på en vaklende lejebuk i åen, vidnede om anlæggets fordums karakter og brug.[1]

Efter at museet havde fået kigget lidt på egnens møllehistorie og haft den første kontakt til forman-

Fig. 2. Den stærkt nedbrudte vandmølle, som den henlå, da museet indledte bevaringssagen. Som det ses, er der i stemmeværket nu placeret et hydraulisk stigbor til regulering af tilløbet til fiskeriets hovedfødekanal, som løber bag om møllehuset. Til venstre for huset står elementskorstenen fra 1970'ernes spejderbosætning. Foto: Museet på Sønderskov, 1988.

den for foreningen »Danske Møllers Venner«, ingeniør Anders Jespersen i Holte, rejste begejstringen sig imidlertid. Anders Jespersen kunne nemlig fortælle, at Gravengård Vandmølles bevarede hjul var Danmarks absolut sidste strømhjul og dermed eneste repræsentant for de allerældste og teknologisk enkle vandmøller – strømhjulsmøllerne.

Vandmøllen var opført omkring 1865, som benstamp til den nærliggende gård Gravengård, og det var heller ikke uvæsentligt, for bevarede benmøller var, med en enkelt undtagelse, ligeså sjældne som de gamle strømhjul. Med andre ord Gravengård Vandmølle rummede så enestående møllehistoriske detaljer, at sikkert også interessen og dermed økonomien til et restaureringsprojekt kunne rejses fra lokal såvel som fra national side.

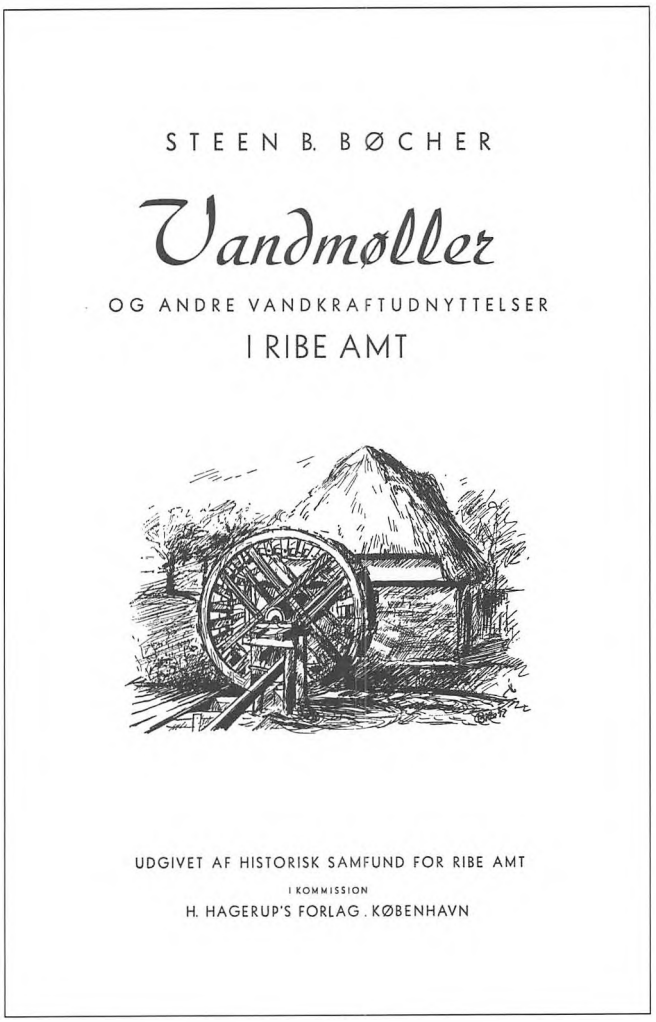

Fig. 3. Omslaget på Steen B. Bøchers bog fra 1944, hvor Gravengård Vandmølle er illustreret af Bitte Bøcher. Steen B. Bøcher havde kastet sin uforbeholdne kærlighed på møllen, dels rent fagligt p.g.a. møllens status som sidste bevarede benmølle i Ribe amt, dels p.g.a. møllens smukke beliggenhed. Længe efter at Bøcher havde udgivet ovenstående bog, skriver han andetsteds: »En solvarm sommerdag i engene ved Gravengård Mølle vil altid stå for mig som en af de skønneste naturoplevelser i Vestjylland. Jeg sad længe og spiste min medbragte mad og hørte åen klukke omkring det gamle vandhjul og fra luften sang horsegøgens sære stemningsfulde lyde«.[6]

Som sagt er Gravengård Vandmølle anlagt midt i forrige århundrede, og anlæggelsestidspunktet falder sammen med den afgørende liberalisering af mølleerhvervet gennem »Møllenæringsloven af 14. april 1852«, som fik sin virkning fra 1862. Loven betød i praksis, at møllenæringen blev givet fri for enhver, som måtte have lyst til at nedsætte sig som møller. Langt om længe, fristes man til at sige, for det gamle monopol havde dybe rødder langt tilbage i historien.

I middelalderen ejedes møllerne hovedsageligt af klostrene og de skiftende magthavere, og fra reformationen og frem til de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet lå ejerskabet hos kronen og adelen. De fleste af møllerne var lejet ud til fæstemøllere, som i begyndelsen skulle svare det såkaldte hartkorn, men fra midten af 1600-tallet blev mølleskyldshartkornet indført, en slags autoriseret mølleskat udmålt i forhold til de enkelte møllers formalingskapacitet. Som kompensation for fæstemøllernes strammere beskatning blev mølleerhvervet et slags privilegium, og nye møller, det ville sige konkurrenter, blev kun undtagelsesvis anlagt. I 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet var langt de fleste møller stadig fæstemøller, men flere og flere møller kom i løbet af århundredet på private hænder. Først med gennemførelsen af den omtalte Møllenæringslov i 1862 blev møllenæringen givet fri. Loven medførte en lang række private nyanlæggelser af møller, specielt gjaldt det vindmøller, men det nye blev nu også, at selvejerne var kommet i flertal. En af disse nye initiativtagere var sønderjyden Niels Østergård, om hvem vi i øvrigt ikke ved mere, end at han var gårdejer på Gravengård i 1860'erne, og således hovedkraften bag vandmøllens anlæggelse.[2]

Som lille privat gårdmølle har Gravengård Vandmølle ikke efterladt sig mange efterretninger, og de få men vigtige, der er, skyldes udelukkende to personers fortjeneste – geografen og vandmølleforskeren Steen B. Bøcher og ingeniør Anders Jespersen. Førstnævnte gjorde personlige optegnelser ved et besøg på møllestedet omkring 1940, da han arbejdede på sin disputats om vandmøller i Ribe og Vejle amter. Disputatsen blev udgivet i 1942, og her indtog Gravengård Vandmølle en central placering, både som omslagsmotiv og som fremhævet eksempel i bogens møllehistoriske afsnit.[3] Anders Jespersen har fra begyndelsen af 1950'erne kendt og fulgt møllen i sin videre skæbne, og via Nationalmuseets nu nedlagte møllearkiv ligger han inde med et i dag værdifuldt billedmateriale til understøttelse af møllens restaurering.

Bøcher udgav i 1944 en bog om vandmøllerne i Ribe amt (fig. 3), hvori hans optegnelser om Gravengård Vandmølle publiceredes.[4] I bogen angiver Bøcher udførlige kildehenvisninger efter hver møl-

lebeskrivelse, men under Gravengård Vandmølle kan han ikke nævne en eneste kilde, hvilket museet har fået bekræftet i sagens efterforskning. Meget tyder på, at Bøcher bygger sine oplysninger om møllens historie og drift på primærkilder, men hvem disse var, vides ikke, det fremgår ifølge Anders Jespersen ikke af Bøchers personlige skitser og notater fra besøget.[5] Flere ældre personer har endnu omkring 1940 haft møllens anlæggelse og drift i personlig erindring, men mange andre mølleinteresserede, deriblandt flere ældre møllere, kan også have bidraget med oplysninger. Et lille tip findes måske bagest i bogens prænumerantliste, som klart viser, hvor stor interessen har været omkring Bøchers ihærdige møllearbejde. Næsten 200 institutioner og enkeltpersoner har forudbestilt bogen og dermed, som det anføres, sikret dens udgivelse.

Den lange liste afslører med al tydelighed, hvor Bøcher har hentet interesse, goodwill og faglig inspiration til møllesagen. Prænumerantlisten tæller blandt andre en lang række møllere, gårdejere og lærere med tilknytning til Gravengård Vandmølles nærmeste omegn. Den mest lokale er førstelærer J. Winther fra den dengang nærliggende Præstkær Skole. Måske har Winther været meddeler til Bøcher ved møllestedet i begyndelsen af 1940'erne, vi ved det ikke, men han har i kraft af sin position sikkert haft et stort lokalhistorisk kendskab og har altså også via sin forudbestilling haft interesse for møllesagen.

Steen B. Bøcher skriver kort og godt om Gravengård Vandmølle i 1944:
»Møllen er nedlagt, men Huset og Hjulet findes endnu. Der er rigeligt med Vand men kun ringe Fald, ca. 50 cm. Hjulet er derfor et Strømhjul; dets Diameter er 340 cm. Møllen blev oprettet ca. 1865 som Kornmølle for Gaarden (Gravengaard) og som Benstamp. Benstampen blev nedlagt for ca. 40 Aar siden, da Stamperiet rystede Huset for meget (det måtte forsynes med Jernstivere). Der var en Grovkværn til 1923, den blev flyttet op på Gaarden, hvor den blev drevet elektrisk. Fra 1923 og til for faa Aar siden, da Møllen blev købt af Præstkær Ferskvandsfiskeri, drev Hjulet en Dynamo, der leverede Elektricitet til Gaarden. Desværre var Strømmen noget ujævn om Vinteren, særligt naar der var Is. En kort Tid anvendes Hjulet til at skære Fiskefoder med. Nu anvendes det ikke mere.«[4]

Det har været muligt at få Bøchers omtrentlige anlæggelsestidspunkt bekræftet, da møllen nævnes i en brandtaksation fra 1867. Ellers må man sige, at møllen gennem godt 120 år har formået at undgå skribenternes bevågenhed. Selv den meget produktive forfatter, dr. phil. og arkivar Oluf Nielsen (1838-96) nævner i sit værk om Malt herred fra 1870 ikke et ord om møllen.[6] Når man kender O. Nielsens almindeligvis omhyggelige forfatterskab, kan forklaringen kun være, at anlæggelsen af møllen er sket efter den redaktionelle afslutning af bogen.

Heller ikke *»Brørup Sogns Historie«*, udgivet i 1949, levner møllen et eneste ord, selv om gårdens Gravengårds historie og ejerforhold her omtales udførligt.[7] Til gengæld er der i tilknytning til omtalen af Præstkær Præstegård, beliggende mellem møllestedet og hovedvejen, vist et billede af vandmøllen, som i billedteksten benævnes Præstkær Vandmølle, men uden at der om møllen er knyttet yderligere kommentarer.[8]

Møllen var, som anført, grundlagt både med grovkværn og benstamp, hvor førstnævnte vel både tjente som mel- og foderkværn for gården og som formaler af stampens knuste ben.

Benstampen blev opgivet omkring år 1900, men kværnen forblev i drift indtil 1923, hvor den flyttedes op på gården og blev elektrificeret. I første omgang leverede vandmøllen dog stadig kraft til kværnen, da den samme år blev installeret med en jævnstrømsdynamo. Denne, som vi kan læse hos Bøcher, noget ustabile elproduktion varede højst et par år. Allerede i 1919 var der fra I/S Brørup og Omegns Elektricitetsværk ført ledningsnet til gårdmændene i Gerndrup og Surhave, og fra 1925 blev de anpartshavere ved køb af ledningsnettet for 12.000 kr.[9] Ved denne lejlighed må vi antage, at Gravengård også fik del i netstrømmen.

I januar 1932 købte Præstkær Ferskvandsfiskeri møllegrunden og installerede et maskineri til skæring af fiskefoder, men da Bøcher besøgte møllestedet omkring 1940 var altså også denne produktion sat i stå.

Anders Jespersen fandt resterne af den ovenfor nævnte fiskefoderproduktion ved to besøg i henholdsvis 1952 og 1957 (fig. 4). I 1970'erne anvend-

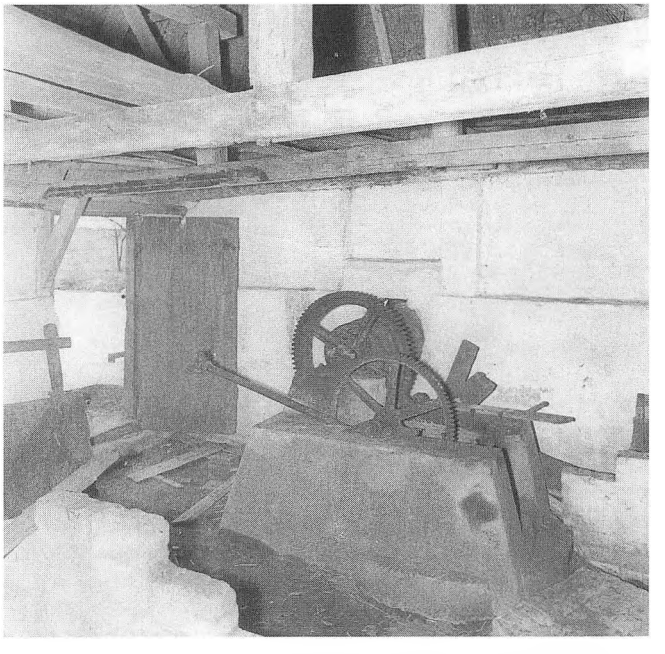

Fig. 4. Ingeniør Anders Jespersen fotograferede i 1957 Gravengård Vandmølles sidste værkdele, som sandsynligvis var rester efter den omtalte fiskefoderproduktion.

tes møllehuset som spejderhus, hvorved møllehuset definitivt blev tømt. Det har for nylig været muligt at opspore enkelte af spejderdrengene. Disse kan fortælle, at de fjernede de sidste rester af mølleinventaret, bl.a. en stor kværnsten, som blev sænket i åen umiddelbart foran stemmeværket, hvor den stadig må befinde sig.

På Gravengård Vandmølle er som nævnt bevaret den sidste rest af en meget gammel vandhjulstype – strømhjulet. Tidligere fandtes der to hjultyper, som var nært beslægtede: det rene strømhjul og underfaldshjulet. *Strømhjulet* var det mest enkle og kan føres helt tilbage til 1100-tallet. Hjulet var sænket ned i en passende dybde i åløbet og blev drevet direkte af den stedlige strøm. *Underfaldshjul* benævntes den hjultype, som var anlagt ved åer, hvor der var opstemningsmuligheder, og hvor skodder i stemmeværket ledte vandstrømmen via en strømkasse ned under hjulet.

Især strømhjulenes men også underfaldshjulenes

Fig. 5. Gravengård Vandmølles lille, men forholdsvis tunge vandhjul af egetræ. Hjulet har i modsætning til de fleste andre bevarede vandhjul en ekstra 8-kantet krans, hvorfra 24 »arme« bærer den yderste runde hjulkrans. Ingeniør Anders Jespersen har meddelt, at dette sindrigt konstruerede hjul har visse lighedspunkter med de førhen så almindelige engvandingshjul. Den store hjultyngde har måske spillet en afgørende rolle i driften af disse teknologisk simple strømhjulsmøller. Foto: Anders Jespersen, 1952.

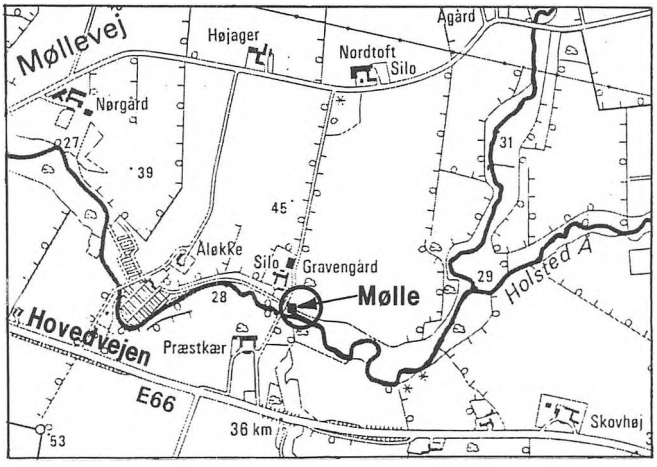

Fig. 6. Gravengård Vandmølle ligger lidt nord for hovedvejen mellem Brørup og Holsted i den smukke Holsted ådal. Åen udspringer mod øst i Vejen mose og løber på en smal hedeslette med gode opstemningsmuligheder på trods af det ringe fald. Udsnit af Geodætisk Instituts 4-cm kort bearbejdet af Svend Aage Knudsen. Gengivet med Geodætisk Instituts tilladelse (A. 404/85).

nyttevirkning, dvs. energien fra en bestemt tilført vandmængde, var meget ringe. I forrige århundrede anvendte man ofte strømhjulsmøller til vandhævning i forbindelse med kunstvanding, og enkelte steder kunne man stadig i begyndelsen af dette århundrede se disse hjul langs de jyske åer.[10]

Da Holsted å er opstemmet ved Gravengård Vandmølle, kan hjulet nærmest betegnes som et underfaldshjul, som i kraft af møllens beliggenhed, dens sene anlæggelsestidspunkt og forholdsvis korte levetid er bevaret op gennem dette århundrede (fig. 5).

Vandmøllen har siden salget til Præstkær Fiskeri ligget på en lille smal grund, nærmest på et næs mellem Holsted å og den gravede hovedfødekanal til dambruget nedenfor (fig. 6), hvor møllestedets gamle karakterer med stemmeværk, åsø (møllesø) og overløb i hovedtrækkene er bevarede.

Museet foretog i 1988-89 en redningsaktion for bevarelse af møllehuset med lokale banker, sparekasser og næringsdrivende som sponsorer. Møllehusets tag blev fornyet og de allermest nødvendige mursikringer blev udført af medlemmer fra museets dengang nyetablerede møllegruppe.

Med støtte fra Statens Bygningsfredningsfond, Bygningsbevaringsfonden af 1975 og lokale kræfter gennemførte museet i sommeren 1993 en fornyelse af vandmøllens hjul, aksel og lejebukke.[11] Møllebygger Jens Jørgensen fra Fakse stod for det rent mølletekniske arbejde, mens møllegruppen deltog på byggepladsen og bl.a. fik understøbt hele møllehusets betonsokkel ud mod åen (fig. 7). Det var nogle spændende dage, mens arbejdet stod på, og ikke mindst på møllebyggernes afleveringsdag i juli, hvor hjulet skulle stå for sin første driftprøve i over 50 år. Øjeblikket oprandt, træskodderne ud for hjulet blev løftet, og hjulet satte langsomt i gang på sine nye, velsmurte lejesten. Hermed var første fase af

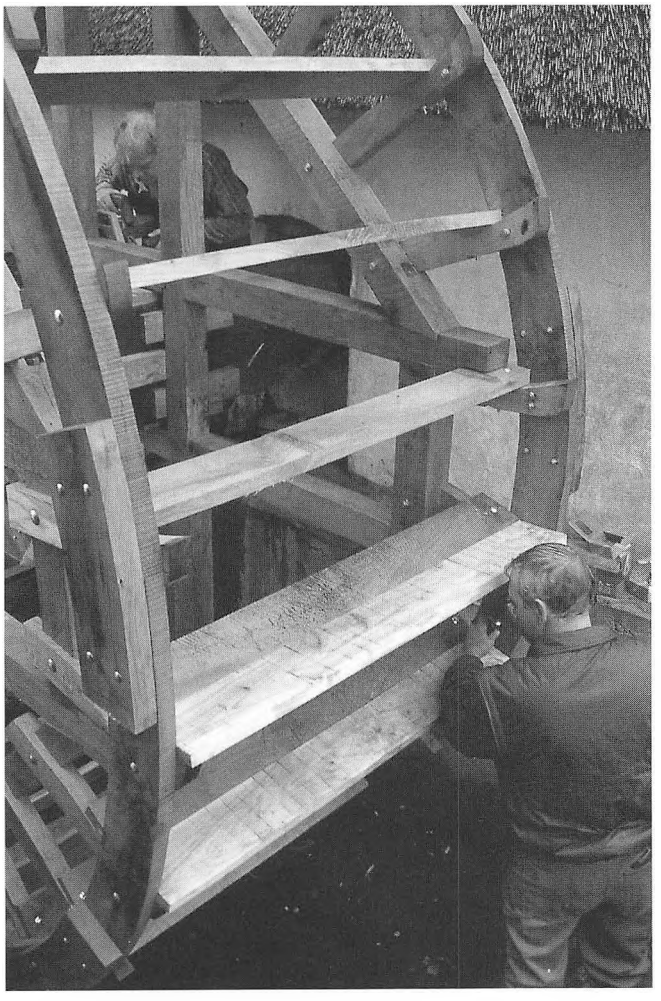

Fig. 7. Møllebygger Jens Jørgensen, Fakse Ladeplads, og hans svend Niels Clausen i færd med det afsluttende monteringsarbejde på vandhjulet. Foto: Museet på Sønderskov, juli 1993.

restaureringsarbejdet afsluttet på tilfredsstillende vis. Det er nu museets intention, at tilbageføringen af møllehusets grovkværn og benstamp gennemføres i løbet af 1994-95.

Sammen med mergel, knuste strandskaller og husdyrgødning var benmel et af de få kendte jordforbedringsmidler i ældre tider.

Netop i det vestjyske har benmøllerne været talrige i forrige århundrede.[12] Når Bøcher omkring 1940 kunne registrere 7 tidligere benmøller i Ribe amt og kun 1 i Vejle amt, er det et udtryk for benmøllernes tilknytningsforhold til opbrydningen af den jydske hede i 1800-tallet (fig. 8). Det var benmelets fosfatindhold, man udnyttede, for det kunne neutralisere den sure vestjyske jord. I Ringkøbing amt angiver Benny Boisen antallet af benmøller til omkring 20 stykker, og det er netop fra Ringkøbingegnen, fra den nu nedbrudte Haubjerg Mølle ved Hover å, at der er bevaret et enkelt benstampeværk. Ringkøbing Museum har for nylig gennemført en

Fig. 8. Steen B. Bøchers imponerende kortregistrant fra 1944 over både de dengang eksisterende og nedlagte vandmøller i Ribe og Vejle amter. I forhold til hvor få vandmøller der i dag er bevarede, er registranten et uvurderligt kildemateriale og arbejdsgrundlag for aktuelle møllestudier. Af de 104 registrerede vandmøller i Ribe amt havde Bøcher i 1944 fundet 7 benstampemøller: Alslev Vandmølle (3), Ø. Debel Stampemølle (10), Frisvad Vandmølle (20), Gravengård Vandmølle (25), Gørklint Vandmølle (33), Hjordkær Benstampemølle (37) og Nygaards Vandmølle (68), (Vejle amt: Nebbegaards Vandmølle nr. 85). Men han nævner ved en senere lejlighed, at antallet af benmøller i amtet i perioden 1860-1900 sikkert har nærmet sig en snes møller.[5]

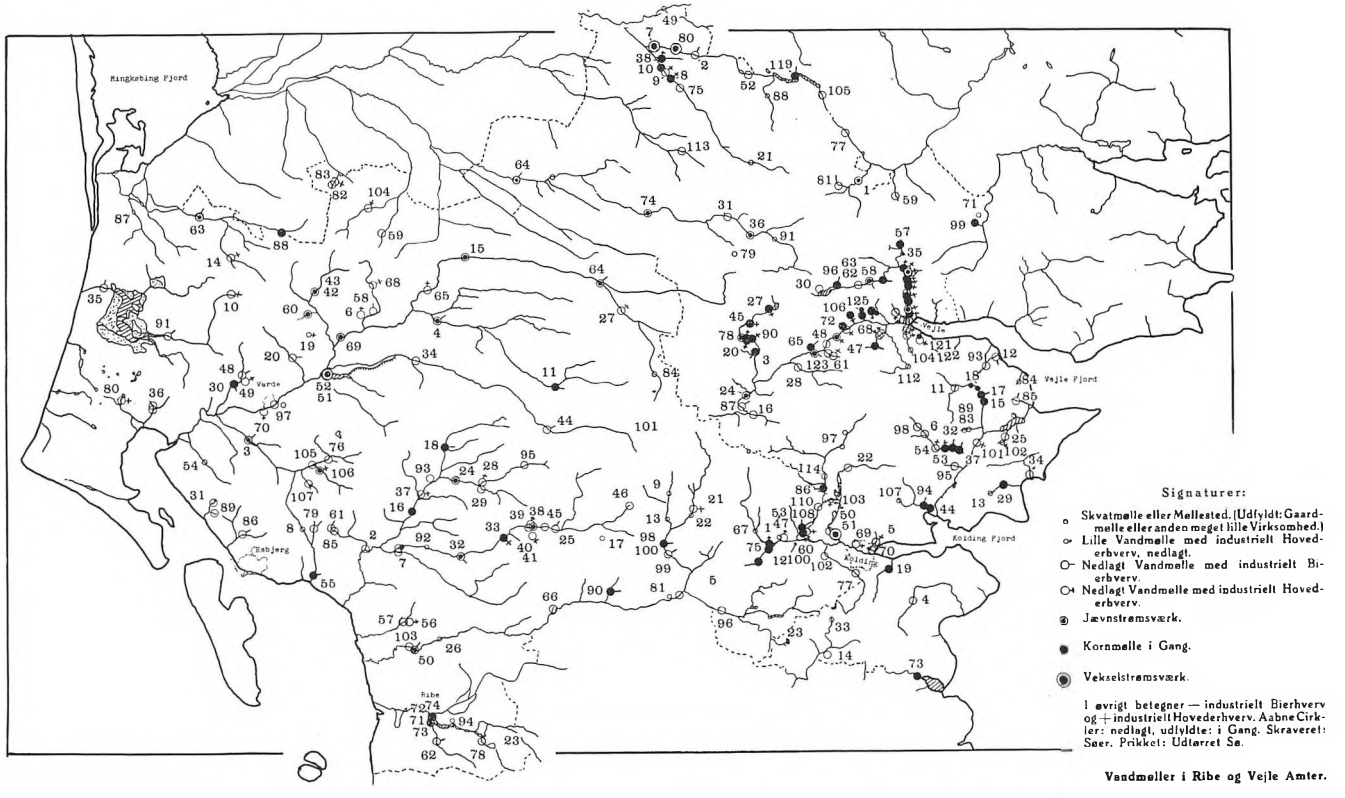

Vandmøller i Ribe og Vejle Amter.

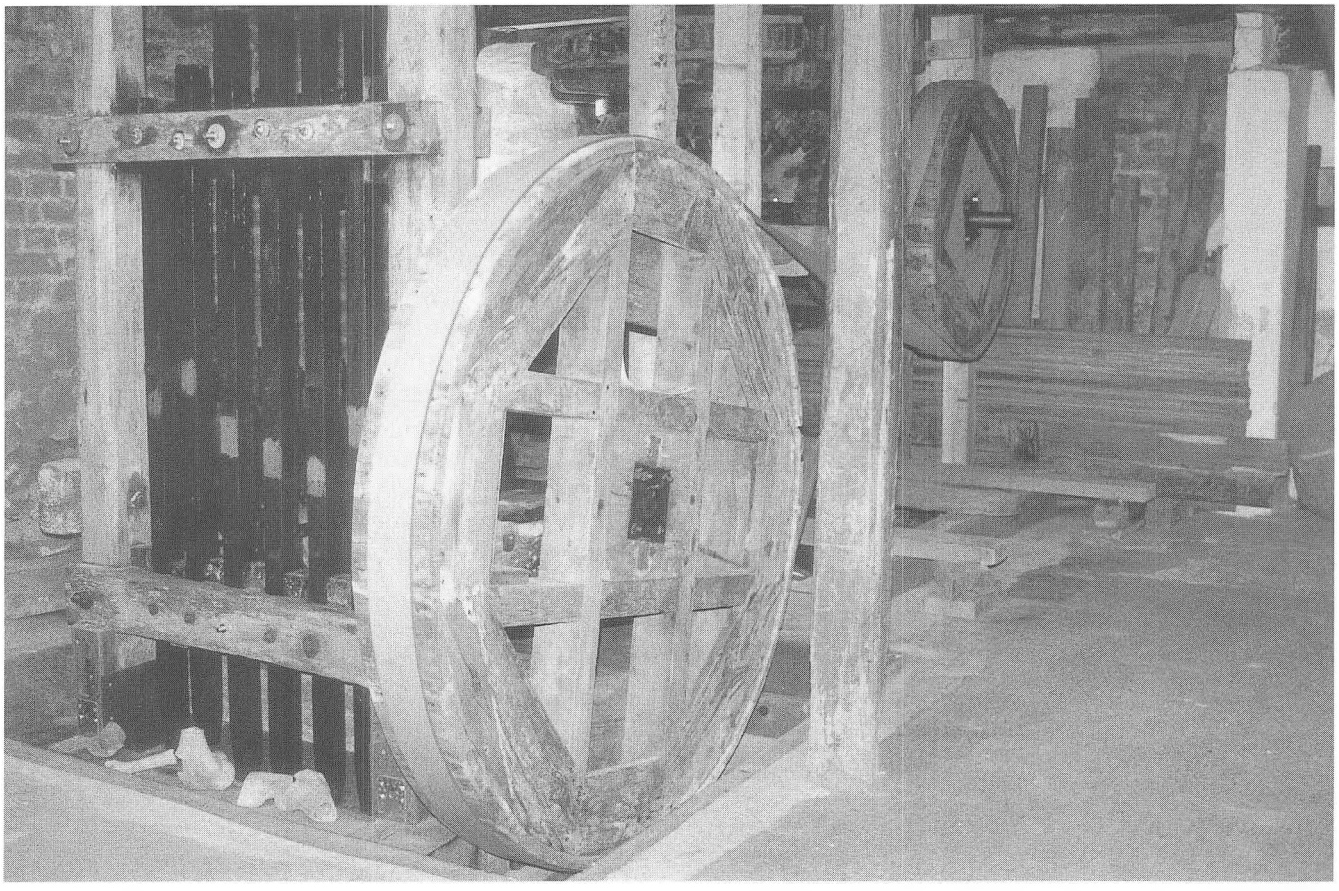

Fig. 9. Benstampen fra Muldbjerg Vandmølle ved Hover å, restaureret og genopstillet i Muldbjerg Mølle. Øverst: Benstampen består af 6 svære jernkøller, der bevæger sig op og ned. Under en efter sigende øredøvende larm knuser og støder køllerne knoglerne mod en forneden anbragt svær jernbjælke. Nederst: Bagsiden af benstampen. Mekanismen, som får stamperne til at bevæge sig i en op- og nedadgående retning består af tre kraftige kamskiver, som hver især betjener to stamper. På siderne af skiverne er monteret klodser, som efter tur griber ind i pånittede bøjler på køllerne og løfter dem. Foto: Museet på Sønderskov.

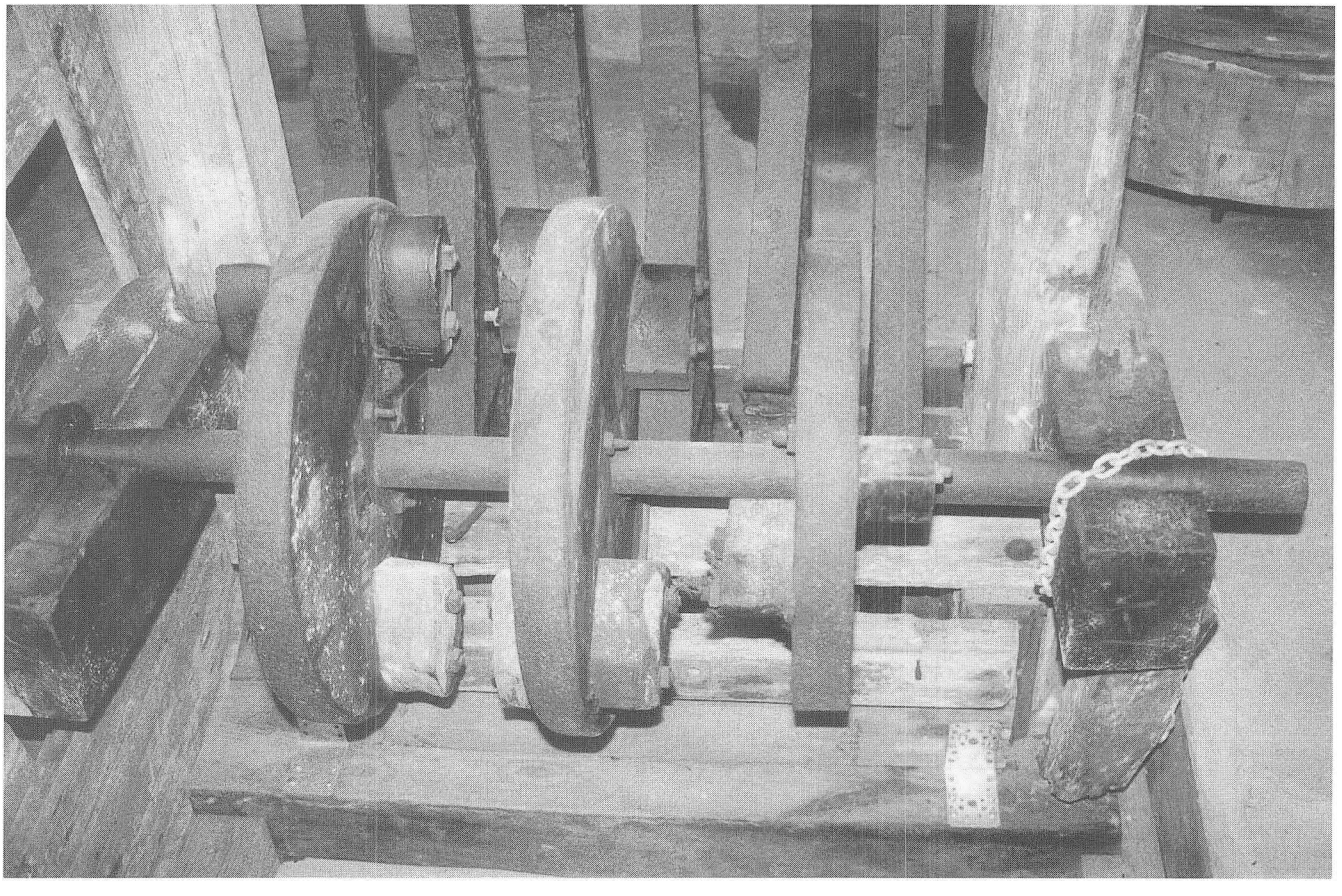

restaurering af værket og genopstillet det i den nærliggende Muldbjerg Mølle, som dog desværre ikke længere har vandtilførsel (fig. 9).

Om benmelets ældste kulturhistorie kan man bl.a. læse i en dansk bog udgivet i 1805, som omhandler benmelets ernæringsmæssige egenskaber.[13] Anledningen var en prisopgave udskrevet af Det Kongelige danske Landhuusholdningsselskab, som i al sin enkelhed lød: *»Hvorledes man forvandler Been til en nærende Føde?«* Af flere indkomne afhandlinger vandt besvarelsen indsendt af professor og førstelærer ved Den Kongelige Veterinærskole Erik Viborg og prof. Carl G. Rafn. Bogen er i allerhøjeste grad spændende læsning, for ud over en lang række praktiske besvarelser på spørgsmålene om benenes rensning, formaling og anvendelse i den daglige føde, så rummer bogens historiske afsnit også overraskende oplysninger. F.eks. at både i årene 1312 og 1315, under belejringen af Paris i 1590 og under Trediveårskrigen har *»Mangel af de sædvanlige Næringsmidler tyet til Brugen af Been; ved Belejringen af Paris blev man drevet til endog at angribe Forfædrenes Been, for ikke at døe af Sult.«*

I 1800-tallet fik benmelet herhjemme dog aldrig den helt store betydning som menneskeligt næringsmiddel, men den intensiverede forskning omkring melets sammensætning og brug grundlagde landbrugets videre udvikling senere i århundredet. Det var den tyske kemiker Justus Liebig (1803-73), der fremsatte den teori, at jorden ved vedholdende dyrkning skulle tilføres nye mineraler, og at midlet i første omgang var benmel, som indeholdt kvælstof og fosforsyre.[14] Benmelet blev også anvendt som fodertilskud til fremme af knogledannelsen hos unge dyr og som værn mod stivsyge hos grise og lam.[15]

Omkring 1830'erne var flere kornmøller blevet ombygget til også at kunne klare benmelsproduktion, for som vi skal huske, var muligheden for oprettelsen af nye møller stærkt begrænsede før næringsfrihedens indførelse i 1862.

I 1827 havde den engelske fabrikant Joseph Owen grundlagt Nordens første gødningsfabrik: Fredens Mølle på Amager.[16] Han begyndte med fremstilling af benmel og en »patentgødning« bestående af forkullet dagrenovation, brændt ler og frisk latrin. I 1833 startedes en svovlsyreproduktion og i 1850'erne den revolutionerende superfosfat, hvori svovlsyre og benmel indgik. Det danske salg af superfosfat blev overtaget i 1897 af Det Danske Gødnings-Kompagni, der var salgskontor for A/S Dansk Svovlsyre og Superfosfat-Fabrik (nu Superfos).

Produktudviklingen af kunstgødningen var foregået i udlandet, og efterspørgslen på benmel medførte i Europa en panikagtig efterspørgsel på knogler til fremstilling af benmel. Ligesom i 15- og 1600-tallet tog man nu igen utraditionelle metoder i brug, og fra omkring 1860 gik det, i bestræbelserne på at skaffe ben, hårdt ud over f.eks. de urgamle sicilianske benhuse, Europas og Krimhalvøens gravpladser og slagmarkerne ved Leipzig og Waterloo.[17]

Selvom kunstgødningen var blevet tilgængelig på det danske marked fra midten af 1800-tallet, så var den endnu så kostbar, at den i første omgang ikke helt udkonkurrerede den gode gamle benmelsgødning, som forblev aktuel århundredet ud.

I 1859, ganske få år før Gravengård Vandmølle anlægges, udkom en lille bog i Haderslev skrevet af Chr. Truelsen: *»Anviisning for Landmanden til selv at kunne tilberede sig Beengjødning, samt at binde Ammoniaken i Kreaturgødning«.*[18] Truelsen havde, som skrevet i forordet, tilegnet sig sine praktiske erfaringer gennem flerårige rejser i udlandet, bl.a. til England. Han peger på den usikkerhedsfaktor, der ligger i at købe færdigproduceret gødning, fordi den, som han skriver, ofte er forfalsket, og fordi den er omtrent 80% dyrere at anvende end hjemmeproduceret gødning.

Det vil være nærliggende at tro, at Niels Østergård på Gravengård umiddelbart efter udgivelsen har set bogen, som giver en udførlig beskrivelse af benmelsgødningens produktion. Truelsen anfører, at den bedste tid til fremstilling af benmel er efter høsten, da melet især blev anvendt til vintersæden. På middelmådig jord antoges et kvantum på 200 pund mel at være tilstrækkeligt til dækning af gødningsforbruget på en halv tønde land. Når knoglerne var affedtede ved kogning og behandling med svovlsyre, knust og formalet, skriver Truelsen om den videre proces: *»Man tager 200 Pund Beenmel og kommer det i et Trug, eller Ballie, dog må Truget være 4 á 5 Gange større, end det Rum, som de stampede Been i, indtage. Herpaa tilsættes under flittig Omrøring med en Skovl eller Møggrev 30 Pund engelsk Svovlsyre. Skulde Massen, efterat være bleven omrørt i omtrent 1/4 Time, vise sig varm og tør, saa besprænges denne med lidt Vand, tildækkes med passende Laag og varme Dækkener og henstaaer saaledes i 24 Timer. Skulde imod Forventning Massen efter den Tid vise sig varm, opløser man en Haandfuld sædvanlig Kjøkkensalt i 3 á 4 Pund Vand, overgyder Massen dermed og lader det saaledes henstaa til den følgende Dag. Nu tager man 170 Pund Ajle og Latrin, blander dette med den i Truget forefindende Beenmasse og tilsætter under stadig Omrøring 20 Pund engelsk Svovlsyre i smaa Portioner. Den således vundne Blanding bliver nu med en Skovl kastet fra den ene Ende af Truget til den anden indtil Massen begynder at tørres og danner sig i sammenhængende Klumper, tildækkes denne da atter med uldner Dækkener og lader den urørt henstaa i nogle Timer.... Man kaster saaledes den vundne Beengjødning paa en Logulv frem og tilbage, og ud-*

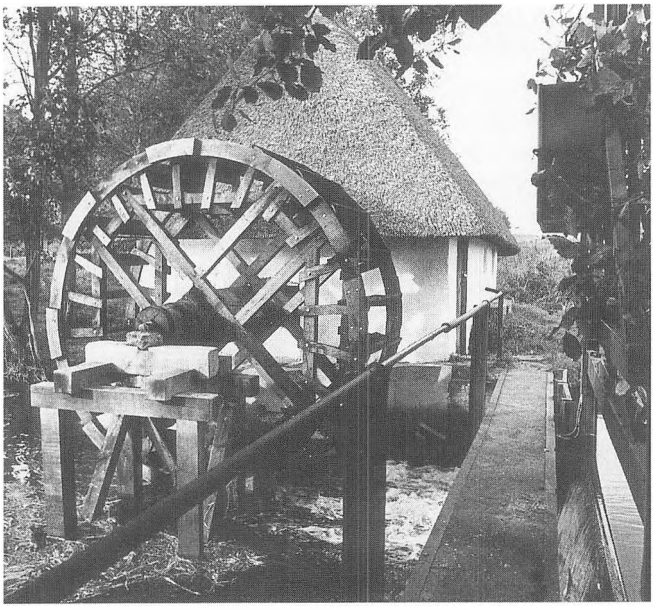

Fig. 10. Gravengård Vandmølle genvandt i sommeren 1993 sit fordums ydre ved fornyelsen af vandhjulet, lejebukken og akslen. I august måned i år har museets møllegruppe foretaget bygningshistoriske undersøgelser i møllehuset under det betongulv, som spejderne udstøbte i 1970'erne. Her er påvist anlægsspor efter benstampen, og undersøgelsen skal til næste år danne grundlag for stampens rekonstruktion. Havde museet ikke på forhånd været bekendt med Gravengård Vandmølles fortid som benstamp, var formodningen klart blevet vakt ved undersøgelsen, da der i gulvfyldet blev fundet store mængder ben og knogler. Foto: Agner Frandsen.

trykker alle Klumper med Bagsiden af en Skovl. Sluttelig opbevares Gjødningen i et Foustage indtil man vil bruge denne.«

Helt frem til slutningen af 1800-tallet fremstilles der benmel, men ved århundredskiftet tager kunstgødningen så endelig over, og produktionen bliver sat i stå – således også på Gravengård Vandmølle, og resten af møllens historie kender vi jo.

Bevaringssagen på Gravengård Vandmølle, såvel som udforskningen og formidlingen af egnens engang så driftige møllehistorie, er i dag et af museets mange og interessante satsningsområder. I 1990 samlede museet en række mølleinteresserede mennesker, som bl.a. har deltaget aktivt på møllen og har medvirket til opbygningen af museets støt voksende møllearkiv. Det er planen, at Møllegruppen i samarbejde med museets arkæologigruppe på længere sigt også skal inddrage arkæologiske undersøgelsesmetoder, når f.eks. nogle af egnens ældste mølleanlæg skal belyses. Men inden da er hovedopgaven færdiggørelsen af Gravengård Vandmølles restaurering, hvor reetableringen af mølleværket igen skal få de øredøvende kølleslag til at lyde ved Holsted å (fig. 10).

Søren Moses, museumstekniker m.m., Museet på Sønderskov.

NOTER

1. Knudsen 1988.
2. Schmidt 1949, s. 144.
3. Bøcher 1942.
4. Bøcher 1944.
5. Nationalmuseets møllearkiv i Brede.
6. Nielsen 1870, s. 8.
7. Schmidt 1949, s. 143-48.
8. Schmidt 1949, s. 316. Synonymet »Præstkær Vandmølle« er sandsynligvis opstået, efter at Præstkær Fiskeri køber møllegrunden i 1932, og møllens tilknytningsforhold til Gravengård dermed ophører. Den stedlige betegnelse »Præstkær«, beroende på beliggenheden af Brørup Gl. Kirkes præstegård syd for møllen, har sikkert også været medvirkende til navneforandringen. Betegnelsen »Gravengård Vandmølle« er dog, set i forhold til møllens oprindelige relation til Gravengård, mere historisk korrekt, hvorfor museet forsøger at få dette navn genindført.
9. Schmidt 1949, s. 455-64.
10. Basse 1925, s. 114-20.
11. Moses 1993.
12. Boisen 1985 og Bøcher 1942.
13. Viborg og Rafn 1805.
14. Larsen 1990.
15. Lampe 1993.
16. Hyltoft 1990.
17. Haushofer 1972.
18. Truelsen 1859.

LITTERATUR

Basse, N.: *Grundforbedringsarbeider samt Mose- oq Engkultur,* 1925.
Boisen, Benny: Danmarks sidste benmølle. *Fra Ringkøbing Amts Museer,* 1985.
Bøcher, Steen B.: *Vandkraftens Udnyttelse i Nørre Jylland, før og nu,* 1942.
Bøcher, Steen B.: *Vandmøller og andre Vandkraftudnyttelser i Ribe Amt,* 1944.
Haushofer, Heinz: *Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter,* 1972
Hyldtoft, Ole: Fredens Mølle. En miljøsag fra 1800-tallet. *Siden Saxo, nr. 4,* 1990.
Knudsen, Svend Aage: *Museumsavisen nr. 18,* 1988, s. 22-26.
Lampe, Jens Kongssted: Knågmøllen ved Kongeåen. *»Møllen« nr. 3495,* marts-april 1993.
Larsen, Sigurt: *Forskningens rolle for landbrugets udvikling.* Landbohøjskolen, Kbh. 1990.
Moses, Søren: *Museumsavisen nr. 23,* 1993, s. 4-5.
Moses, Søren: *»Møllen«, nr. 3499,* 1993.
Nielsen, Oluf: *Malt Herred,* 1870.
Schmidt, August F.: *Brørup Sogns Historie,* 1949.
Truelsen, Chr.: *Anviisning for Landmanden til selv at kunne tilberede sig Beengjødning, samt at binde Ammoniaken i Kreaturgødning,* 1859.
Viborg, Erik og Carl G. Rafn: *Forsøg på Besvarelse på Det kongelige Landhuusholdningsselskabs udsatte Prisspørgsmål: »Hvorledes man forvandler Been til nærende Føde«,* 1805.

En mølle bliver 100 år

Sønderho Mølle på Fanø og dens historiske baggrund

Af Jørgen Engel og Torben Mahler[1]

Fig. 1. Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort fra 1804 visende bl.a. Sønderhos 3. stubmølle beliggende nord for Sønderho by. Gengivet med Geodætisk Instituts tilladelse (A. 404/85).

Den første egentlige – og lovlige – vindmølle i Sønderho blev opført af den foretagsomme sognepræst Christian Engelstoft efter bevilling af 14. juni 1701.

Beboerne behøvede derefter ikke at sejle til Ribe for at få malet korn. Men alligevel svigtede de ofte deres møllepligt hos den strenge præst. På vej til Nordby Mølle kørte de lige forbi præstegården i Bjerges Leje – hvilket naturligvis afstedkom utallige stridigheder.

Pastor Engelstoft døde i 1742, og hans to døtre og svigersønner blev ejere af møllen, men afhændede den dog kort efter til Sonnich Jensen Møller – hovedmanden i frikøbet af Sønderho Sogn fra Kronen i 1741.

Nogle år før sin død i 1760 solgtes halvparten i møllen til kroejer Søren P. Brinch, og ved Sonnich Jensen Møllers død overgik den anden halvpart til sønnen Thomas Sonnichsen.

Efter ansøgning af 22. september 1760 blev der opnået tilladelse til at (gen)opføre møllen »et par tusinde skridt nærmere Byen« – på det sted, hvor den nuværende mølle står, dog på betingelse af at det publiceredes for de søfarende, at møllen var flyttet, idet den gamle havde tjent som sømærke.

En ny Møllegård blev opført ved Møllebakkens fod, mens den gamle – et hus på 6 fag og et lidet hus på 3 fag – blev liggende ved det nuværende Vester Storetoft, indtil den nedbrændte i 1906.

Fig. 2. Sønderhos 3. stubmølle opførtes 1770 og nedbrændte i 1894. Møllens tag var stråtækt og skroget beklædt med træspån. Foto: Sønderho Sognearkiv.

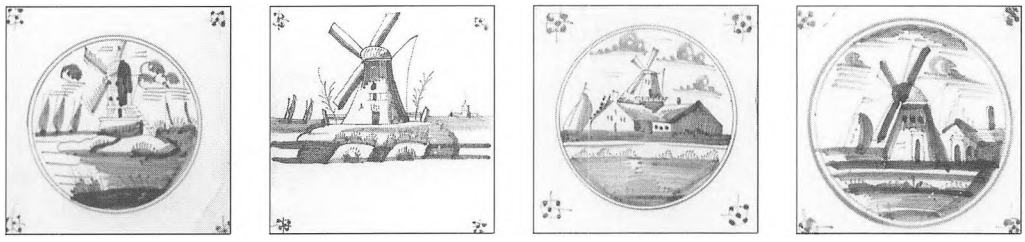

Fig. 3. Motiverne på de frisiske vægfliser, som også er anvendt i husene i Sønderho, bærer blandt andet forskellige møllemotiver. Foto: Jørgen Lind.

Sønderhos 2. mølle nedbrændte imidlertid allerede den 10. marts 1770, og en ny stubmølle blev opført på samme sted.

Denne stubmølle havde 2 lofter, hvert 6 1/2 alen højt og på 52 kvadratalen. Den havde stråtag, og skroget var beklædt med træspån.

I 1774 blev der installeret grubbe- og pilleværk (til grynmaling) i møllen, men da dette blev opdaget i 1793, måtte ejerne betale en afgift på 40 Rdl. – man havde »glemt« at indhente bevilling til installeringen.

Stubmøllen fungerede i 124 år. Om aftenen den 29. september 1894 gik der ild i møllen, og inden morgen var den total udbrændt.

Den var på dette tidspunkt den næstsidste stubmølle i Ribe amt.

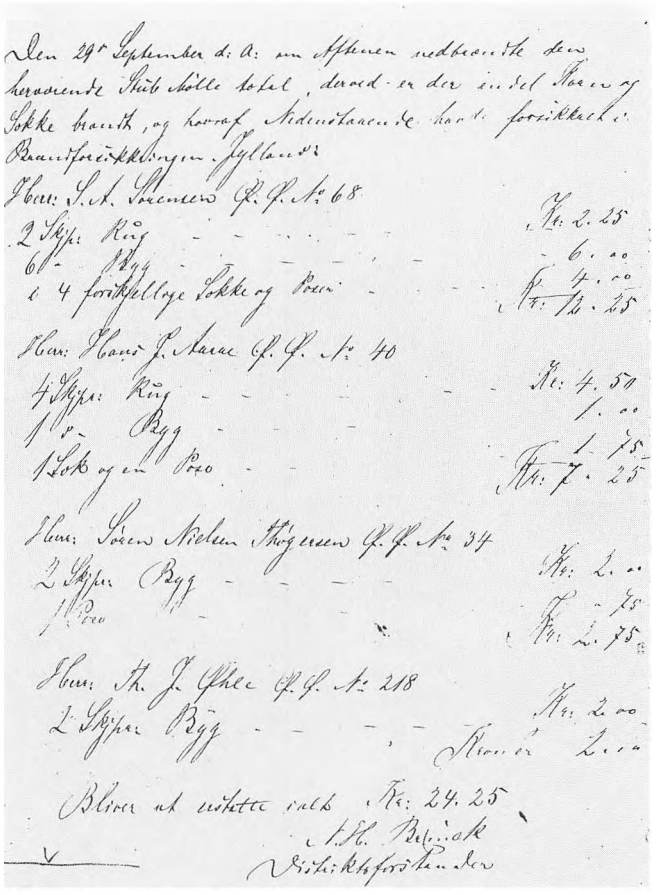

Fig. 4. Da den 3. stubmølle nedbrændte i 1894, mistede flere mølle kunder korn og emballage, som de havde stående i Møllen. Ovenstående er et uddrag af forsikringsopgørelsen efter branden. Sønderho Sognearkiv.

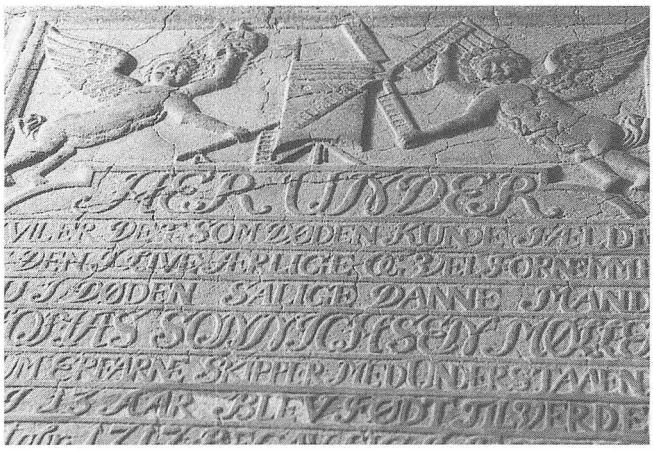

Fig. 5. Enkelte gravsten i Sønderho Kirke bærer møllemotiver. Udsnittet af denne gravsten efter Thomas Sonnichsen Møller viser Sønderhos 2. stubmølle. Foto: Sønderho Sognearkiv.

Sønderho Mølle har givet næring til mange mølleejere, møllere, møllersvende, møllerdrenge, avlskarle og tjenestepiger samt disses familier. En statistik i folketællingen fra 1845 viser, at det foruden mølleren Lauritz Frederiksen, hans kone Anne Pedersdatter og 5 hjemmeboende børn var møllersvenden Hans Jensen Clausen, hans kone Kjersten Marie Frederiksdatter og 3 børn, møllerdrengen Hans Jørgen Hansen fra Guldager og tjenestefolkene Hans Christian Pedersen fra Tjæreborg og Mette Nielsdatter fra Sønderho.

Møllen ejedes af grene af samme sønderhoslægt helt op til 1891, hvor Anders M. Knudsens kone Anne Marie døde. A.M. Knudsen solgte da møllen til de 2 Nordby-møllere J. Mortensen og D.B. Thyssen, som dog afhændede den kort efter til styrmand Julius Svarrer, der blev bygherren på den nuværende mølle i 1895.

I 1896 overtog Niels Sørensen den nyopførte mølle, og han drev mølleriet videre indtil sommeren 1923. Driften var på dette tidspunkt blevet urentabel og mølleren havde nået en alder af 78 år.

Den nuværende vindmølle i Sønderho er opført i 1895 efter såkaldt »hollandsk Bygningsmåde« som kornvindmølle.

Møllebygningen er ottekantet med muret underetage (undermølle) og med skrog og hat i trækonstruktion. Foruden underetagen er der tre etager

Fig. 6. Møllegaarden og Sønderho Mølle omkring århundredskiftet. Laden blev nedrevet i 1923 og i 1935 væltede 7 fag af stuehuset (stalddelen). Stuehuset har idag 11 fag. Foto: Sønderho Sognearkiv.

(lofter) i møllen; et højt kværnloft, et ganske lavt stjernehjulsloft og et hatteloft – samt hattens bjælkelag. I højde med kværnloftet er der en udvendig omgang (svikstilling, galleri), hvorfra mølleren havde adgang til vingerne og til betjening af bremsetovet og regulering af vingeklapperne (jalousiet).

Vindrosen – det lille 8-vingede hjul på hatten – sørger for automatisk krøjning af hatten, så vingerne altid står op mod vinden.

Møllens geniale og enkle konstruktion bygger på århundreders erfaringer og er et imponerende stykke balancekunst. Skrogets otte højben står faktisk løst på undermøllens murværk, og hatten – med vinger, vingeaksel, hattehjul og krøjeværk – hviler på bare 8 små jernklodser, der glider på et jernbånd i skrogets top. Egenvægten alene får det hele til at blive stående – i storm og stille!

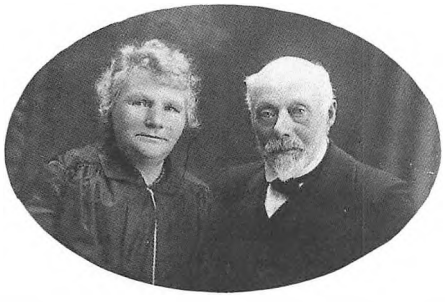

Fig. 7. Sønderhos sidste aktive møller Niels Sørensen (1845-1929) og hustru Ane Botilde Sørensen (1855-1930). Foto: Sønderho Sognearkiv.

Fig. 8. Forskellige stadier af møllens forfald og genopbygning, 1928-29. Foto: Sønderho Sognearkiv.

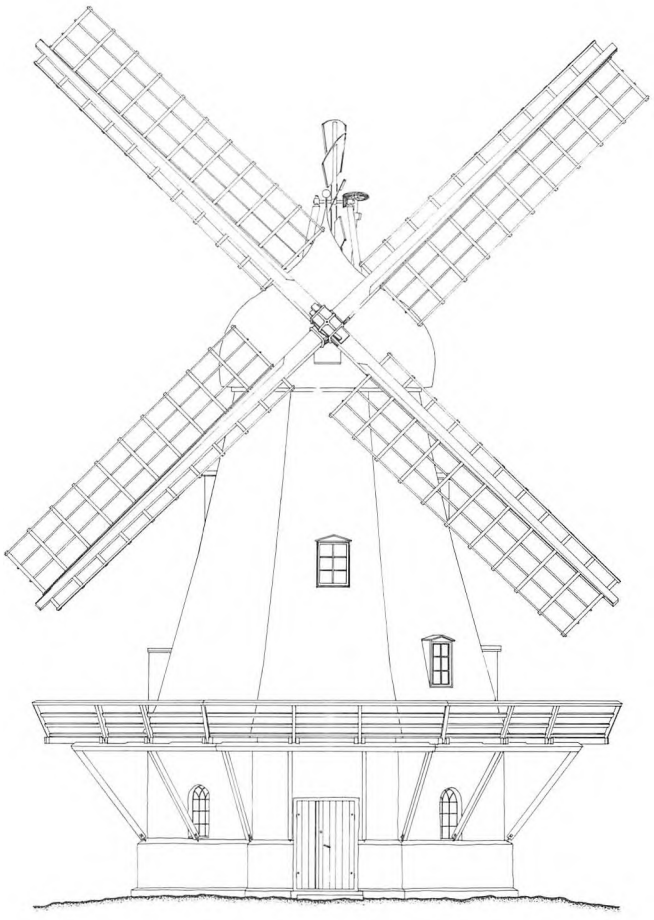

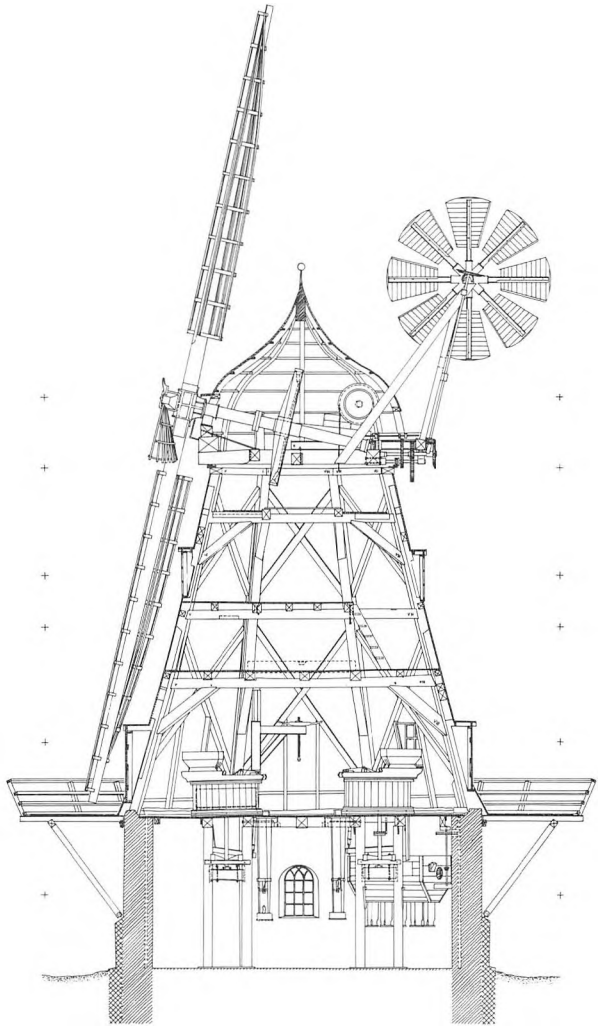

I 1928 erhvervede kunstmaler Heinrich Dohm og journalist Niels Th. Jerne Sønderho Mølle og Møllegaard i forskud for FONDEN GAMLE SØNDERHO,[1] der var ved at blive oprettet med det hovedformål at bevare møllen. Til trods for at møllen da kun havde været i brug i 28 år, havde manglende vedligeholdelse gjort den næsten faldefærdig, og der forestod en betydelig istandsættelse, såfremt den skulle bevares for eftertiden.

På Sønderhodagen i 1930 kunne møllen genindvies – dog manglede vindrosen og omgangen – og FONDEN kunne efter diverse genvordigheder overtage møllen, mens herrerne Dohm og Jerne beholdt Møllegaarden, hvor forfaldet fortsatte.

Laden var blevet nedbrudt i 1923, og i en storm i 1935 væltede hele den østre ende af beboelseshuset, fordi man havde fjernet alle skillevægge og stolper i stalden. I 1937 overtog FONDEN også Møllegaarden, men da man ikke overkom opgaven at indrette den til museum, frasolgtes den i 1940.

På Sønderhodagen i 1943 indviede man en nyopsat omgang. En del af pengene til denne retablering tilvejebragtes ved at sælge krondrevet,

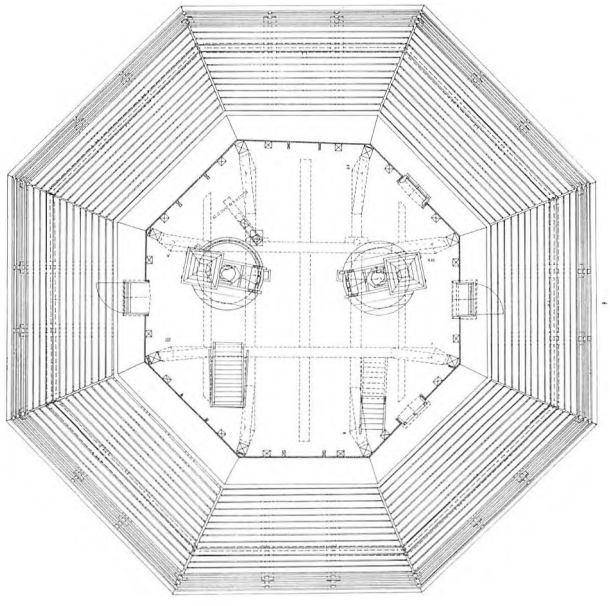

Fig. 9. Opmålingstegninger af Sønderho Mølle visende møllens nuværende udseende og konstruktion. Opstalt af møllen, snit samt plan af kværnloftet. Tegning: Studerende ved Kunstakademiet i København.

Fig. 10. Fonden Gamle Sønderho afholder hvert år Sønderho-dag. Festen holdes ved Møllebakken. Der fremvises dragter og danses Sønderhoning. Foto: Sønderho Sognearkiv.

hovedakslen (kongevellen), stjernehjulet, kværndrevene, der alle var af støbejern. Salget indbragte dengang 691 kroner!

Lige siden 1928 har FONDEN GAMLE SØNDERHO arbejdet med at vedligeholde og restaurere møllen. En stor hjælp var det, da Hedeman Sørensen, afdød farmer i USA og søn af den sidste møller, i 1973 kunne testamentere 100.000 kr. til fonden, hvoraf renterne skal gå til møllens vedligeholdelse.

I årenes løb er næsten alt udskiftet eller repareret, således at møllen i dag fremstår intakt og i god stand. Men uden de manglende tandhjul, drev og aksler, der blev solgt i 1943, kan møllen ikke male korn.

Da Nørlanggaard Mølle ved Gjerlev i 1990 blev nedbrudt, sikrede FONDEN sig gennem sin møllebygger et sæt aksler og drev svarende til de manglende – og FONDEN arbejder nu på at samle tilstrækkelige midler ind til at få disse dele bygget ind i Sønderho Mølle, således at mølleriet igen bliver fuldt funktionsdygtigt.

Fig. 11. Sønderho Mølle efter den seneste udskiftning af omgangen samt møllevingerne. Foto: Pelle Thomsen.

NOTER

1. Jørgen Engel og Torben Mahler er fra Fonden Gamle Sønderho. De har skrevet artiklen i samarbejde med Sønderho Sognearkiv ved Jørgen Lind samt Kunstakademiets Arkitektskole.
   Fonden Gamle Sønderho er en af landets ældste lokale bevaringsforeninger og har som formål at medvirke aktivt til bevarelsen af Fanøs kultur og miljø, dog specielt Sønderhos.
   Formålet søges opnået ved bl.a. at drive museerne »Hannes Hus«, »Sønderho Mølle« og »Redningsstationen«, samt ved at samle, registrere og formidle viden om metoder, materialer og menneskelige udtryksformer, der har betydning for fondens formål.
   Igangværende projekter omfatter bl.a. renovering af everten »Karen« samt retablering af mølleværket i Sønderho Mølle.

Richard Mortensen og Esbjerg

Af Jørgen Broch

Maleren Richard Mortensen døde den 7. januar 1993 82 år gammel. Han havde da været aktiv som kunstner i mere end 60 år. Med sit livsværk, som vi nu kan overskue og vurdere, har han indskrevet sig i dansk kunsthistorie som dette århundredes måske mest betydningsfulde maler. Hans værker var altid nyskabende, og i sin evige søgen efter nye veje og nye udtryksformer var han inspirator for en hel generation af samtidige kunstnerkammerater, ligesom han senere blev en skattet lærer på Kunstakademiet for en stor kreds af unge kunstnere.

Richard Mortensen blev født den 23. oktober 1910. Hans far var Hans Hjalmar Mortensen, der i sine unge dage gik på konservatoriet, hvor han spillede violin og obo. Denne tilknytning til et kunstnerisk miljø gjorde det sikkert lettere for faderen at acceptere, at sønnen senere søgte ind i en løbebane som billedkunstner.[1]

Egentlig havde Richard Mortensen i sin gymnasietid et stort ønske om at blive læge og senere psykiater, men da han blev dimitteret som student fra Christianshavns Gymnasium i 1930, var det galt med matematikkarakteren, han kunne ikke komme ind på universitetets lægestudium.

Faderen sagde da: *Hvis du vil tage konditionerne her, du har tag over hovedet, du har din divan i spisestuen, du får mad, og jeg kan godt give dig lidt lommepenge af og til, så kan du tage et år og så se at finde ud af, hvad du vil.*

Det år blev brugt godt. Han begyndte på Bizzie Høyers malerskole, der var en forberedelse til Kunstakademiet. Samtidig fulgte han forelæsninger på universitetet hos de tre daværende filosofiprofessorer og hos Vilhelm Grønbech. Han fulgtes med Christian Poulsen, der senere blev en kendt keramiker, til forelæsninger på Polyteknisk Læreanstalt. Han var aktiv i Studenterforeningen og kom til foredrag både der og på Borups Højskole. Samtidig nåede den tyve-årige kunstner i en kortere periode at være bladtegner ved Ekstra Bladet, hvor han tjente mange flere penge end faderen, der på det tidspunkt var toldembedsmand.

I dette læreår mødte Richard Mortensen hele den kreds af unge kunstnere, malere, billedhuggere, keramikere og forfattere, der for manges vedkommende kom til at betyde uendelig meget for modernismens gennembrud i dansk billedkunst. De vigtigste i denne sammenhæng var Vilhelm Bjerke-Petersen, Ejler Bille og Hans Øllgaard. De fire unge kunstnere dannede i 1934 kunstnersammenslutningen »linien«. På »linien«s udstilling optrådte Henry

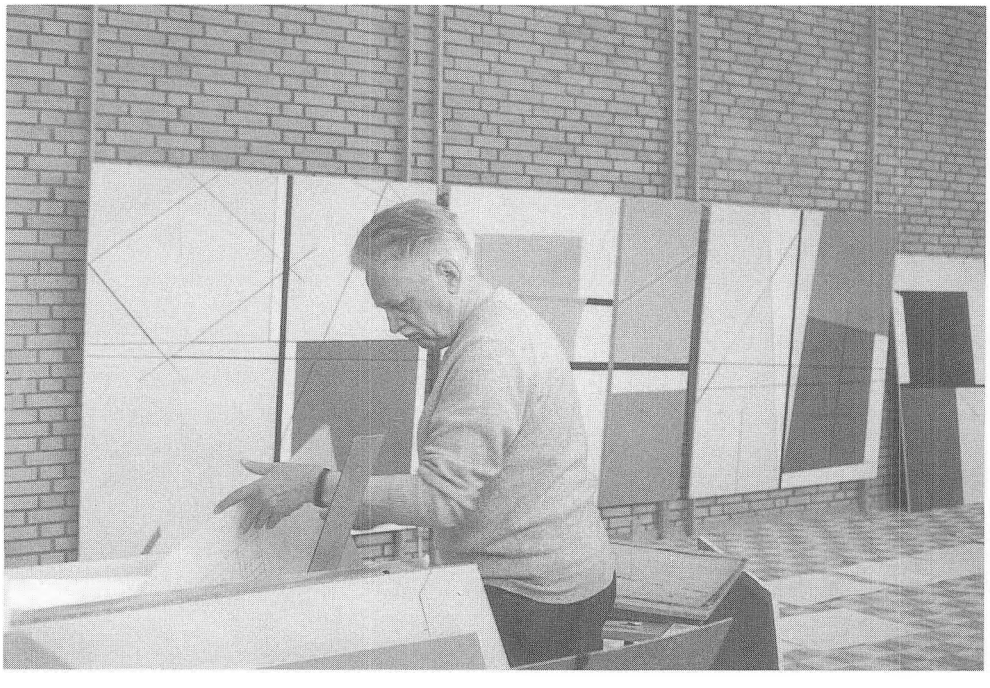

Fig. 1. Richard Mortensen i sit atelier i Ejby ved Bramsnæs Vig, Sjælland, 1979. Foto: Elisabeth Broch.

Heerup som gæst. I 1937 afholdtes »linien«s næste udstilling »Liniens Sammenslutning«. Det blev en stor international manifestation med en række franske kunstnere og en gruppe fynske landskabsmalere som gæster. I kredsen omkring »linien« var nu Egill Jacobsen, Sonja Ferlov og Asger Jorn trådt til.

Den sidste »linien«-udstilling fandt sted i Studenterforeningen i 1939. I kataloget bebudede Richard Mortensen »linien«s opløsning. Kunstnerne havde nu fået andre udstillingsmuligheder.

I 1938 blev Richard Mortensen, Ejler Bille og Egill Jacobsen inviteret med som gæster på Corner- og Høstudstillingen. Kunstnerne i denne udstillingsgruppe arbejdede i den danske landskabstradition med islæt af fransk impressionisme og fauvisme. Invitationen var en konsekvens af en beslutning fra 1936, hvor de to tidligere selvstændige grupper, Corner-udstillingen og Høst-udstillingen, blev slået sammen. Dengang havde man bestemt, at udstillingen skulle gå på tværs og vise alle kunstens standpunkter, også det abstrakte maleri. I 1940 blev de tre gæster optaget som medlemmer, og i 1941 fulgte Henry Heerup med. Vi er nu nået frem til Richard Mortensens første optræden i Esbjerg.

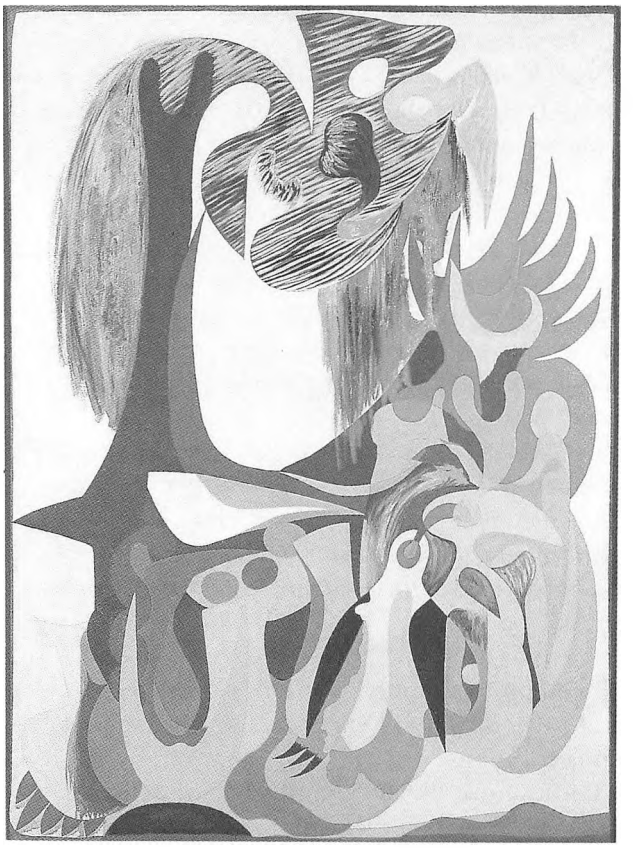

Fig. 2. Richard Mortensen: »Mit forårs formverden«, senere kaldet »Barselsfest hos fuglene«, 1936, olie på lærred, 150×110 cm., Esbjerg Kunstmuseum. Gave fra Ny Carlsbergfondet 1976. Udstillet første gang »Liniens Sammenslutning« 1937. Foto: Esbjerg Kunstmuseum.

Esbjerg Kunstforening arrangerede i april 1941 en udstilling i Ovenlyssalen med værker af Corner-Høst-kunstnerne.[2] Det var dog en temmelig amputeret udstilling i forhold til den oprindelige i København. En del var solgt og andre væsentlige værker var blevet i København, hvor de skulle være med i Sommerudstillingen på Statens Museum for Kunst. Af de unge abstrakte deltog hverken Ejler Bille, Egill Jacobsen eller Henry Heerup. Den progressive fløj var kun repræsenteret med Richard Mortensen og Hans Øllgaard.

Vestkystens medarbejder, der skrev under pseudonymet »z«, var ikke imponeret. Den 19. april skrev han:

For mennesker med ganske almindelig sund sans er det første indtryk, at Corner-Høsten er under middel. Navnlig hvis man først kommer til at se på endevæggen, der helt beherskes af Richard Mortensens og Hans Øllgaards »malerier«, man kunne fristes til at sige »farveopbevaringssteder«.

Det er muligt, at disse kunstnere har personlig glæde, når de klasker deres farver op og kalder værket for »Portræt af fru A.«, »Dobbeltportræt« eller »Pige, der lugter til en blomst«, men så hører glæden også op. Det er utænkeligt, at billedet kan glæde andre. I hvert fald ville vi nødig være fru A.s mand, hvis fruen ser sådan ud, og vi har forgæves søgt at finde blot den ene af personerne i »Dobbeltportrættet«.

Der findes i øvrigt fra samme år et »Portræt af hr. A«. Hvad udseende angår har hr. A absolut ikke noget at lade fru A. høre.

Tandlæge Otto Rud, der var medlem af Esbjerg Kunstforenings bestyrelse, anmeldte den 21. april udstillingen i Vestkysten. Han var ikke så afvisende og sarkastisk som »z«, men havde dog meget svært ved at forholde sig til Mortensens og Øllgaards værker.

I en annonce i dagbladene den 28. april meddelte Kunstforeningen, at »tirsdag den 29. april ds. vil maleren Richard Mortensen holde foredrag om MODERNE KUNST«.

Den unge maler var blevet udpeget som udstillingens delegat. I et brev fra 21. juli 1982, altså mere end 40 år efter, skriver Mortensen:

I Esbjerg har jeg holdt et foredrag i forbindelse med en udstilling. Antagelig den i april 1941. Efter middagen hos apotekeren var jeg blevet nervøs og betænkelig. Leo Swane,[3] den frygtede, havde lige været der og talt!

Om natten på hotellet må jeg have skrevet noter. Om morgenen kom en medarbejder ved Vestjyllands Socialdemokrat, og dagen efter stod der: »For at forstå den moderne kunst er det nemlig nødvendigt at sætte sig ind i emnet, man må give folk det ind med skeer, siger den unge maler, der netop selv var i lag med en større portion havregrød på Missionshotellet«.[4]

Esbjergenserne må have grinet godt. Men jeg gik i

byen og faldt over et bureau for maskinskrivning. Der gik jeg ind og fik lov til at diktere til en ung dame. Det er disse blade jeg sender jer. Teksten er improviseret udfra nogle notater. Da jeg så stod på talerstolen og formanden gav mig ordet – så havde jeg ladet manuskriptet ligge på hotelværelset –. Jeg husker tydeligt endnu, at det »sortnede« for mine øjne.

Så fandt jeg en sætning – og da det var overstået – havde jeg holdt publikum fanget i fem kvarter.

Rektor for gymnasiet lykønskede mig og bad mig tale for studenterne den følgende morgen. Men det skulle være et helt andet foredrag af hensyn til børnenes standpunkt.

Det blev det, og da jeg havde talt, gav rektor ungerne fri resten af dagen. Sikken fest. Først da gik jeg over til Vestkystens nationalret Kaffe med Pind.

Så jeg rejste hjem med en lettere snapseforgiftning, der dog blev helbredt hurtigt af min læge. Han ordinerede 2 bajere.[5]

Den omtalte apoteker var S. Levin Hansen, der i årene 1933-44 var formand for Esbjerg Kunstforening.

Vestkystens »z« var også til stede under foredraget. Han skrev bl.a.: *Richard Mortensen viste sig at være en ung maler med kunstens flammende ild luende i øjnene, og han holdt et både springende og på samme tid samlende foredrag om moderne kunst...*[6]

Med vanligt mod indkøbte Kunstforeningens bestyrelse et af de udskældte malerier til samlingen, nemlig Hans Øllgaards »Øjet« fra 1940.

Corner-og Høstudstillingen kunne ikke holde til, at Else Alfelt og Carl-Henning Pedersen, endnu to af de unge abstrakte, blev optaget i 1942. Samarbejdet sprængtes, og fra da af var Høstudstillingen et forum for den abstrakte kunst både af dansk og udenlandsk oprindelse, indtil den opløstes i 1949.

Under sin samtale med Vestjyllands Socialdemokrat udtalte Richard Mortensen, at esbjergenserne ikke havde megen fornemmelse for den abstrakte kunst. Det var dog ikke deres egen skyld. Det var, fordi man havde haft alt for få muligheder for at se de nye strømninger på udstillinger i provinsbyerne.

Måske tog Esbjerg Kunstforenings bestyrelse denne indirekte kritik til sig, for allerede i 1943 besøgte Høstudstillingen Esbjerg Kunstforening. Blandt deltagerne var de senere så kendte navne: Else Alfelt, Ejler Bille, Svavar Gudnason, Henry Heerup, Egill Jacobsen, Asger Jørgensen (Jorn), Richard Mortensen og Carl-Henning Pedersen. Men her kendte bestyrelsen ikke sin besøgelsestid. Trods priser, der lå mellem 200 kr. og 600 kr. for de fleste maleres vedkommende, blev der intet købt på denne udstilling. Det var naturligvis også vanskeligt med et publikum, der ifølge pressen var hensat i forbavselse.

Richard Mortensen, der var en af de mest modne af kunstnerne, havde to billeder med, der kostede henholdsvis 1.075 og 1.000 kr. Det ene er afbildet i Vestkysten med underteksten: *Ovenfor gengiver vi et af de besynderlige billeder, katalog nr. 46, Richard Mortensen: Komposition. Hr. Mortensen vurderer sin komposition til den nette sum af 1.000 kr.*

I en anden af de lokale aviser var den senere leder af Kunstmuseet i Esbjerg, Arne Broch, begyndt at anmelde kunstudstillinger. Om Høstudstillingen skriver han bl.a.: *Ejler Bille, Svavar Gudnason, Egill Jacobsen, Asger Jørgensen, Else Alfelt og Richard Mortensen kæmper alle bravt med de samme problemer i deres abstrakte kompositioner. Bedst og mest afklaret er Richard Mortensen. Der er monumental kraft over hans billeder.*

Umiddelbart før Høstudstillingen havde Kunstforeningen i samarbejde med Dansk Ungdomssamvirke og Preben Wilmann arrangeret udstillingen »10 års dansk malerkunst«. Også her var Richard Mortensen repræsenteret, så esbjergenserne havde altså nu god lejlighed til at følge det unge talent.

Med krigens ophør åbnedes grænserne igen, og mange af de unge danske kunstnere valfartede nu til udlandet, først og frenmest til Frankrig, for at suge ny inspiration til sig. Richard Mortensen og Robert Jacobsen rejste i 1947, og fik som de første ophold i Det danske Kunstnerhus i Suresnes i Paris' udkant. Det var Robert, der først fik kontakt med Galerie Denise René, for Morten måtte en tur tilbage til København. Han var i 1945 blevet gift med forfatterinden Sonja Hauberg. Det var meningen, at hun skulle have sluttet sig til i Paris, men hun døde af tyfus, som hun pådrog sig under en rejse med en dansk forfatterdelegation i Finland. Morten måtte altså hjem for at ordne forholdene, også for deres nyfødte søn Finn.

Både Richard Mortensen og Robert Jacobsen blev nu tilknyttet Galerie Denise René, hvor de konstruktivistiske kunstnere havde fundet et fristed. Det var netop i de næste to-tre år efter 1947, at Robert begyndte at arbejde med sine sorte konstruktive jernskulpturer og Morten rendyrkede sit konkrete maleri.

Forbindelsen til det danske kunstliv blev i disse år opretholdt. Bl.a. havde de to en fælles udstilling i Københavns Kunstforening i 1949.[7]

Først i 1954 kunne esbjergenserne igen opleve Richard Mortensens værker. En stor udstilling med titlen »Europa Kunst« var blevet samlet af Det danske Selskab og udsendt i Danmark af Sammenslutningen af danske Kunstforeninger. I den franske sektion deltog både Robert og Morten, og de var i selskab med bl.a. Hans Arp, Jean Deyrolle, Auguste Herbin, le Corbusier og Alberto Magnelli. Morten udstillede tre malerier Opus Tamaris nr. 10, 12 og 13 fra 1951. Tamaris er en lille by i Sydfrankrig,

hvor kunstneren opholdt sig i flere perioder fra 1950. Disse tre værker er rendyrket konkret kunst, og det har formentlig været første gang malerier af denne art kunne ses i Esbjerg. De kredser alle tre om forskellige former for »rum«. Et har f.eks. undertitlen »Komplementære rum med linje- og formsystemer under nedbrydning«.[8]

»Opus Tamaris 10« vendte tilbage til Esbjerg i marts 1962. Det var lykkedes for Sammenslutningen af danske Kunstforeninger at låne en stor udstilling med 30 malerier og billedtæpper, såkaldte »tapisserier«. Værkerne fordelte sig jævnt over Mortensens konkrete periode fra 1947 og frem til 1962, og »Tamaris 10« var et af dem. Udstillingen blev vist på Centralbiblioteket i den ombyggede Ovenlyssal og den nye, tilstødende foredragssal. Set i retrospektiv burde man nok have ventet med præsentationen til senere på året. Den nye, moderne Kunstpavillon blev indviet få måneder senere, og Mortensens værker ville være kommet bedre til deres ret i de nye, smukke lokaler.[9]

Udstillingen fik en glimrende modtagelse af både publikum og presse. Der var jo også forløbet godt 20 år siden modernisternes første entré i Esbjerg, og gennem jævnlige saltvandsindsprøjtninger stod man nu ikke mere så fremmede over for de nye strømninger.

I Vestkysten skrev Tofte: ... *For dem, det abstrakte formsprog aldrig har bragt nogen klarhed, vil billederne her være den bedste skole. De er ikke svære på nogen måde takket være manden bag dem. Han tog alt slæbet på sig og formidlede det vanskelige så behersket, at alle kunstens problemer aldrig har syntes at være til... Som tak for det initiativ, der ligger bag Richard Mortensen-udstillingens fremkomst i Esbjerg, fortjener Kunstforeningen ærlig talt økonomisk bistand. Den ejer ikke selv noget arbejde af Mortensen, kun en sød drøm om at kunne hænge et op i det nye museum.*[10]

Takket være hjælp fra Ny Carlsbergfondet lykkedes det Kunstforeningen, at erhverve et maleri »Opus 10, nr. 4« malet 1950. Samtidig købtes »Suite de six«, en serigrafisk mappe med seks blade fra 1960. Grunden var lagt til den senere så omfattende Richard Mortensen-repræsentation i Esbjerg. Samtidig var grunden også lagt til, at Esbjerg Kunstmuseum efterhånden erhvervede en ret omfattende samling af alle de danske konkrete kunstnere.

I 1964 vendte Richard Mortensen hjem fra Frankrig. Han tiltrådte et professorat ved Kunstakademiet i København, et embede han opretholdt til 1980, hvor han faldt for aldersgrænsen.

Han mødte her Inger Hartman. De blev gift i 1965. Da Morten havde et lidt spændt forhold til sin søster, der også hed Inger, kaldte han sin kone »Charlotte«.

Efter kunstnerens hjemkomst fra Frankrig, var det nu betydeligt lettere at arrangere udstillinger af hans værker i Danmark. Det benyttede Esbjerg Kunstforening og den nyansatte museumsleder Arne Broch og undertegnede, der senere overtog den daglige ledelse, sig af i rigt mål.

I 1966 fik man i samarbejde med det københavnske Galerie Hybler en fornem udstilling med værker af den franske maler Philippe Morisson, den italien-

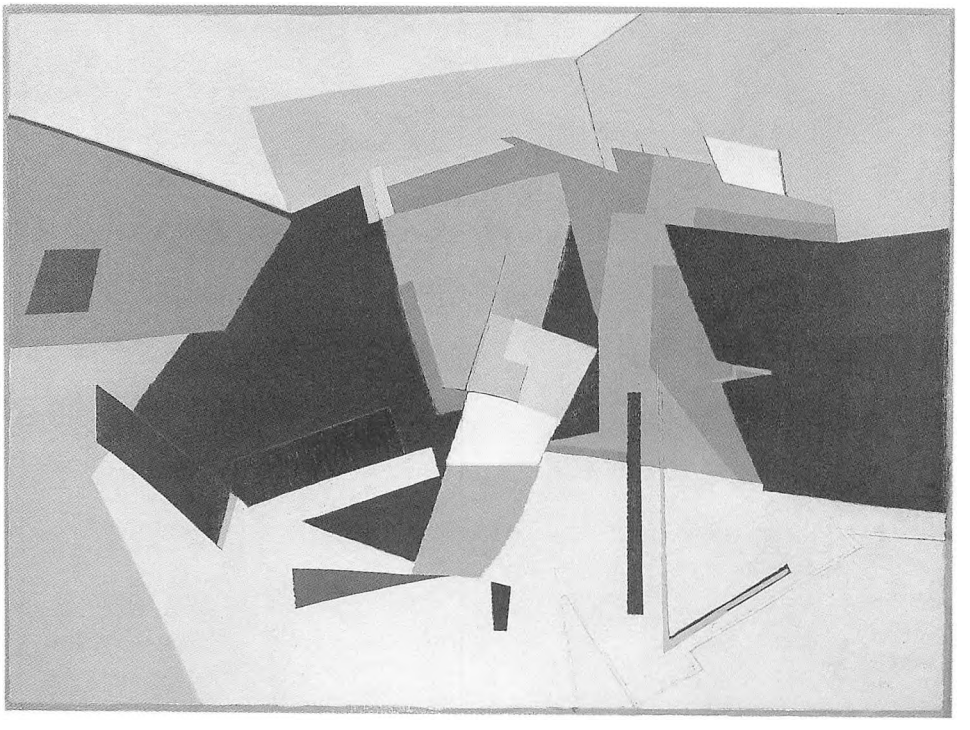

Fig. 3. Richard Mortensen: »Opus 10, nr. 4«, 1950, olie på lærred, 97×130,5 cm. Esbjerg Kunstmuseum. Købt 1962 med tilskud fra Ny Carlsbergfondet. Foto: Esbjerg Kunstmuseum.

ske billedhugger Marino di Teana og Richard Mortensen. Sidstnævnte viste grafik udført i 1965 og malerier udelukkende fra 1966.[11]

I 1967, hvor interessen for den konkrete kunst i Esbjerg Kunstforenings ledelse var voksende, arrangeredes udstillingen »De Konkrete«. Det var en genindkaldelse af hovedkræfterne i kunstnersammenslutningen »Linien 2«, der havde været forum for det konkrete maleris indførelse i Danmark i årene 1947-50. Deltagerne var Gunnar Aagaard Andersen, Paul Gadegaard, Ib Geertsen, Robert Jacobsen, Søren Georg Jensen, Ole Schwalbe og Richard Mortensen.[12]

Der var dog stadig kun ét maleri og seks grafiske arbejder af Mortensen i Kunstforeningens samling. Det skulle der gøres noget ved.

Richard Mortensen havde udført et stort maleri i 1969. Titlen var »Formkompleks foran hvid grund« (195×239 cm). Samme år lykkedes det Esbjerg Kunstforening at erhverve dette væsentlige værk takket være et stort tilskud fra det kommunale »Strandbios Fond«. Maleriet blev i januar 1970 udstillet på Charlottenborg, hvor Morten var gæst på Grønningen. I kataloget gør han rede for sine kompositoriske overvejelser:

I 1969 kom jeg ligesom tilfældigt til at møde mit gamle problem: »Crivelli's agurk«. Denne agurk optræder i den italienske renæssancekunstner Carlo Crivelli's maleri »Maria Bebudelse« fra 1496. Han fortsætter:

I det omtalte maleri, der nu hænger i London på Nationalgalleriet, maler han orientalske motiver, såsom et persisk tæppe, en påfugl og så den berømte agurk, der ligger i rammekanten halvvejs foran billedfladen. Ingen kan i dag sige, hvorfor der i dette højt engagerede religiøse billede befinder sig et persisk tæppe, en påfugl og en agurk uden for rammekanten, men friheden for den frie forskning må på det tidspunkt havet været stor.[13]

Denne agurk, der springer frem foran billedfladen, spiller en rolle for Mortens formulering af et firdimensionalt billedrum. Han forestiller sig, at der foruden de to dimensioner i billedfladen, ligger én dimension bag fladen og én dimension, der går frem i rummet foran billedfladen. I »Formkompleks foran hvid grund« har han kun benyttet de tre dimensioner, fladens to og rummet foran denne grundflade.

Der var nu skabt en direkte kontakt mellem kunstmuseets leder Arne Broch og Richard og Charlotte Mortensen. Som en følge af den store nyerhvervelse, arrangeredes en udstilling i perioden 29. november til 7. december 1969 med to store billedtæpper, omkring 10 malerier og flere grafiske serier.

Allerede to år efter kom den næste udstilling. Den åbnede den 11. december 1971 og løb til 16. januar 1972. Her vistes 25 malerier, 10 fra trediverne, fyrrerne og halvtredserne og resten fra 1961 til 1970.[14] Fra denne udstilling erhvervedes Kunstforeningens tredie Mortensen-maleri. Det var »Andet posthume brev til Clara Jensen« fra en serie på i alt seks posthume breve, der blev udført i 1967-68.

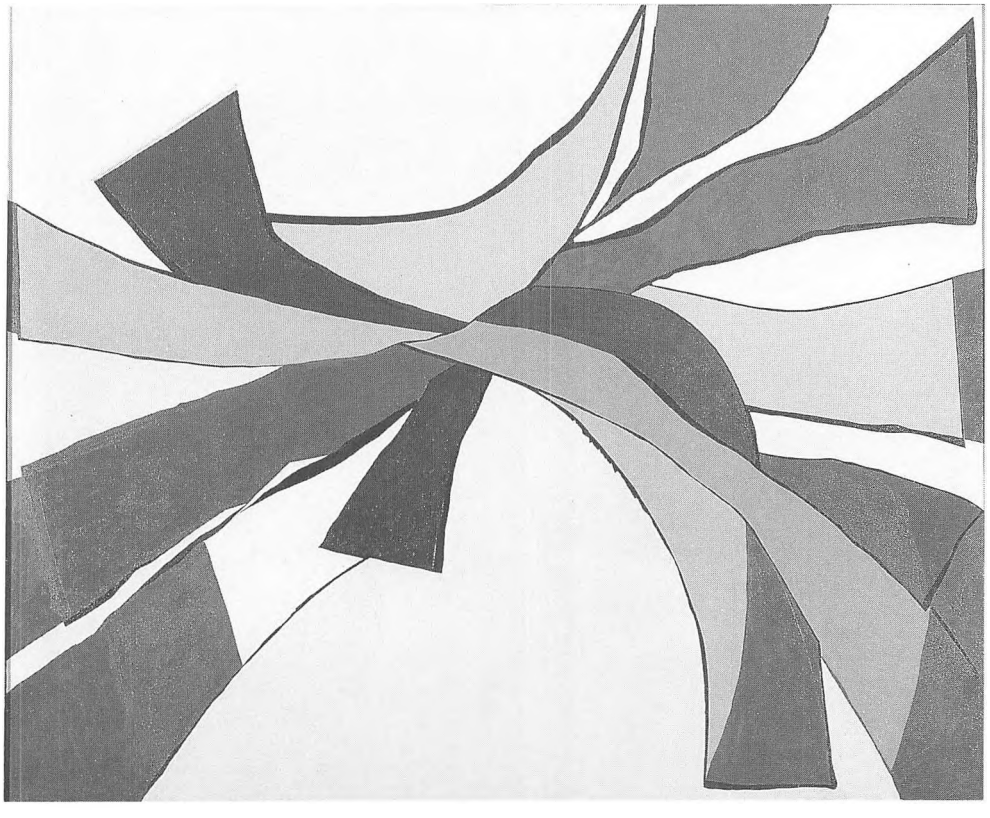

Fig. 4. Richard Mortensen: »Formkompleks foran hvid grund«, 1969, olie på lærred, 195×239cm. Esbjerg Kunstmuseum. Købt 1969 med tilskud fra Strandbios Fond. Foto: Esbjerg Kunstmuseum.

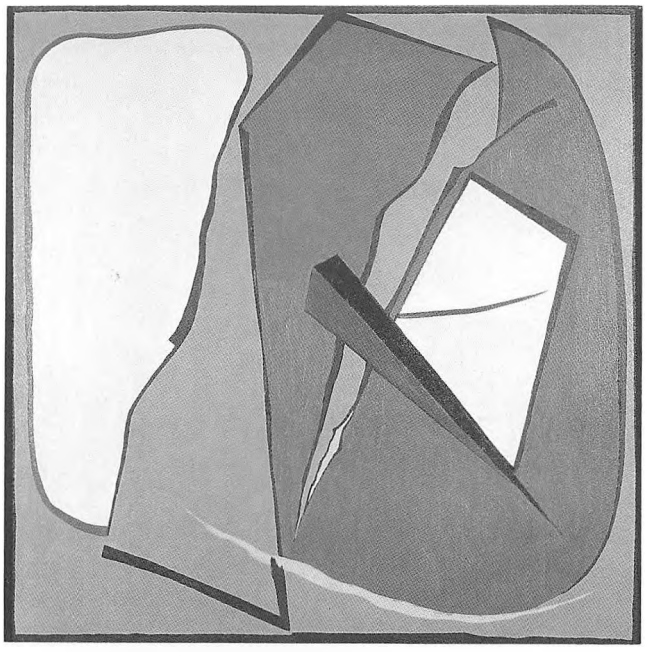

Fig. 5. Richard Mortensen: »Andet posthume brev til Clara Jensen«, 1968, olie på lærred, 150×150 cm. Esbjerg Kunstmuseum. Købt 1971 med tilskud fra Strandbios Fond. Foto: Esbjerg Kunstmuseum.

Bag den kryptiske titel skjuler sig en romantisk historie. Clara Jensen er Richard Mortensens mor. Hun kom som ung pige i huset hos Mortensens bedsteforældre. Husets søn, Hans Hjalmar Mortensen og Clara forelskede sig i hinanden, men en sådan forbindelse mellem herskab og tjenestefolk var ikke passende i tiden lige efter århundredskiftet. Clara Jensen måtte derfor rejse, og hun blev guvernante i udlandet. Hjalmar holdt dog forbindelsen vedlige, og det endte med, at han trodsede forældrene, og de giftede sig. I familien var og blev hun imidlertid »Lille Clara«, og De'et blev opretholdt.

I en tid, hvor skellene i denne henseende er blevet nedbrudt, har man svært ved at forstå det, og som en hyldest til moderen efter hendes død malede Mortensen så De posthume Breve. *De er malet i harmoni, i kærlighed til min mor. Vi havde haft den glæde at have hende omkring os i vort hjem og sommerhave i Ejby. Hun sang. Mine seks malerier måtte komme.*[15]

I forbindelse med udstillingen i 1971-72 var Morten for første gang siden 1941 igen Kunstforeningens gæst i Esbjerg. Han kom sammen med Charlotte, og denne artikels forfatter havde for første gang fornøjelsen at være sammen med dette spændende og inspirerende menneske. Mortensen og hans kone var en aften gæster hos mine forældre, hvor jeg også var til stede.

I januar 1974 overtog jeg på grund af min fars sygdom den daglige ledelse af Esbjerg Kunstforenings Samling i Kunstpavillonen, og fra januar 1975 blev jeg ansat som daglig kunstnerisk leder.

I september samme år deltog jeg i en fernisering på Koldinghus på en udstilling af Richard Mortensens nye værker fra 1973 til 1975. Jeg fik her genoptaget forbindelsen til Morten og Charlotte. Robert Jacobsen var også til stede. Forbindelsen mellem Robert og Morten havde ellers været spinkel i en årrække, men ved denne lejlighed bebudede Mortensen, at han ville arbejde på, at Robert Jacobsen fik et professorat ved Kunstakademiet i København. Det var indledningen til en lang periode med megen vrede og med mange følelser involveret. Der var andre kandidater til professoratet, men til sidst skar daværende kulturminister Niels Mathiasen igennem og udnævnte Robert Jacobsen. Det gjorde ikke vreden mindre, men det er en anden historie.

Ved ferniseringen i Kolding opfordrede jeg Morten til at udstille i Esbjerg endnu en gang. Han betænkte sig lidt, men svarede så, at han hellere ville komme og udstille sammen med alle sine elever fra Kunstakademiet. Kunstforeningens formand Torben Permin[16] og bestyrelsen syntes det var en god ide.

Den 22. maj 1976 åbnede så udstillingen »Mortensen og elever«.[17] Mange af Akademiets professorer synes at opfordre deres elever til at arbejde med noget helt andet end det, de selv beskæftiger sig med. Sådan var det ikke i Mortens tilfælde. Alle de deltagende elever arbejdede i et konkret, konstruktivistisk formsprog mere eller mindre tæt på mesterens stil.

Det var dejligt at opleve den gode stemning, der var mellem Morten og eleverne. I denne situation arbejdede de sammen på ophængningen som en flok ligemænd. Charlotte sørgede for frokosten, der blev indtaget siddende på gulvet i den store udstillingssal.

Jeg var interesseret i at udnytte den nye forbrødring mellem Robert og Morten i forbindelse med Esbjerg Kunstpavillons 15 års jubilæum.

På vej hjem fra København mødte jeg Robert i en flyver og luftede for ham tanken om en fælles udstilling. Han kunne fortælle, at en sådan udstilling ikke havde været arrangeret siden 1949, da de udstillede i Kunstforeningen i København. Han ville gerne være med. Senere sanktionerede Morten også planen.

Udstillingen skulle åbne om aftenen den 3. juni 1977. Med vanlig omhu sørgede Charlotte og Morten for, at der kun blev udstillet værker, der ikke tidligere havde været præsenteret i Esbjerg. De var alle udført i årene 1970 til 1977. 28 store og små malerier, fire collager og tolv serigrafier.

Trods det non-figurative formsprog var Morten altid dybt engageret i verden omkring sig. Han blev stærkt påvirket af krigens rædsler og menneskelig dumhed i det hele taget. Det fremgår tydeligt af en

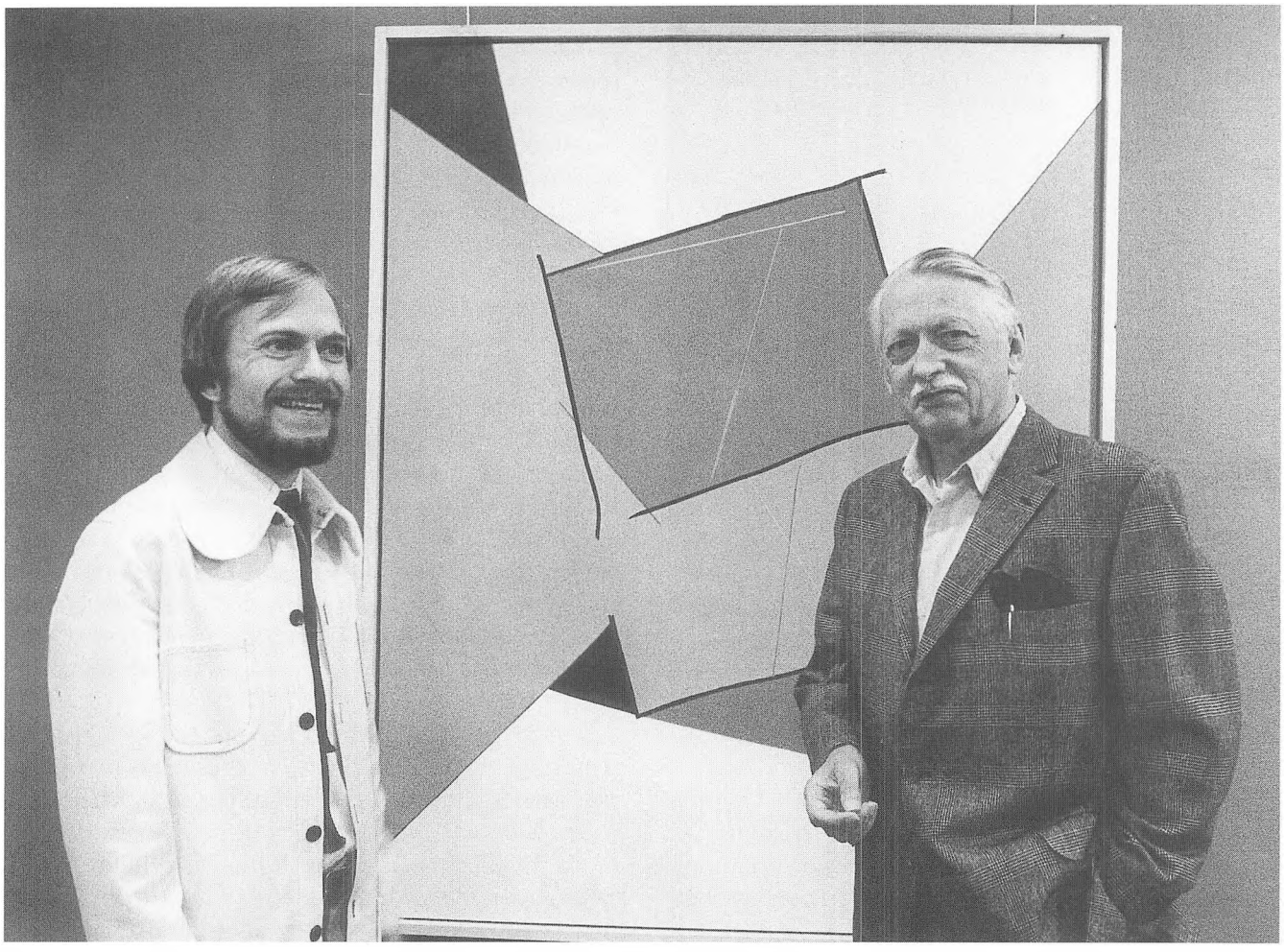

Fig. 6. Jørgen Broch og Richard Mortensen fotograferet i Esbjerg Kunstpavillon ved åbningen af udstillingen Robert Jacobsen – Richard Mortensen 1977. Foto: Tonny Sørensen.

del af titlerne på denne udstilling: »Maleri til pigen Camilla fra Chile« fra 1975. Pinochet tog magten i Chile i 1973. »Seveso« 1976, om det uhyggelige dioxin-udslip i den italienske landsby Seveso året før. »Jan Patocka« 1977, den tjekkiske filosof, der som talsmand for Charta 77 døde samme år efter et politiforhør.

Robert udstillede 14 store skulpturer, der også var udført i årene 1970 til 77.[18]

Charlotte og Morten kom flere dage før ferniseringen for at forestå ophængningen. Vi havde regnet med, at Robert også ville komme og deltage i placeringen af sine egne skulpturer. Han var imidlertid særdeles fortravlet i netop disse dage. Den 4. juni fyldte han 65 år, og han var i gang med at planlægge en større fest på sin gård i Tågelund ved Egtved. Her skulle Charlotte og Morten også deltage. Charlotte havde udvirket, at Torben Permin og jeg med ægtefæller også blev inviteret. Det mente hun var rimeligt, når vi fejrede hans fødselsdag med en udstilling, der havde fernisering aftenen før den runde dag.

Morten havde to skuffelser i forbindelse med Esbjerg-udstillingen. Fredag den 3. juni om eftermiddagen, da værkerne var på plads og Charlotte og Morten var taget på deres hotel, dukkede den franske maler Jean Dewasne op. Han tilhørte også kredsen omkring Galerie Denise René og var netop på det tidspunkt i gang med at udføre sin store totaludsmykning af maskineriet på Gori-værket i Kolding. Omend Morten og Dewasne ikke var de nærmeste venner i kredsen, var Morten dog meget ked af, at Dewasne ikke blev, så de kunne have hilst på hinanden til ferniseringen om aftenen.[19]

Den anden skuffelse stod Robert for. Han kom heller ikke til ferniseringen. Naturligvis var det svært at komme af sted aftenen før den store fødselsdagsfest, men Morten var dybt forarget og meddelte os, at han den næste dag ville rejse direkte hjem til Ejby uden at deltage i Roberts fødselsdag. Det faldt så i vores lod at overbringe Robert den besked næste dag.

Fra den dag var der igen kold luft mellem Robert og Morten, genoptagelsen af venskabet blev altså af kort varighed. Det var dog ikke kun Esbjerg-udstillingen, der gav anledning til bruddet. Morten mente heller ikke, at Robert havde levet op til den tillid, de havde vist ham med opbakningen i professorsagen,

bl.a. ved at Robert efter udnævnelsen i København stadig fastholdt sit professorat i München. Desuden havde Robert forbrødret sig med sine tidligere modstandere på Akademiet og ladet Morten i stikken. Men tilbage til udstillingen.

På endevæggen var ophængt flere malerier i størrelsen 240×195 cm. Vi var interesserede i at erhverve et af dem. Morten pegede på ét, som han mente var »et rigtigt Esbjerg-billede«, men netop dette billede ville være lidt problematisk at hænge op sammen med de andre, som vi i forvejen havde i samlingen.

På et bestyrelsesmøde senere, var der stor diskussion om, hvilket vi skulle vælge. Jeg gik stærkt ind for »Painting for Louis Satchmo« 1976 og fik til sidst min vilje. Jeg har ikke siden hørt bebrejdelser i den anledning og er stadig sikker på, at jeg valgte rigtigt.

Jazz-kyndige vil vide, at »Satchmo« var Louis Armstrongs kælenavn. Når Morten arbejdede sammen med eleverne på Kunstakademiet, hørte de ofte jazz-musik og lod sig inspirere til flere værker. »Painting for Louis Satchmo« har en ensfarvet baggrund med nogle vibrerende linier og farvefelter og et klart gult trompetstød, der flænger billedet fra øverst til nederst.

Et mindre billede, »Gult kvadrat i profil«, var tilegnet Esbjerg Kunstforening. Det kunne Torben Permin ikke stå for, så også dette værk blev indlemmet i samlingen.

Morten forærede os en fin grafisk mappe, Homer: Odysséen, 21. og 22. sang med 7 serigrafier.

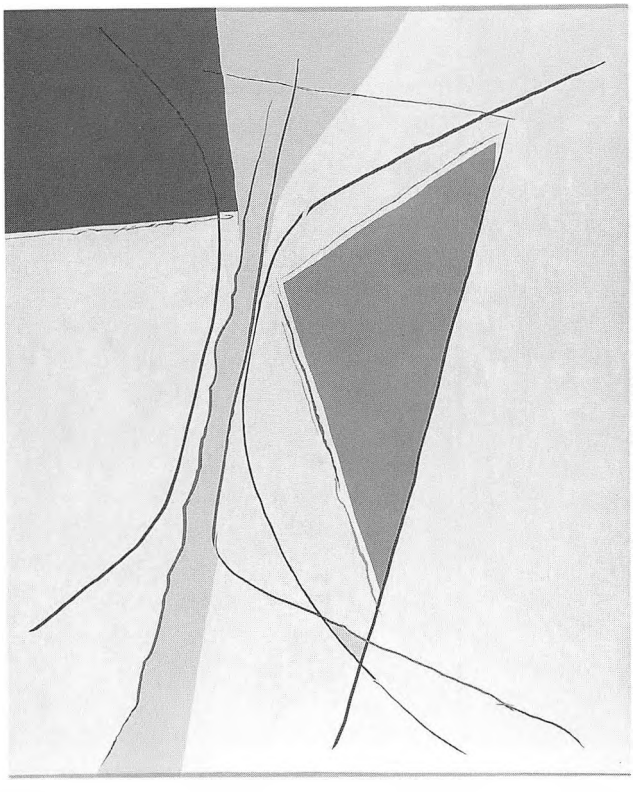

Fig 7. Richard Mortensen: »Painting for Louis Satchmo«, 1976, olie på lærred, 240×195 cm. Esbjerg Kunstmuseum. Købt 1977. Foto: Esbjerg Kunstmuseum.

I 1980 fyldte Morten 70 år. Det blev fejret massivt med udstillinger samtidig på Statens Museum for Kunst, Aarhus Kunstmuseum, Århus Kunstforening af 1847, Herning Kunstmuseum, Nordjyllands Kunstmuseum i Aalborg og i Esbjerg Kunstpavillon.

Morten udførte seks serigrafier, et til hvert udstillingssted. Hvert blad var udført med omhu ud fra kunstnerens følelse for de seks steder. Lars Rostrup Bøyesen, direktøren for Statens Museum, kastede sin kærlighed på Esbjergs serigrafi og bad Morten bytte. Det kunne der imidlertid ikke være tale om, for det værk »var Esbjerg« og kunne ikke bare flyttes til en anden by.

På udstillingen blev esbjergenserne præsenteret for otte polycrome relieffer i træ, fire billedtæpper og nogle helt nye kattetegninger udført med pensel og tusch på papir. Desuden ophængtes Esbjergs egen samling af Mortensen-værker, der efterhånden var ved at være ret omfattende.[20]

Lidt efter lidt indgik flere værker dels erhvervet som gave fra Ny Carlsbergfondet og dels gennem egne køb på auktioner.

Ved disse auktionskøb kom Charlotte til at spille en vigtig rolle. Hver gang, der var værker af Morten til salg i et af auktionsfirmaerne, var hun til stede. Hun tilbød derfor at byde for os på auktionerne. Vi vurderede billederne ved auktionseftersynet og overlod så scenen til hende på selve auktionsdagen. Det gjaldt ikke kun værker af Mortensen, men værker af enhver art, som vi gerne ville indlemme i samlingen.

Fordelen ved at have Charlotte som mellemmand var, at hun efterhånden kendte de forskellige købere og deres ønsker om kunstværker, og når hun sagde til dem: »Det billede skal jeg have til Esbjerg«, ja, så holdt de sig tilbage.

Forbindelsen mellem det mortensenske hjem i Ejby og Esbjerg var derfor hele tiden intakt. Flere gange besøgte min kone og jeg Morten og Charlotte, og indimellem havde vi også børnene med. Morten havde børnetække, og han morede sig med at demonstrere sine små mekaniske dyr og andre snurrepiberier for børnene.

Efter fødselsdagsudstillingen i 1980 ringede Charlotte en dag for at forelægge en plan, som hun og Morten havde udtænkt. I sine gemmer havde han en række kunstværker med tilknytning til »linien«-kunstnerne fra trediverne. Der var malerier af Vilhelm Bjerke-Petersen, Ejler Bille og selvfølgelig af ham selv. Der var originale gipsskulpturer af

Ejler Bille og Sonja Ferlov Mancoba. En skraldeskulptur af Henry Heerup og en lang række tegninger udført af de kunstnere, der deltog i »linien«s udstillinger, men også af kunstnere, som var med i kredsen omkring »linien«.

Deres forslag var, at Esbjerg Kunstforening købte denne samling, som senere kunne suppleres med andre ting. Jeg var med på ideen og bad om at få sendt tingene over.

Tegningerne var ikke monteret, men lå blot i en mappe. De så ikke så imponerende ud. Da en af kustoderne, den tidligere turist- og erhvervschef Ejgil Rasmussen, så herlighederne, korsede han sig og sagde, at prisen da vist var rigelig stor for de ting. Jeg takkede ham i mit stille sind for den bemærkning.

Hurtigt monterede jeg alle tegningerne i passepartout af syrefri karton. Den dag bestyrelsen var samlet for at tage stilling til købet, så det en del mere tillokkende ud, og købet blev godkendt.

Pakken blev udvidet med et maleri af Morten fra 1934, »Erotikkens Mystik«. Det havde været udstillet i 1934 på »linien«s udstilling sammen med en hel serie på ti.

Betalingen skulle foregå over tre år, første gang i 1981. Prisen kunne måske dengang forekomme høj, men allerede i 1982 kom et andet af malerierne fra serien »Erotikkens Mystik« under hammeren. Det var netop i begyndelsen af firserne, at auktionspriserne steg så voldsomt. Dette ene maleri gik for en pris, der lå ca. en trediedel over den pris, vi havde givet for hele »linien«-samlingen, der bestod af bl. a. tre Mortensen-malerier.

Med kunstværkerne fulgte også en del skriftligt materiale, tidsskrifter og kataloger. Hver gang noget, der havde tilknytning til »linien« og trediverne, blev fundet frem i Mortens arkiv, blev det sendt over, så vi kunne lave kopier. Mortens udklipsbog, der omfattede årene fra 1930 til 1947, lånte vi også og fik lavet fotokopier.

Den nye museumslov, der kom i 1976, lagde op til, at de enkelte museer skulle profilere sig med nogle specialer, så provinsens kunstmuseer ikke blot var små kopier af Statens Museum for Kunst. Her fik »linien«-samlingen betydning for Esbjerg, og det blev siden fulgt op med en specialsamling af værker fra kunstnersammenslutningen »Linien 2«, der i årene 1947-50 blev et forum for den danske konkrete kunst.

I 1981 afholdt Esbjerg by en festuge, der skulle være starten på en lang række af forhåbentlig succesrige festuger.

Der blev hvert år udført en plakat. I 1982 blev forlægget udført af Richard Mortensen. Det var en fornem gestus han viste byen som tak for det gode samarbejde, han havde haft med Esbjerg Kunstforening. Han lavede vederlagsfrit to forslag. Plakaterne var udført i collage. Motiverne var omtrent ens, men farvevalgene var forskellige. Det var meningen, vi selv skulle foretage valget mellem de to forslag. Da vi fandt dem begge meget smukke, fik vi lov til at bruge det ene i 1982 og det andet i 1983. Collagerne forærede Morten til Esbjerg Kunstforening, hvor de er indgået i samlingen.

I forbindelse med samarbejdet omkring »linien« i 1934 begyndte de unge kunstnere at udgive et tidsskrift af samme navn. Der kom i alt 12 numre fra januar 1934 til april 1935. Siden udgav de tre særhæfter, »Julefluen« 1935 og to udstillingsnumre i 1937 og 39.

Det lykkedes for Esbjerg Kunstforening at lave et genoptryk af disse sjældne arkivalier, der har så stor betydning for »linien«-forskningen. Det var igen et tæt samarbejde med Charlotte og Morten, der førte til den vigtige genudgivelse. Bogen blev færdig i foråret 1984 netop 50 år efter udgivelsen af det første nummer.

At Richard Mortensen selv var meget optaget af dette projekt, ses deraf, at han for egen regning udgav et lille hæfte til Esbjerg Kunstpavillon for at markere dette 50 års jubilæum.

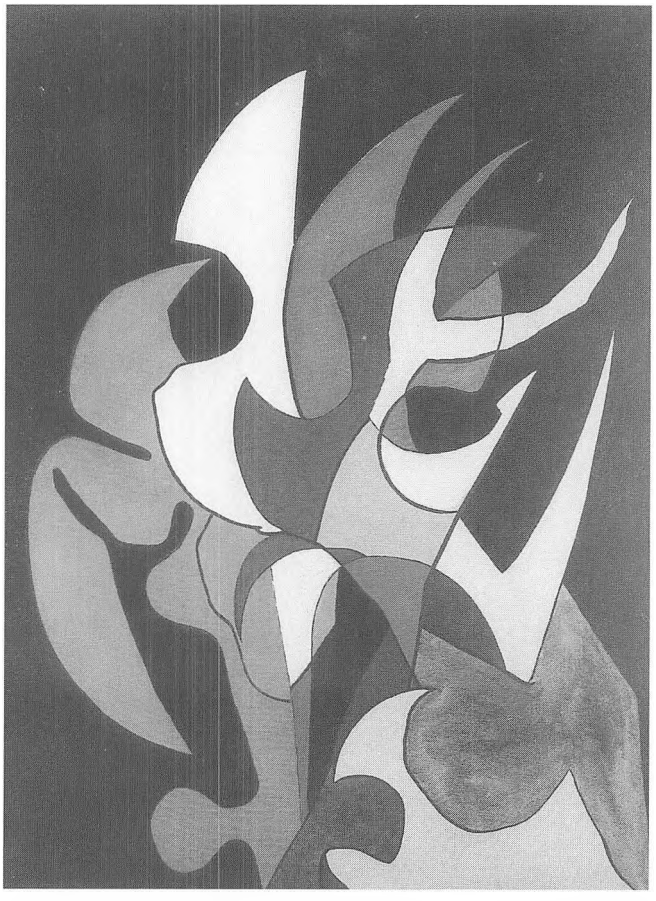

Fig. 8. Richard Mortensen: »Botanisk Portræt«, 1937, olie på lærred, 100×76,5 cm. Esbjerg Kunstmuseum. Udstillet 1. gang på »Liniens Sammenslutning«, 1937. Indgår i Richard Mortensens »linien«samling. Købt 1981. Foto: Esbjerg Kunstmuseum.

I hæftet er gengivet nogle nye malerier fra 1982 bl.a.: »Astarte« med undertitlen: »Erotikkens Mystik 1932-1982 til et vers af Emil Aarestrup«. Det er malet med tanke på Erotikkens Mystik, det maleri fra 1934, som indgik i Esbjergs »linien«samling, og de to billeder har også nogle motivmæssige overensstemmelser.[21]

Vi fandt dette maleri så interessant, at vi gerne ville have det indlemmet i samlingen. Men det kneb med at skaffe de nødvendige midler til købet.

I 1985 kunne Esbjerg Kunstforening fejre sit 75 års jubilæum, og vi søgte derfor Ny Carlsbergfondet om et tilskud til denne vigtige nyerhvervelse. Stor var vores glæde, da fondets direktion meddelte, at man havde besluttet at forære museet maleriet i jubilæumsgave.

Samme år ønskede man at ansætte en kunsthistoriker som museumsinspektør. Herefter ophørte den direkte kontakt mellem Charlotte og Richard Mortensen og Esbjerg Kunstforening. Der blev dog købt et par bemalede trærelieffer til supplement af samlingen.

I 1988 blev Richard Mortensen indlagt med et lårbensbrud. Det begrænsede hans mulighed for at arbejde som hidtil, og i lang tid udførte han ingen oliemalerier, bortset fra at han fuldførte tre påbegyndte malerier i 1990. I al den tid arbejdede han siddende med at udføre store penselmalerier med tusch på papir.

Den 27. marts 1992 genoptog han med stor kraft sit oliemaleri. I løbet af trekvart år lavede han 73 værker, som han kaldte »øvelsesstykker«. Han skrev selv, at de er malet til Charlotte, »som et studiemateriale – et indblik i min virksomhed som maler«.[22]

Morten signerede det sidste billede den 4. januar 1993. Han døde den 7. januar *»glad og lykkelig til sidste minut«*.[23]

I maj 1994 åbnede den seneste udstilling med Richard Mortensens værker i Esbjerg Kunstmuseum. Efter de mange års tætte samarbejde var det naturligt at hylde museets gamle kunstnerven med en ophængning af hans sidste arbejder.

I ethvert menneskes liv er der bekendtskaber, der har afgørende betydning. Venskabet og samarbejdet med Richard Mortensen var så berigende, at erindringen om ham sidder dybt forankret. Morten var stor som kunstner og som menneske, og heldigvis har vi tilbage hans formidable livsværk.

Jørgen Broch, lærer, leder af Esbjerg Kunstmuseum 1974-85.

NOTER

1. De personlige oplysninger stammer dels fra et båndinterview med Richard Mortensen i Ejby den 18. og 19. oktober 1982 ved Jørgen Broch, dels fra andre samtaler med Charlotte og Richard Mortensen.
2. Corner- og Høstudstillingen, 19.-30. april 1941, Esbjerg Kunstforening (katalog).
3. Leo Swane (1887-1968), direktør for Statens Museum for Kunst 1931-52.
4. I teksten er indsat den oprindelige ordlyd fra avisen. I brevet citerer Richard Mortensen efter hukommelsen følgende: »Vi mødte surrealisten paa Missionshotellet. Han sad med et fad havregrød og et stort glas mælk«.
5. Richard Mortensens optræden på Esbjerg Statsskole har ikke kunnet bekræftes i Statsskolens årsberetninger.
6. Vestkysten, 30. april 1941.
7. Robert Jacobsen – Richard Mortensen, skulptur – maleri, 2.-24. april 1949, Kunstforeningen, København (katalog).
8. Europa Kunst, Vandreudstillingen 1953-54 (katalog).
9. Sammenslutningen af danske Kunstforeningers Vandreudstilling 1962 (katalog).
10. Vestkysten, 1. marts 1962.
11. P. Morisson – Di Teana – Mortensen. Sommerudstillingen København Esbjerg 1966, Galerie Hybler, Esbjerg Kunstforening (katalog).
12. De Konkrete, 15. december 1967-10. januar 1968, Esbjerg Kunstforening (katalog).
13. Grønningen 24. januar-15. februar 1970 (katalog). Richard Mortensen: »Dagbogsnotater, der vedrører de billeder, jeg udstiller på Grønningen 1970.«
14. Richard Mortensen. Malerier og Grafik. 11. december 1971-16. januar 1972. Esbjerg Kunstforening (katalog).
15. Jørgen Broch i kataloget til: Richard Mortensen, 1980, Esbjerg Kunstforening.
16. Advokat Torben Permin (1914-94), formand for Esbjerg Kunstforening 1956-85.
17. Mortensen og elever. 22. maj-7. juni 1976, Esbjerg Kunstforening (katalog).
18. Robert Jacobsen – Richard Mortensen, 4.-26. juni 1977, Esbjerg Kunstforening (katalog).
19. Jean Dewasne (født 1921), fransk maler. Har udstillet to gange i Esbjerg Kunstpavillon. Første gang i juni 1963, anden gang marts 1975.
20. Richard Mortensen. 4.-26. oktober 1980. Esbjerg Kunstforening (katalog).
21. 15. januar 1934-15. januar 1984. LINIEN SAMLINGEN, Esbjerg Kunstpavillon. (Særhæfte, privattryk).
22. »Det sene i livet«. Ny Carlsberg Glyptotek, Esbjerg Kunstmuseum, Herning Kunstmuseum 1994, (katalog).
23. Charlotte Mortensen i ovennævnte katalog.

Fig. 1. Braunius og Hogenbergs prospekt af Ribe fra 1598 bygger på oplysninger fra historikeren Anders Sørensen Vedel. Han residerede i sin egenskab af kongelig historiograf i Ribe. D og E: Sortebrødrekloster og Skt. Catharinæ kirke. L: de små brødres kirke, dvs. gråbrødrekloster. N: Skt. Clemens kirke.

De små brødres hus i Ribe

Af Connie Jantzen, Jakob Kieffer-Olsen og Per Kristian Madsen

I januar 1993 foretog Den antikvariske Samling de første prøvegravninger omkring plejehjemmet Dagmargården i Ribe (fig. 2). Årsagen var kommunale planer om en større udvidelse af hjemmet, og da der hurtigt afsløredes rige fund i form af både bygningsrester og begravelser fra middelalderen, stod det klart, at der forud for byggeriet måtte foretages en totaludgravning af området. Denne fandt sted fra april til september 1993 med deltagelse af 10-12 middelalderarkæologer og med denne artikels forfattere som ledere. Undersøgelsen er en af de hidtil største byarkæologiske udgravninger i nogen dansk middelalderby og blev helt og holdent betalt af Ribe kommune i henhold til museumsloven.

En række store og forskellige anlæg blev berørt af udgravningen. Sydligt i feltet (fig. 3) lå dele af gråbrødreklostrets kirke med korsgangen samt lidt af østfløjen. Umiddelbart nord for kirken fandtes en øst-vest løbende vejstrækning med forbindelse til en nord-syd gående vej vest for kirken, allernordligst et større udsnit af en middelalderlig kirkegård, og endelig lå der en ældre verdslig bebyggelse under såvel kirke som kirkegård.

Et meget stort bearbejdningsarbejde forestår med undersøgelser og analyser af bygnings- og vejrester, af keramikken og de øvrige fund, af skeletter og grave og af tidligere kendte arkæologiske og historiske oplysninger. Her skal vi præsentere de foreløbige resultater fra udgravningen samt dele af den historiske baggrund.

Middelalderbyens profil mod himlen tegnes i midten af domkirken med sine himmelstræbende tårne flankeret af de mindre og mere bredmavede forsamlingskirker yderst ved byens indgange. Få danske byer har som middelalderens Ribe kunnet leve op til dette idealbillede, som historikeren Anders Sørensen Vedel sørgede for at overlevere ved 1500-årenes slutning (fig. 1). På den tid var der dog som følge af reformationen i 1536 allerede gået betydeligt svind i Ribes mere end et dusin kirker og klostre. Straks efter reformationen gik man, omend det var senere end i mange andre byer, i gang med at nedbryde de overflødige bygninger. Hovedentreprenør var den såkaldte »kirkebrækker«, hvis afregninger på sten afleveret til Riberhus endnu er bevaret.

Af Ribes to tiggermunkeklostre står i dag sortebrødrenes Skt. Catharinæ kloster, mens nedbrydningsfolkene i 1537 fjernede store dele af gråbrødrenes Skt. Laurentii kloster, herunder kirken. En af klostrets bygninger – østfløjen – fik lov at stå til ind i 1600-årene, men så blev området endegyldigt ryddet, og klostrets præcise placering måtte siges til dels at være gået i glemmebogen, selv om der kan knyttes en hel del skriftlige efterretninger til det.[1]

Det blev grundlagt i 1232 som det første af sin orden i Danmark, og det berettes, at den hellige Frans af Assisis små brødre kom på deres bare fødder til Danmark og blev vel modtaget af konge, kirke og folk. En grund til deres nye hus i Ribe fik de stillet til rådighed af en kannik ved domkirken, hr.

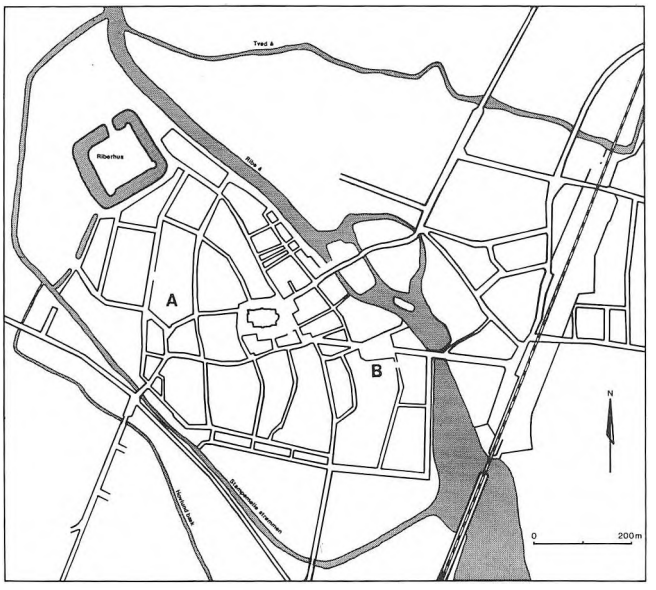

Fig. 2. Kort over Ribe. A: Gråbrødrekloster. B: Sortebrødrekloster.

Johannes Scholasticus, der kan være identisk med den kannik Johannes, som i 1224 købte en grund med huse i byens vestlige del ved Horstorv – måske med henblik på at grundlægge et tiggerkloster?[2]

Tiden omkring 1200 er i Europa kendetegnet ved byernes hastige vækst, og man fik fra kirkens side øjnene op for, at der var behov for en reel kristendomsforkyndelse blandt lægfolket og selvsagt på folkets eget sprog. Disse behov imødekom især de to tiggerordner, franciskanerne og dominikanerne, eller som de hedder herhjemme, gråbrødrene og sortebrødrene. Mest radikale i deres oprindelse var gråbrødrene, der med forbillede i Kristus selv krævede den totale frigørelse fra al jordisk ejendom og en eksistens baseret blot på tiggeri, mens sortebrødrene især lagde vægt på at udbrede kristendommens rette lære ud fra bibelstudier. De to ordner spredte sig efter deres pavelige stadfæstelse i henholdsvis 1223 og 1216 med rivende hast over hele det kristne Europa.[3]

Hovedopgaven for gråbrødrene, prædiken, kunne de opfylde gennem placeringen af kirken og klostret nær på Horstorv og byens udgang mod syd. Med de mange forbipasserende var der tillige mulighed for at indsamle almisser til livets opretholdelse. Disse hensyn har utvivlsomt spillet en stor rolle i 1232, men også grundlæggerens ønsker og hans besiddelser, samt den byplan, en sådan ny institution skulle indpasses i, må have præget dennes fysiske disponering. En samlet vurdering af den hidtil kendte viden set i lyset af udgravningsresultaterne vil belyse disse spørgsmål yderligere.

Under kirken, straks nord for denne, og under de mange begravelser på kirkegården fandtes spor efter den ældre opdeling af området, der bestemte vejenes forløb og grundenes størrelse på et tidspunkt længe før klostrets overtagelse af jorden i 1232 (fig. 4). Den øst-vestgående vej synes at være udlagt o. 1100, og nord for denne i udgravningens nordøstlige hjørne undersøgtes resterne af et stolpebygget hus med længderetningen nord-syd, d.v.s.

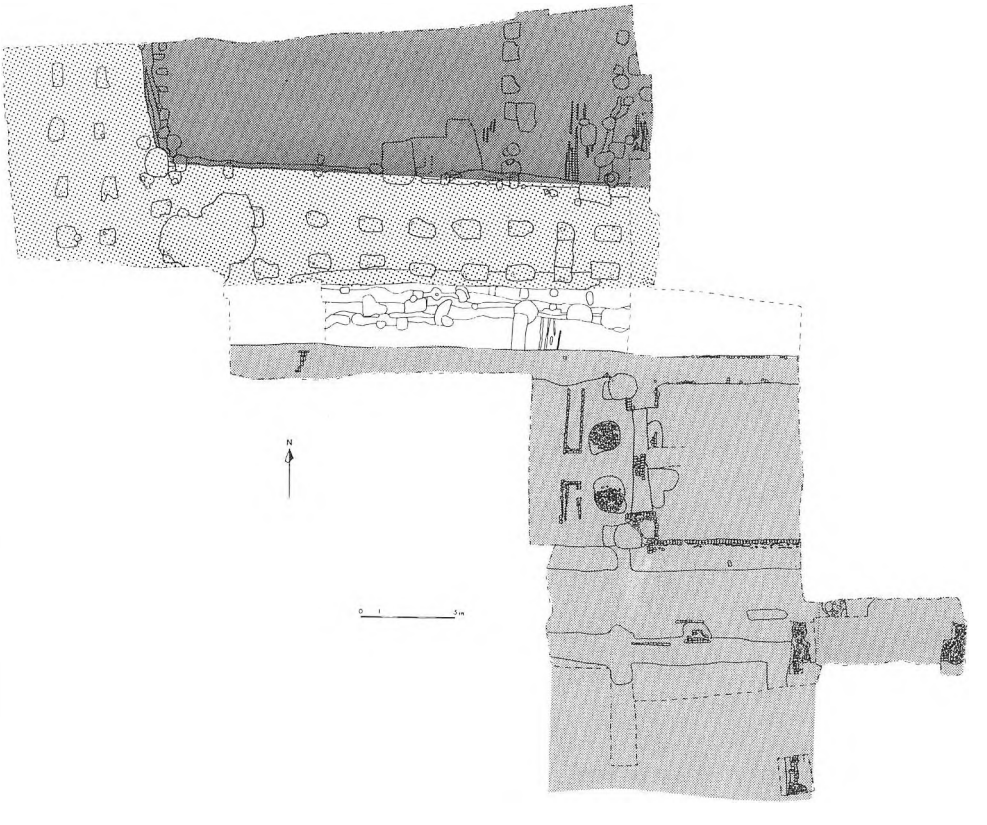

Fig. 3. Ribe gråbrødrekloster. På udgravningsplanen ses den udgravede del af kirkegården mod nord (mørk grå), i midten og mod vest gaderne (lys grå), og mod syd kirken og klostret (mellem grå). I det ikke rastede område mellem vej og kirke udgravedes stort set uforstyrrede bebyggelseslag fra tiden før klostret. Dette kom til i 1232. Tegning: Lotte Madsen.

vinkelret på vejen. Kort tid senere blev de tilstødende arealer på begge sider af vejen delt i grundstykker på ca. 14 meter i bredden. På disse grunde udgravedes levn af huse i form af jord- og lergulve, vægspor og ildsteder, en brønd samt et righoldigt fundmateriale, som vidner om Ribes internationale kontakter via Nordsøhandelen i 1100-årene (fig. 5).

Denne øst-vestgående vej blev – som en af byens gader – holdt ved lige gennem mindst 10 faser, helt frem til efter klostrets nedlæggelse, og er omtalt flere gange bl.a. i 1450'erne[4]. Blandt de forskellige vejkonstruktioner var en imponerende stolpebåret vej fra 1100-tallet (fig. 4), hvorimod den ældste bevarede vej bestod af sten og dyreknogler lagt direkte på det hårde undergrundssand (fig. 6). Mens altså grundskellene blev slettet senest med anlæggelsen af kloster og kirkegård, bestod de to gader derimod som områdets konstante skelet gennem hele middelalderen. Gaderne har fastholdt byens oprindelige struktur fra o. 1100, og det er altså rimeligt ud fra bl.a. de her påviste forhold at konkludere, at klostret er indpasset i en eksisterende bystruktur.[5]

Dette underbygges endvidere af det forhold, at kirken netop ikke blev lagt ud mod Horstorv syd for klostret, men op til den ældre vej nord om dette. Spørgsmålet er så, om trafikken på denne har været af en sådan betydning, at dette i sig selv har bestemt placeringen, f.eks. fordi der har været tale om den egentlige forbindelsesvej mellem bymidten og Horstorv (fig.7) – eller om vi måske skal formode en helt anden situation. Hvis nemlig kanniken Johannes Scholasticus – grundlæggeren af gråbrødreklostret i 1232 – ikke er identisk med den kannik Johannes, der købte en grund ved Horstorv 1224, så kan denne disposition have stillet sig hindrende i vejen for at lægge klosterkirken direkte ud til torvet. Grunden, der nævnes 1224, lå måske som en af flere på torvets nordside, og erhvervelsen 1224 kunne skyldes et rent verdsligt ønske om let tilgang til torvehandelen. Et springende punkt i denne forklaring er, at vi ikke præcist kender Horstorvs placering og udstrækning, men afstanden mellem gråbrødrekloster og Sønderport ved enden af Sønderportsgade (fig.2) levner for så vidt rum for både torv og bebyggelse mellem porten og klostret. Gråbrødrene har da måttet affinde sig med at blive lagt nord for det merkantile knudepunkt, og deres kirke, som skulle orienteres øst-vest, måtte så blive nordfløj i klostret.[6]

Af gråbrødrenes kirke, som i sin fulde udstrækning nok har været ca. 42 m lang og 11 m bred, frilagdes den midterste del. Den var bygget som et langhus, dvs. at skib og kor var lige brede. Dens mure var opført af røde munkesten på et afretningslag ligeledes af munkesten, der var lagt ud på toppen af et fundament af rent sand. Gulvet bestod af teglfliser.

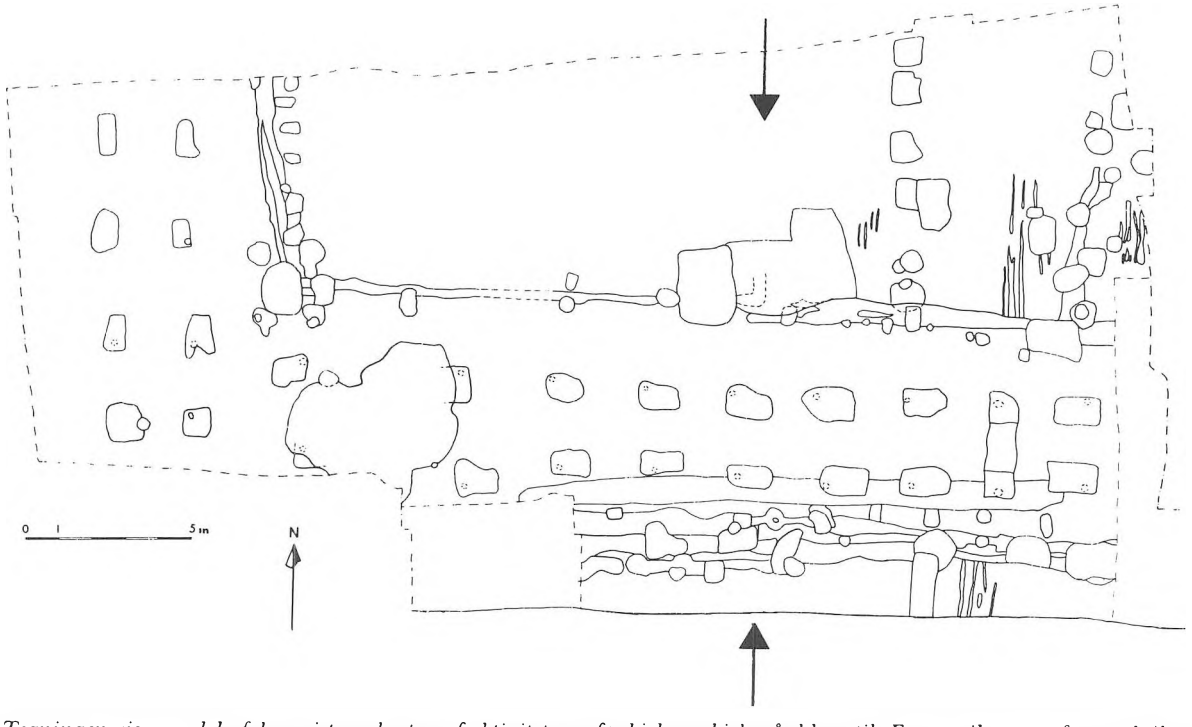

Fig. 4. Tegningen viser en del af de registrerede spor af aktiviteterne før kirke og kirkegård kom til. Fra øst til vest og fra nord til syd ses stolpehullerne fra gaderne. Mod nord pløjespor, skelgrøfter, et stolpebygget hus samt enkelte gruber, og mod syd pløjespor, skelgrøfter, stolpehuller m.m. Pilene markerer brud i skelgrøfternes forløb såvel nord som syd for vejen – de brud, der fortolkes som matrikelskel. Tegning: Lotte Madsen.

Fig. 9. Næsten alle murrester fra kirkens yngre korsgangsmur var fjernet ved nedbrydningen, men bunden af en af hvælvpillerne var efterladt. I forgrunden til højre ses de to øverste sten af den sidste murrest fra den ældre korsgang. Foto: Jakob Kieffer-Olsen.

kan kirken ikke have været på grund af den nord-syd gående gade. Ved udvidelsen bevaredes hjørnefremspringene, mens de tilhørende stræbepiller må være nedrevet. Senere er hjørnefremspringene også blevet fjernet, for et par søjler af munkesten på et kraftigt fundament af teglbrokker med kampesten i bunden rejstes i hjørnet mellem ydermur og fremspring med delvis forstyrrelse af fremspringene til følge (fig. 8C). I dette område – lige omkring skellet mellem den østlige og den vestlige del af kirken – fandtes spor efter yderligere en række konstruktioner, der må have deres baggrund i funktionelle og ikke bygningsmæssige krav. Mellemrummet mellem de to fremspring var lukket af et teglbrokkefundament, hvorpå der nogenlunde midt mellem kirkens ydervægge var bevaret, hvad der kan tolkes som dele af et trin og et fundament til et helligkorsalter (fig. 8D). Øst for skellet fandtes to L-formede teglbrokkefundamenter (fig. 8E), hvis funktion er ukendt.

Vest for skellet blev udgravet to søjlefundamenter med en diameter på 1,50 m (fig. 8F). Disse fundamenter var opbygget af lag af teglstensbrokker, i hvis midte der nær bunden fremkom en stor kampesten. Den havde fungeret som trykfod – altså fordelt trykket fra hele fundamentet. Umiddelbart vest for disse sås rester af to kasseformede svagt funderede opbygninger af teglsten, som tilsyneladende var opført i forbindelse med et af kirkens teglstensgulve (fig. 8G). Formodentlig har der på dette sted i kirken været en adskillelse mellem høj- og munkekoret, hvor kun præsterne og brødrene kom, og skibet, hvor kirkegængerne kom. Adskillelsen har sandsynligvis haft form af et lektorie, som er en balkon, hvorfra præsten kunne prædike og koret kunne synge. De to søjler har muligvis båret forkanten af et sådant lektorie, mens den bagerste kant kan have hvilet på murværk eller søjler opført på de brokkefundamenter, der afløste hjørnefremspringene (fig. 8C). De to kasseformede opbygninger kan måske have været sidealtre i den østlige del af kirkens skib.

På kirkens sydside fremkom resterne af en korsgangsmur opført i røde munkesten på et fundament af sand (fig. 8H). I løbet af klostrets levetid har man flyttet denne mur ca. 2 m mod syd, hvorved korsgangen blev dobbelt så bred. Den ny korsgangsmur blev opført på et fundament af teglstensbrokker, som var lagt i lag (fig. 8I). Denne korsgang har været overhvælvet, som den bevarede bund af en meget fint profileret hvælvpille viser (fig. 9).

I udgravningsfeltets sydøstre hjørne fremkom fundamenter til klostrets østfløj: korsgangen (fig. 8H), den vestre mur og en øst-vestgående skillevæg (fig. 8K). Østfløjen var som ventet bygget helt op til kirkens sydmur, og da kirkens østende sandsynligvis har flugtet med østfløjens østmur, giver det et udgangspunkt for at beregne længden på kirken, selvom kirkens østafslutning lå uden for udgravningsfeltet. De nævnte fundamenter var alle af sand, og de var alle blevet udskiftet med teglbrokkefundamenter liggende henholdsvis vest og nord for forgængerne, hvilket betyder, at der på et tidspunkt må være blevet opført en helt ny østfløj (fig. 8 I & L).

Det er kun med forbehold muligt at datere de forskellige byggefaser i kirke og østfløj. Vi ved, at munkene kom til Ribe i 1232, hvor de fik grunden, og at biskop Tyge indviede kirken til Skt. Laurentius i 1280, men om hele kirken endsige klostret da stod færdig, er uvist. Men byggeriet på klostret fortsatte, for kanniken Jens Rød, som døde i 1350, skal have givet store gaver til klostrets opførelse, uden at det

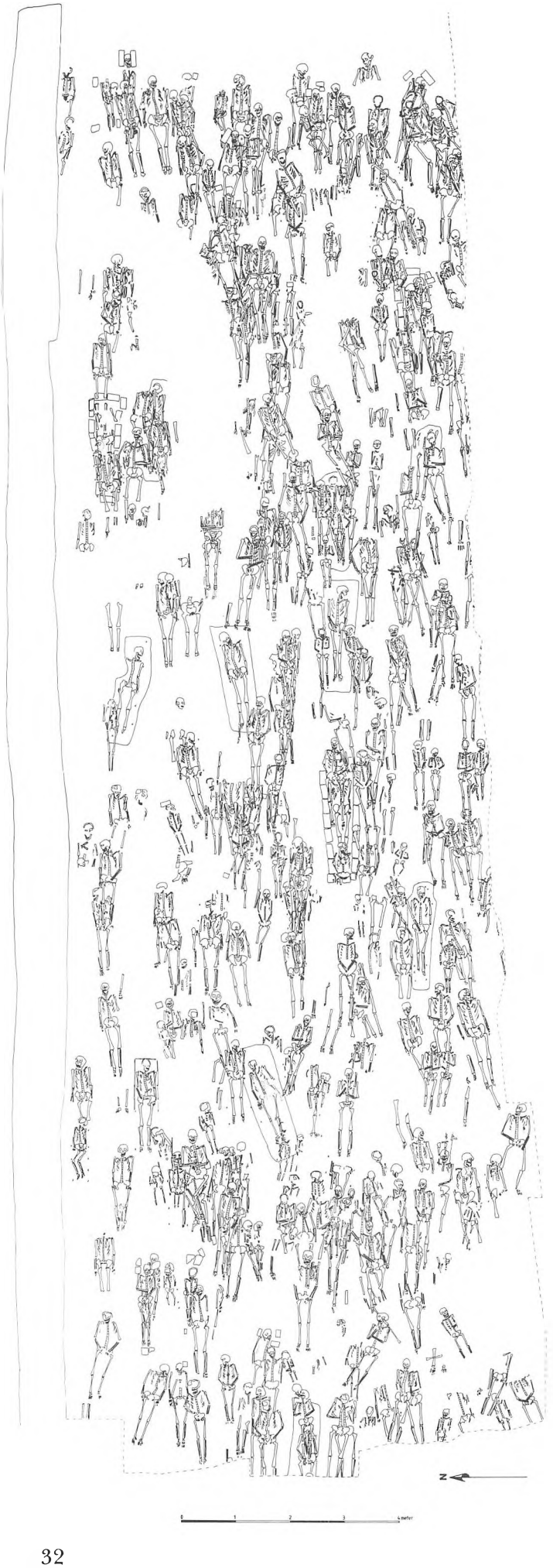

Fig. 10. Sammentegning af kirkegårdens 429 grave. Tegning: Tenna R. Kristensen.

fremgår, hvilke dele af klostret der var tale om. I 1475 får klostret 12 mark til løn for arbejdsfolkene, som »murer eller tækker kirken«. De store mængder af teglsten, som er gået til byggeriet, kom fra gråbrødrenes egen teglgård i landsbyen Inder Bjerrum umiddelbart vest for Ribe. I 1510 sælges denne teglgård med al tilbehør til byen, men klostret havde dog betinget sig, at det skulle have en ovnfuld sten årligt i syv år, og såfremt brødrene fik brug for større mængder teglsten til byggearbejde, skulle de igen kvit og frit kunne råde over teglgården i ét år.

Kirken og østfløjen, som der blev fundet rester af i udgravningen, er tillige de eneste bygninger, som omtales i de bevarede skriftlige kilder. Hvorvidt franciskanerne i Ribe nåede frem til at råde over et firefløjet anlæg med bygninger på alle sider af klostergården, vil kun kunne afgøres ved yderligere arkæologiske undersøgelser. Men et anseeligt anlæg har det været. I 1443 benyttedes det til kongens retterting, og i 1504 holdt dekanen Niels Lange sin broder Thomas Langes bryllup i klostret med pomp og pragt og under tilstedeværelse af kongen, flere bisper og det »meste af Danmarks Raad og Adel«.

I forbindelse med reformationen 1536 blev alle tiggermunkeklostrene i de danske byer nedlagt. Det skete for de første klostre i slutningen af 1520'erne, og det ser ud som om Ribeklostret kom til at fungere som tilflugtssted for disse munke. Fra 1532 er det således det eneste fungerende franciskanerkloster i Jylland, men i 1537 med Christian III's landsforvisningslov er det også slut i Ribe. Det skete tilsyneladende fredeligt, hvilket ses af, at de brødre, der ikke straks forlod landet, blev midlertidigt forsørget fra Riberhus.[7]

Samme år beordrede kongen klostret nedrevet, fordi det lå for tæt på Riberhus og udgjorde en trussel, hvis en eventuel fjende fik tilhold bag dets store, faste stenmure. Kirken blev revet ned, og udgravningen viste, at man har været endog meget grundig. Derimod blev østfløjen stående, og kongen forærede den til byen, som overvejede at indrette rådhus i den. Det blev dog ikke til noget og bygningen solgtes.[8] Først i 1671 blev den revet ned, og materialerne anvendtes til istandsættelse af kirkerne i Varde syssel.[9]

Området nord for gaden langs med kirken skiftede som nævnt også funktion. Den verdslige bebyggelse blev nedlagt til fordel for en kirkegård, og udgravningen omfattede ca. 215 m^2 af denne kirkegård med i alt 429 udgravede grave (fig. 10).

Gravlægningen synes påbegyndt kort efter 1250. Den ældre bebyggelse har efterladt en række gru-

ber, der bl.a. indeholdt en kong Abel mønt (1250-1252), og umiddelbart er der ikke noget i de øvrige fund, der modsiger denne datering. På den anden side viser skeletternes armstillinger, at det ikke kan være lang tid efter 1250, at kirkegården tages i brug – de ændrer sig nemlig med tiden.[10] I middelalderen blev de døde som hovedregel placeret med de

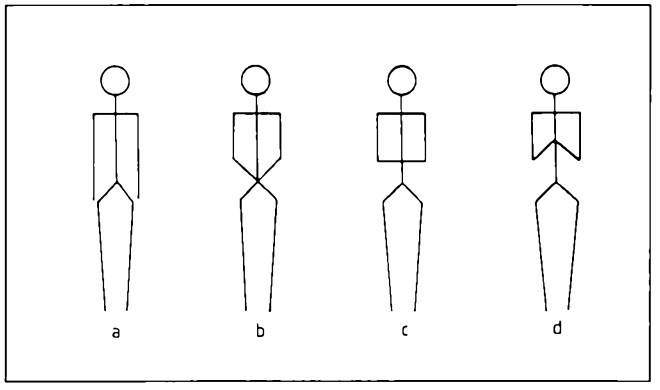

Fig. 11. Skematisk fremstilling af de fire armstillingstyper, fra venstre: A, B, C, og D. Efter Jacobzon 1982.

to arme liggende ens: langs siden i den ældste periode (type A), derefter samles hænderne over bækkenet (type B), så lægges armene nærmest parallelt over maven (type C) og i den sidste del af middelalderen krydses de over brystet (type D) (fig. 11).

Halvdelen af de døde på kirkegården blev begravet med armstilling A (fig. 12), der ellers er blevet opfattet som stort set gået af brug o.1250. Skiftet mellem armstilling A og B må derfor nok nærmere ligge o.1300. Hvis gravlægningen er fortsat med omtrent samme antal grave pr. år, er den sidste begravelse foretaget o.1350, hvilket passer rimeligt med, at armstilling B forventes at forsvinde o. 1350, hvorefter type C bliver dominerende. Ud fra denne datering af armstillingerne synes gravlægningen at være ophørt inden 1400, men den endelige vurdering kan først foretages, når materialet er grundigere gennemgået. Et bronzestøberi blev iøvrigt placeret på kirkegården i dennes sidste funktionstid.

Armstilling	Antal	%
A	173	51
B	105	31
C	50	15
D	9	3
Ialt	337	100

Fig. 12. Skemaet viser antallet og procentfordelingen af begravede med armstillingerne A, B, C eller D. I 337 grave ud af kirkegårdens 429 – dvs. 79% – kunne skelettets armstilling altså erkendes.

Vi ved ikke, hvilken kirke den undersøgte kirkegård har tilhørt. Ca. 40 m nord for den øst-vestgående vej lå Skt. Clemens sognekirke, der blev udgravet i begyndelsen af dette århundrede, og man har tidligere gættet på, at dennes kirkegård kunne gå helt ned til den udgravede vej.[11] Umiddelbart lyder det dog usandsynligt med en kirkegård, der strækker sig 40 m syd for kirken. Desuden er Skt. Clemens kirke omtalt 1145 og først nedlagt ved reformationen 1536-37,[12] så hvis den nu undersøgte kirkegårdsdel har tilhørt denne kirke, må den repræsentere en midlertidig udvidelse fra en periode, hvor byens samlede kirkegårdsareal desuden blev øget med bl.a. Grå- og Sortebrødreklostrenes kirkegårde. Gråbrødrenes kirkegård nævnes i tiden efter nedlæggelsen af klostret, hvor den lå »tvært fra« østfløjen, hvilket normalt er blevet tolket således, at den lå øst for østfløjen mellem den øst-vest gående gade og den nuværende Korsbrødregade.[13] Hvis også den undersøgte kirkegårdsdel har tilhørt gråbrødrene medfører dette, at disse i de første år har begravet folk andetsteds, og at de har flyttet kirkegård før 1400. Man kan tænke sig til mange mere eller mindre komplicerede udviklingsforløb i forsøget på at forklare det undersøgte stykke kirkegårds historie, men foreløbig må disse forsøg være, hvad de er. Det er vort håb, at den grundigere analyse af grave og fund kan frembringe flere oplysninger at slutte ud fra.

Det var ikke kun på kirkegården og i kirken, der blev fundet grave. Klostret anvendte tillige korsgangene og fratergården til begravelser, og i den efterfølgende præsentation af gravene medtages alle.

De døde var med en enkelt undtagelse placeret på almindelig kristen vis: på ryggen med fødderne i øst og hovedet i vest, således at de på Dommedag kan se Kristus komme fra øst. Undtagelsen var den døde i G 79 (grav 79), der var placeret på maven – et sjældent men hændeligt uheld.

Antal	Stenkiste	Trækiste	Stengrave	Kisteløse	Ialt
Kirkegård	3	90	16	320	429
Kirke	5	50	0	6	61
Korsgang N	0	28	1	29	58
Korsgang Ø	0	5	0	4	9
Fratergård	1	5	0	19	25
Ialt	9	178	17	378	582

Fig. 13. Skemaet viser antallet og fordelingen af de udgravede grave på områder og gravtyper.

Fig. 14. I en stengrav indrammer forsætligt placerede sten liget. Her er fire teglsten sat på højkant – to ud for hovedet og to ud for anklerne af G 395. På nær fødderne er skelettet sunket ned i en grube, der stammer fra bebyggelsen, som er ældre end kirkegården. Foto: Jakob Kieffer-Olsen.

Stort set alle de gængse middelalderlige gravtyper fandtes (fig. 13). Der var murede grave af tuf- og teglsten. Flest af denne type lå inde i kirken, hvilket er meget naturligt, idet den murede grav må antages at være en dyrere og finere type og dermed mere anvendt af de befolkningsgrupper, der også havde råd til at betale for at ligge i kirken. Bevaringsforholdene gjorde det umuligt at skelne nærmere mellem de forskellige trækistetyper, bortset fra at en lille gruppe af trækisterne i kirken var forsynet med hjørnebeslag, bæreringe eller lignende – en konstruktion, der ikke normalt anvendes til ligkister. En af disse – G 844 – var da heller ikke en ligkiste, men må være en møbelkiste, der har fået en ny funktion. Den var ud over hjørnebeslagene forsynet med to kraftige hængsler, i hvis forlængelse der var omløbende jernbånd samt en lås.

Grave, hvor den døde var lagt ned uden kiste af nogen art og derfor kaldet kisteløse grave, udgjorde hovedparten af gravene på kirkegården, halvdelen i korsgangen, men kun en lille del i selve kirken – igen en afspejling af den sociale forskel på de begravede. Dog var der forskel på bevaringsforholdene under tag i kirken og korsgangen og under åben himmel på kirkegården. Mange af trækisterne på kirkegården er kun registreret som sådanne, fordi kistesømmene blev fundet på plads, men hvis der har været anvendt træpløkke til samling af kisterne, har der ikke været nogen mulighed for at erkende en trækiste under udgravningen. En speciel type af kisteløse grave – stengrave – fandtes i forholdsvis beskedent antal. En stengrav er en grav, hvori et mindre antal (oftest 2 eller 4) forsætligt placerede sten indrammer liget (fig. 14).

Den kønsmæssige fordeling af de døde viser en klar overvægt af mænd på alle de undersøgte områder (fig. 15), et forhold der må have forskellige forklaringer. Kirkegården kan bruges som eksempel på dette. Normalt vil man forvente en overvægt af mænd ene og alene af den grund, at mænds knogler er kraftigere og dermed bevares bedre, hvilket fremmer muligheden for en kønsbestemmelse. Dette skulle så medføre, at kvinderne burde være i overtal blandt ikke kønsbestemte voksne. Dette er imidlertid næppe situationen her, idet de manglende kønsbestemmelser ikke skyldes bevaringsforholdene, men at senere begravelser har fjernet de knogledele, der især benyttes til bestemmelserne. En anden forklaring kan være, at fordelingen af de to køn afspejler rester af den almindelige kønsopdeling på kirkegårde, der er fremherskende i hvert fald frem til omkring 1200, nemlig at kvinder lægges nord for og mænd syd for kirken. I så fald burde mændenes dominans især findes i den ældste begravelsesfase, hvilket det endnu ikke har været muligt at kontrollere.

Genstande i middelalderens grave er undtagelser, men de forekommer. I to grave på kirkegården blev der fundet henholdsvis én og to Ibsskaller (muslin-

Fig. 15. Skemaet viser fordelingen af grave, der rummede henholdsvis kvinder, mænd og børn på de forskellige områder. Betegnelsen 'voksne' dækker grave, hvis skelet ikke kunne kønsbestemmes men aldersbestemmes, mens betegnelsen 'usikre' dækker grave, hvis skelet hverken kunne køns- eller aldersbestemmes.

Antal	Kvinder	Mænd	Voksne	Børn	Usikre	Ialt
Kirkegård	100	136	69	123	1	429
Kirke	12	29	13	5	2	61
Korsgang N	11	27	9	11	0	58
Korsgang Ø	0	4	2	1	2	9
Fratergård	3	7	11	4	0	25
Ialt	126	203	104	144	5	582

Fig. 16. Ved G 72's højre underarm fandtes 50 benperler fra en bedekrans. Foto: Jakob Kieffer-Olsen.

geskaller), der viser, at de afdøde sandsynligvis har været på pilgrimsfærd til Skt. Jakobs grav i Santiago de Compostella i det nordvestlige Spanien – i middelalderens Danmark kaldtes Skt. Jakob for Skt. Ib. I seks grave ligeledes på kirkegården lå der hos den døde en bedekrans – dvs. en perlekæde, der hjalp med at holde styr på antallet af bedte bønner.

Umiddelbart er det påfaldende, at af disse otte grave med Ibsskaller eller bedekranse rummede den ene halvdel større børn og den anden halvdel kvinder (fig. 17). I kirken fandtes desuden seks hele eller halve seglstamper, der var blevet ødelagt og smidt i gravene for at forhindre fortsat brug af seglene efter ejernes død. Et af disse segl har tilhørt en Tyge Abildgaard. Den middelalderlige adelsslægt Abildgaard stammer fra Sønderjylland, og der har været både drost og marsk blandt dens medlemmer. Nøjagtig hvilken Abildgaard, der blev begravet i gråbrødreklostrets kirke i Ribe, ved vi ikke, for mindst tre af dem hed Tyge, og det pågældende segl kan ikke knyttes specielt til én af dem.[14]

Ibsskaller	Køn	Alder
G 49	K	50+
G 374	0	15-18
Bedekranse	Køn	Alder
G 72	0	9-10
G 73	K	50+
G 108	K	20-25
G 120	0	8-10
G 126	K?	16-19
G 199	0	10-12

Fig. 17. Skemaet viser køn og alder på de begravede, der har fået Ibsskaller eller bedekranse med i graven.

Som det er fremgået, gav udgravningen i gråbrødreklostret mange nye og nyttige oplysninger om Ribes historie. Ved en yderligere bearbejdning vil man, ud over at kunne uddybe denne viden væsentligt, tillige være i stand til ved sammenligning med tilsvarende udgravninger i ind- og udland at placere Ribe-klostret i dets rette sammenhæng. Denne er så meget mere interessant, som det her for en gangs skyld i en dansk middelalderby er lykkedes at få et dybere indblik i så væsentlige ting som den ældste grundstruktur og vejføring. Arbejdet vil kunne tage sit udgangspunkt i et eller flere emner: veje, parcellering og verdslig bebyggelse, kirke og kloster, kirkegård og grave, værksteder eller genstande. Det er denne mangfoldighed, der gør udgravningen til en af de hidtil mest spændende i dansk byarkæologi.

Connie Jantzen, museumsinspektør, Århus Bymuseum.
Jakob Kieffer-Olsen, projektmedarbejder, Den antikvariske Samling.
Per Kristian Madsen, museumsinspektør, Den antikvariske Samling.

NOTER

1. Nielsen 1985, s. 142f.
2. Nielsen 1985, s. 66f. Johannes titel Scholasticus viser, at han som en del af sit kannikedømme ved domkirken havde overordnet tilsyn med skolevæsnet, se Kornerup 1947, s. 49ff., der tillige s. 54 fremhæver Ribe-bispen Gunners velvillige indstilling over for gråbrødrene.
3. Gallén 1958, sp. 174ff.
   Gallén 1959, sp. 563ff.
4. Nielsen 1985, s. 66.
5. Om Ribes middelalderlige gadenet, se Nielsen 1985, s. 86ff., specielt om gadenettets stabilitet s. 90, samt i tilslutning hertil Madsen 1993, s. 96ff. med omtale af de ret omfattende udgravninger i selve gaderne, jævnfør Skov 1993.
6. Forholdene kan have været af samme art som i Odense, hvor vi tilfældigvis er lidt bedre underrettet. Det sammenkøbte areal, som Erik Glipping 1285 bekræftede at have givet Odenses gråbrødre i 1279, stødte kun for en dels vedkommende direkte op til Odenses hovedfærdselsåre. Et par grundstykker tilhørende en af byens sognekirker lå fremdeles mellem kloster og gade, se Madsen 1988, s. 109. Om muligheden for et tidligt dæmningsbyggeri over Ribe Å, se Skov 1993, s. 17f.
7. Danmarks kirker, Ribe Amt, s. 846-848. Gråbrødrene kan muligvis have opretholdt en form for klosterliv og være blevet i Ribe efter 1537, i hvert fald får »mindrebrødrenes kloster i Ribe i det Herrens år 1540« en bog, se Nybo Rasmussen 1977 s. 69. Men senest 1542, da kongen overdrager klostrets østfløj til sin sårlæge, må det vel være slut.
8. Nielsen 1985, s. 143.
9. Matthiessen, Smith & Hermansen 1929, s. 61-62.
10. Kieffer-Olsen 1993, s. 73-79. Madsen 1990.
11. Danmarks kirker, Ribe Amt, s. 831.
12. Danmarks kirker, Ribe Amt, s. 828.
13. Danmarks kirker, Ribe Amt, s. 848.
14. Jexlev & Worsøe 1979.

LITTERATUR

Danmarks Kirker XIX. *Ribe Amt*, 2. bind. København 1984.

Gallén, Jarl: Dominikanorden. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder bd. 3.* København 1958, sp. 174-185.

Gallén, Jarl: Franciskanorden. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder bd. 4.* København 1959, sp. 563-573.

Jacobzon, Lars: Människor i stadens utkant – Helgeandshusets kyrkogård berätter om liv och död. Göran Dahlbäck (ed.): *Helgeandsholmen.* Borås 1982, s. 112-123.

Jexlev, Thelma & Hans H. Worsøe: Abildgaard. *Dansk biografisk Leksikon bd. 1.* København 1979, s. 22.

Kieffer-Olsen, Jakob: *Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark.* Århus 1993.

Kornerup, Bjørn: *Ribe Katedralskoles Historie.* Studier over 800 Aars dansk Skolehistorie I (1145-1660). København 1947.

Madsen, Per Kristian: De gejstlige institutioner i og ved Odense. Anemette S. Christensen: *Middelalderbyen Odense.* Århus 1988, s. 97-118.

Madsen, Per Kristian: Han ligger under en blå sten. Om middelalderens gravskik på skrift og i praksis. *hikuin 17,* 1990 s. 113-134.

Madsen, Per Kristian: Die Verlagerung der Stadt Ribe im 12. Jahrhundert und der Ausbau der Stadt im 13. Jahrhundert. M. Gläser (ed.): *Archäologie des Mittelalters und Bauforschung im Hanseraum.* Eine Festschrift für Günter P. Fehring. Rostock 1993, s. 93-106.

Matthiessen, Hugo, Otto Smith & Victor Hermansen: *Ribe Bys Historie 1660-1730.* København 1929.

Nielsen, Ingrid: *Middelalderbyen Ribe.* Århus 1985.

Nybo Rasmussen, Jørgen: De danske franciskaneres bøger i Flensborg. *Kirkehistoriske samlinger 1977,* s. 51-80.

Skov, Hans: Arkæologiens vej gennem Bispegade i Ribe. *By, marsk og geest 5* 1993, s. 15-22.

Et ravbælte fra Fanø?

Af Mariann Ploug

I efteråret 1993 fik Blåvandshuk Egnsmuseum i Oksbøl tilbudt et ravbælte, og det blev oplyst, at bæltet skulle stamme fra Fanø. Bæltet består af otte ravperler eller -klumper, to perlebroderier og en lås.

Ravperlerne – store, facetslebne, klare og mørkt gyldne – er trukket på to lange stykker kraftigt, hvidt bændel med fire på hver. Bændlernes ene ende er syet fast på broderiernes røde monteringsstof med grove sting, og den anden er bundet op, så ravperlerne holdes sammen.

Et perlebroderi på gyldent metalfolie med et rosét-agtigt blomstermotiv kantet med matte glasperler i rødt, guld, rosa, grønt og hvidt sidder fastgjort, syet med kraftig hørtråd, på hver side af låsens korte sider. Broderierne er afsluttede stykker monteret med højrødt uldstof på bagsiden.

Låsetøjet i rektangulær kasseform med låsefjeder, der fylder hele bredden, er af uædelt metal med en forside af sølv. En drevet dekoration, hvor hjørnerne har påsatte, udskårne blomster med røde flusser og siderne deles af blomster med grønne flusser, kanter et glat felt, som danner baggrund for et udskåret, ciseleret midterparti med et modsatrettet, symmetrisk anbragt fuglepar omkring et hjerte; alt omgivet af løvhæng over initialerne: E M M.

En hurtig undersøgelse viste, at ingen kendte til ravbælter fra Fanø. End ikke en forespørgsel hos dragtkyndige kollegaer på Nationalmuseet gav resultat. Man havde aldrig hørt om ravbælter, hverken danske eller udenlandske,[1] så det kunne fastslåes, at ravbælter ikke er eller har været almindelige på Fanø, men det udelukker jo ikke, at en enkelt kone kunne have ejet et sådant bælte.

Bændlerne er rigeligt lange til, at bæltet kunne bindes om livet, men lås, perlebroderi og ravperler ville kun nå halvvejs rundt. Har det været et bælte, skulle det kun ses enten fra forsiden eller bagfra, f.eks. som en slags forklædebånd over den åbning bagtil, hvor forklædet ikke dækker skørtet. I stil stammer låsen fra 1700-tallet eller måske begyndelsen af 1800-tallet, hvorimod perlebroderierne efter alt at dømme er blevet til lige før 1900. Ravperlerne er vanskeligere at aldersbestemme. Som type kendes de tilbage fra 1600-tallet, men »vores« er meget store og ikke så mørke, så buddet bliver 1800-tallet eller måske lidt ældre og jævngamle med låsen.

Den første konklusion blev, at bæltet var blevet skabt ved foreningen af nogle store ravperler, der tidligere havde haft en anden funktion, en ældre lås og to nyere perlebroderier, der skulle gøre herligheden længere.

Fig. 1. »Bæltespænde«, højde: 5,2 cm, bredde: 7,1 cm. Foto: Vagn Wonsbek.

Fig. 2. »Bæltet«, samlet længde med spænde, broderier og ravperler: 47 cm. Foto: Vagn Wonsbek.

Det syntes alligevel ikke at være en helt tilfredsstillende løsning. Låsen og perlebroderierne er monteret, så det tilsammen danner en bue, der er for krum, når bæltet bliver holdt til i taljen. Buen passer meget bedre, hvis bæltet lægges om halsen.

Formodningen om, at bæltet er en halskæde, forandret og brugt som bælte, blev styrket ved en sammenligning med billedet af en kæde med tilsvarende kraftige ravperler fra Tønder Museum[2] og et andet billede i en tysk bog[3] af en næsten identisk kæde. Dog har de begge flere ravperler samt et lukketøj af store, bladformede hægter og maller i filigran, sølv eller forgyldt med røde eller grønne glasperler.

Om Tønder-ravkæden fortæller registreringsprotokollen fra Tønder Museum først, at den stammer fra Sild, og tiden er angivet til 1750. Siden er der tilføjet: »Der siges, at kæden blev brugt som Brudesmykke og udlåntes til dette brug; Autentisk er denne Overlevering dog ikke.« I 1980 blev årstallet rettet til 1800, og nye oplysninger fortæller: »Det er en Bückeburger Hochzeitskette 1800-1900 med rav fra Østprøjsen«, og en samtidig eller senere tilføjelse med samme skrift fortsætter: »If. Katalog für Deutsche Volkskunde, Berlin 1980, s. 72: Halskæde fra Frille i Schaumburg/Lippe, hvor typen var alm. fra midten af 1700-årene. – Braunschweig var handelsplads for salg af rav fra Pommern og Østpreussen.«[4]

Dette kunne tyde på, at »vores« ravperler stammer fra en tysk kæde, men hvad med låsen og perlebro-

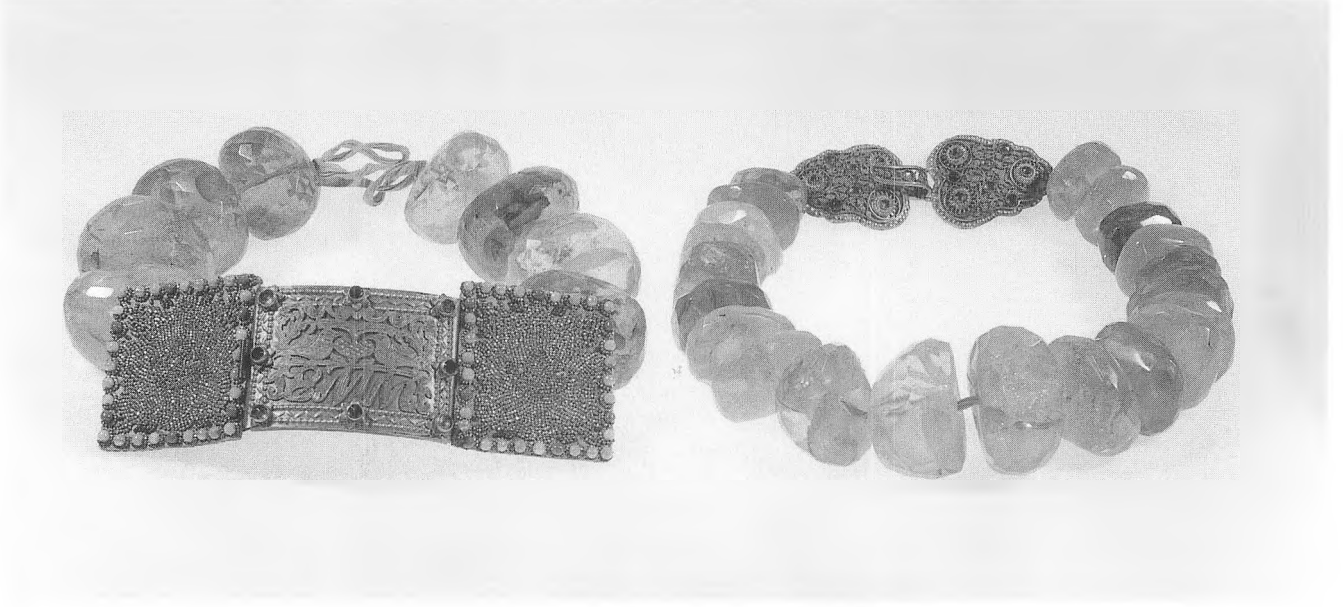

Fig. 3. Blåvand-ravkæden fra Lindhorst i Øst-Schaumburg og Tønder-ravkæden fra Frille i Vest-Schaumburg. Foto: Vagn Wonsbek.

derierne? En forespørgsel rettet til Museum für Volkskunde i Berlin gav løsningen på problemet.[5]

Der er tale om kæder af to typer, der begge stammer fra Schaumburg-Lippe, et område, der ligger lige nord for Weser-flodens udspring i det centrale Tyskland. Tønder-kæden stammer ganske rigtigt, som anført til sidst i museets protokol, fra Frille, der ligger i Vest-Schaumburg, hvorimod »vores« Blåvandshuk-kæde kommer fra Lindhorst i Øst-Schaumburg.

De store ravperler går igen i begge typer, kun låsetøjerne er forskellige. Dog kræver Frille-kæderne som regel en eller flere ekstra perler, fordi den bladformede hægtelås er kortere end den rektangulære kasselås med perlebroderi på hver side.

Man kunne fristes til at tro, at kasselåsen tidligere havde været brugt som hægtelåsen, alene uden perlebroderierne, men på alle afbildninger består låsetøjet fra Lindhorst af både kasselåsen og perlebroderierne, også når låsen vises alene uden ravperler, så spørgsmålet kan ikke afgøres uden yderligere studier.

Billedmaterialet viser endvidere, at kæderne i hver af de to grupper er utroligt ens. For Lindhorst-kæderne gælder, at det modsatrettede fuglepar på hver side af et hjerte går igen på næsten alle kasselåsene, og at perlebroderierne alle har en ensartet rosétagtig karakter, samtidig med at de er stiliserede blomster. Blandt de bladformede hægter på Frille-kæderne, der ikke har noget egentligt motiv, men en dekoration med filigran og kulørte stene, som dem

Fig. 4. Brudepige fra Lindhorst, 1950'erne. Pigen bærer den karakteristiske ravkæde, der bliver trukket tilbage af en stor silkesløjfe, som hænger ned ad hendes ryg. Gengivet efter: Lücking, Wolf: Trachtenleben in Deutschland, Bd. 1 – Schaumburg-Lippe. Berlin 1958, fig. 69.

man i det sydlige Jylland kalder flusser, er variationerne også ganske små.

Begge typer anvendes som halsbånd tæt sluttende om halsen, men de bæres forskelligt. I Frille er det ravperlerne, der først tiltrækker opmærksomheden, for her lukkes kæderne i nakken. Lindhorst-kæderne derimod bruges med låsen og perlebroderierne tæt ind under hagen, holdt stramt på plads af en stor silkesløjfe, der er fastgjort mellem ravperlerne i kæden midt bagpå. Måske har Blåvandshuk-kædens lange løse bændelender haft en praktisk funktion i dette arrangement med sløjfen.

Denne måde at bære ravkæderne på blev almindelig for velstillede bondekoner fra Schaumburg-Lippe-området i løbet af 1800-tallet. Samtidig blev ravperlerne stadig større, og tilsyneladende stammer kæder med perler så store som tvebakker, som man siger dér, fra tiden lige omkring 1900. Blåvandshuk-kæden med sine 8 store perler må være fra denne tid, og Tønder-kæden med 21 perler synes at skulle dateres til omkring 1850.[2] Der blev endog fremstillet store kunstige »ravperler« af forgyldt blik, som blev monteret til kæder med de traditionelle låse.

I midten af 1900-tallet blev ravkæderne stadig brugt af kvinderne i Schaumburg-Lippe-området ved særlige lejligheder, og det er et spørgsmål, om ikke de fortsat bruges ved brylluppper. I følge traditionen blev kæden givet til bruden ved brylluppet tilføjet nye initialer, der passede til hende og brudgommen. Tidligere havde smykket været brugt af hendes svigermor, som også havde fået det til sit bryllup. Ravkæden var ikke kvindens ejendom, men slægtens. Den kunne bruges af flere på skift eller lånes til bryllup af dem, der ikke havde en kæde selv.

Der er ingen tvivl om at Tønder-kæden er fra Frille, så oplysningen i museets protokol, der fortæller, at kæden skulle være »en Bückeburger Hochzeitskette 1800-1900 med rav fra Østprøjsen«, kan derfor ikke passe. Bückeburger-kæderne har ingen lås, men er så lange, at de uden besvær kan trækkes over hovedet. De består af mindre, fladere perler i facetslebet, klart, gyldent rav og regnes for at høre til tiden 1700-1900. Ravperlerne i Bückeburger-kæderne minder meget om dem, der i 1800-tallet blev brugt til kæder af de bedrestillede bondekoner fra Schwalm i Hessen. Blot er kæderne herfra typisk korte, så de sidder tæt til i halsen, som moden i 1700-tallet foreskrev, og ofte er de forsynet med et møntvedhæng midt foran.

Ravkæder af samme type med flade, facetslebne perler skulle have været på mode blandt overklassen i 1600-tallet sammen med de opretstående, stivede kniplingskraver, og der findes stadig nogle få af disse bevaret. Derimod synes rav ikke at have været brugt til smykker i århundrederne forinden, selv om det var et yndet materiale til andre formål. Dels fra vikingetiden, men særlig fra forhistorisk tid kendes derimod et utroligt stort antal ravperler, som tidens mennesker må have brugt til smykker.

Ravbæltet fra Fanø har vist sig at være en ravkæde fra Lindhorst, ligesom Tønder Museums kæde, som man først troede måtte stamme fra Sild, har hørt hjemme i Frille.

De to ravkæder blev oprindeligt brugt af kvinder fra naboområder i Schaumburg-Lippe, og nu er kæderne igen kommet nær hinanden på to museer i Vestjylland. Ikke fordi de er repræsentanter for traditionelle smykker fra det centrale Tyskland, men på grund af den interesse for rav, der gør sig gældende specielt i det sydvestjyske kystområde.

Mariann Ploug, museumsinspektør, Museet for Varde By og Omegn.

NOTER

1. Tak til Ingeborg Cock-Clausen, Nationalmuseet, for gennemgang af museets materiale.
2. Dragsbo 1988, s. 24.
3. Karasek 1989, s. 37.
4. Tak til Inger Lauritsen, Tønder Museum, for oplysninger og fotografi af kæden.
5. Tak til dr. Erika Karasek, Museum für Volkskunde i Berlin, for hurtigt svar og litteraturhenvisninger.

LITTERATUR

Dragsbo, Peter: Ravjyder i 100 år. *Mark og Montre* 1988, s. 22-28.
Karasek, Erika: *Kleidung zwischen Tracht + Mode,* Berlin 1989.
Lücking, Wolf: *Trachtenleben in Deutschland,* Bd. 1 – Schaumburg-Lippe. Berlin 1958.
Reineking v. Bock, G.: *Bernstein.* München 1981.
Ritz, Gislind M.: *Alter bäuerlicher Schmuck.* München 1978.

Kridthus og ølkrus

Af Søren Manøe

I Ølgod Museums samlinger opbevares en lille cylinderformet beholder af messing – et såkaldt kridthus – tillige med tre ølkrus i stentøj. De fortæller hver deres historie og er dog lidt i familie med hinanden.

Lad os først se på kridthuset. Det er 6,5 cm. i længden og 4 cm i diameter. I hver ende er »huset« forsynet med et låg, og midt i cylinderen findes en bund, der deler »huset« i to rum. Det ene låg er dekoreret med en udhamret stjerne omgivet af 8 punkter, medens det andet låg har 11 punkter uden om stjernen. Begge mønstre er anbragt asymmetrisk for lågets midte. Selve cylinderen har et udstanset bølgeformet mønster. Håndværksarbejdet bærer præg af unøjagtighed og giver dåsen et billigt udseende.

Hvad er et kridthus? Egentlig en art lommebog/huskedåse. I det ene rum opbevarede man småsedler og kridt og i det andet småpenge. Var der noget, man skulle huske, nedskrev man med kridt på småsedlerne og gemte dem i rummet. Det andet rum med småpengene blev brugt ved ofringer i kirkerne til præst og degn. H.F. Feilberg fortæller i »Dansk Bondeliv«, at det hovedsagelig var kvinder, der brugte kridthuse, idet mændene som regel havde en stor lærreds- eller læderpung. Han fortæller også, at man i kridthusets ene rum opbevarede små *Hamborger sølvskillinger på 1/3 lybsk skilling = 2 øre* (1898). Disse »Degnelus«, som de kaldtes, blev ofret til degnen som en del af hans løn.

Måske har man også lånt småbeløb ud og ad den vej kommet i kridthuset hos en anden. I hvert fald lever udtrykket: *Det er ikke hos alle og enhver, at man kan komme i kridthuset.* Altså må man betegne det som en begunstigelse at blive husket via de små sedler i kridthuset, måske endog at »være et godt stykke papir« – kreditværdig.

Kridthuse har været brugt i hele landet, og som regel er de udført i messing, dog findes bevaret enkelte udført i sølv.

I Norge kender man også til brugen af kridthuse, og herfra findes oplysninger om en lidt anden måde at anvende dem på. Kvinderne brugte også her det ene rum til sedler og kridt, medens de i det andet havde sukkertøj. Blev en mand budt et stykke sødt, skulle han til gengæld lægge småpenge i det andet rum, hvorefter han var *kommet i kridthuset* hos vedkommende, dvs. var værdsat, stod i gunst hos eller var kommet på fortrolig fod med.

Hvem er mon »kommet i kridthuset« hos vores giver? Ja, det havde nok været spændende at vide, for dåsen har tilhørt ingen ringere end statsminister I. C. Christensen og er blevet givet til museet af hans bror Marius Christensen. Han overlod den til museets stifter Holger Øllgaard med en bemærkning om, at det var en skråtobaksæske til 2 slags skråtobak.

I. C. Christensen – eller som han rettelig hed Jens Chr. Christensen – blev i 1856 født i Påbøl ca. 8 km øst for Ølgod, hvor hans forældre Karen og Mads Chr. Christensen havde en mager hedegård. Dog kunne hjemmet ikke karakteriseres som fattigt, men som et sted, hvor *Guds frygt og nøjsomhed* var dagligdagen. Som alle andre bondedrenge i Vestjylland kom han som 8-årig ud at tjene som vogterdreng. Som 11-årig kom han til sin farbror i Esby på Helgenæs. Her skulle Jens Chr. gå i skole og i fritiden passe køer. Farbroderen var lærer og opmuntrede drengen til at blive lærer. Som 16-årig var han en kort periode hjælpelærer i sin barndomsskole i Hoven, hvorefter han efter nogle højskoleophold begyndte på Gedved Seminarium, og i 1877 tog han lærereksamen herfra.

Efter en tid som lærer i Vindinge, Uhre og Tamdrup kom han i 1886 til Stadil skole nord for Ring-

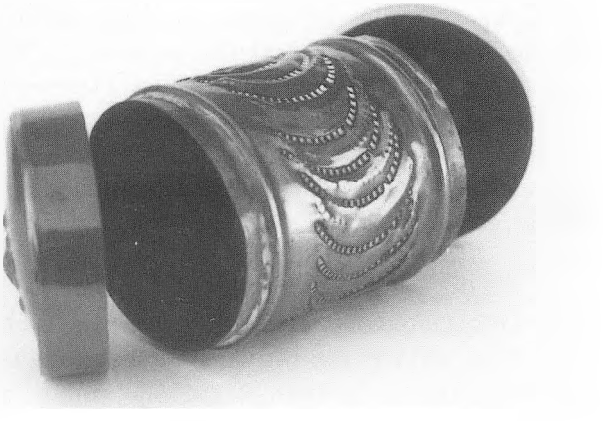

Fig. 1. I. C. Christensens kridthus, her afbildet med begge låg åbnede. På cylindertromlen ses den bølgeformede udsmykning (Inventarnr. Ø.1.085). Foto: Børge Kjær, Varde.

Fig. 2. Ølgod Museums samling af ølkrus og -kande. Fra venstre ses: Ole Hansen kruset, derefter I. C. Christensen kruset og sidst ølkanden (Inventarnr.Ø.9.109, Ø.8.625 og Ø.10.704.) Foto: Børge Kjær, Varde.

køb ing. I 1888 blev han sognerådsformand, og året efter fik han sin debut inden for landspolitik for partiet Venstre. I 1890 lod han sig opstille for Venstre i Ringkøbing-kredsen og vandt over den kendte A. J. Clausager. Han beholdt kredsen til 1924, hvor han nedlagde sit mandat.

Venstres fører C. Berg døde pludseligt i 1891, og I. C. Christensen overtog førerskabet. I 1901 blev han kirke- og undervisningsminister i ministeriet Deuntzer. I 1905 blev han konseilspræsident (statsminister) i et rent venstreministerium. Han var meget optaget af dansk forsvarspolitik og især forholdet til vores store nabo mod syd, Tyskland. Som den første civile overtog han såvel marineministeriet som krigsministeriet og sammenlagde dem til forsvarsministeriet.

Nu tilbage til vore ølkrus. Som nævnt ejer Ølgod Museum tre stentøjsølkrus i usædvanlig udformning. De to er ølkrus, 22 cm høje, som rummer hver 1/2 liter. Det tredje er egentlig en ølkande, 32 cm høj, som rummer 2 liter.

Krusene ligner de almindelige tyske grå stenkrus med ornamentik og motiv på blå bund, med pyramideformede metallåg og gæk – håndtaget til at løfte låget med – herfra stammer i øvrigt udtrykket »at slå gækken løs«. De er da også tyske, lavet i Westerwald i Rhin-landet. På fronten af det ene er der i en ovalkartouche et ophøjet portræt af I. C. Christensen med en omkransende tekst: *»KONSEJLSPRAESIDENT, FORSVARSMINISTER J. C. CHRISTENSEN«*, og i de ovale kartoucher på siderne teksterne: *»NU DANMARKS FORSVAR ER I STADILS HAENDER LAGT«* og *»OG ALLE DANSKE MAEND VIL OM RIGET HOLDE VAGT«*. Stadil blev en anden betegnelse for I. C., efter at han i 1886 havde fået lærerembede i Stadil og derefter politisk gik under navnet I. C. Stadil. Den mærkelige stavemåde med ae som æ viser den tyske herkomst, hvor man ikke kender bogstavet æ.

Det andet krus er af samme udformning som det første, dog er mandspersonen og teksten en anden. Her er der tale om landbrugsminister Ole Hansen fra Ringsted. Han blev landbrugsminister i 1901 i ministeriet Deuntzer, og fra 1905 til 1908 i

ministeriet I. C. Christensen. I 1908 udtrådte han af regeringen og blev Nationalbankdirektør – en post han kun beholdt i et par måneder, idet han blev revet med af Alberti-skandalen. Alberti havde svindlet med midler i Den sjællandske Bondestands Sparekasse, hvor Ole Hansen i perioden 1890-1909 havde været bestyrelsesmedlem og i det sidste år formand. På Ole Hansens krus står omkring midtermotivet: *»LANDBRUGSMINISTER OLE HANSEN«* og i sidekartoucherne *»OP BONDEMAEND! VAER STOLT AF EDERS FÖRER«* og *»HAN DANMARKS MAELKEVOGN MED RO OG ANSTAND KÖRER.«*

Ølkanden har, bortset fra sin størrelse og righoldigere ornamentik, det samme motiv og den samme indskrift som I. C. Christensen-kruset.

Museets krus og kander er erhvervet ved køb på auktioner og i antikvitetshandler.

Krusene er blevet lavet omkring århundredskiftet, og denne type har antagelig været udført med hele I. C. Christensens regering som motiv. Fra avisomtale ved vi, at også P. Munch findes på ølkrus med teksten: *»INDENRIGS MINISTER DR. PHIL. P.MUNCH – SELV OM KUN KORT TID DU VAR MINISTER – LANGELANDSKREDSEN IKKE DU MISTER«*. Der hentydes her til den korte tid i Zahles første ministerium oktober 1909 til juli 1910, da P. Munch var indenrigsminister.

Fra samme kilde nævnes et ølkrus samt en ølkande af samme type som Ølgod Museums. Teksten er her: *»JUSTITS MINISTER ALBERTI – I RIGETS RAAD HENSIDDER NU EN MAND – DER SAMTLIGE REBELLER TUMLE KAN«*. Justitsminister Peter Adler Alberti var minister i såvel Deuntzers ministerium 1901-05 som I. C. Christensens ministerium 1905-08, hvor skandalen om Alberti satte et brat punktum for hans karriere i 1908. Der fortælles, at Alberti eller hans vælgerforening havde ladet fremstille 300 eller 500 eksemplarer til uddeling til trofaste vælgere, men inden uddelingen havde fundet sted, havde han meldt sig selv for bedrageri og falskneri, og de fleste af krusene var derfor blevet slået i stykker.

Kendskabet til og udbredelsen af disse ølkrus og -kander er meget sporadisk, hvorfor vi forespurgte Nationalmuseet, der imidlertid ikke kendte dem eller deres historie. I Købstadmuseet Den gamle By i Århus har man i samlingerne tilsvarende krus med Ole Hansen og Alberti, og Den antikvariske Samling i Ribe har et krus med I. C. Christensen. Det er kommet ind til museet i 1963 fra en produkthandler og stammer fra et dødsbo i Ribe. Fra en avisnotits ved vi, at forhenværende justitsminister Knud Thestrup har en ølkande med I. C. Christensen magen til vores eksemplar.

Tilsvarende krus og kander kendes med andre danske motiver som Rosenborg, Børsen og Chr. IV, tillige med et fra Lehars operette Den glade Enke, med teksten: *»MAN SEER LET AT DETTE SKAL VAERE DEN GLADE ENKE FAERDIG KJAERE«*. Motiverne er mangeartede, men fremstillingen ensartet, hvilket gjorde krusene til en samlerdille omkring århundredskiftet.

Desværre ved vi ikke, hvor I. C. Christensen har fået sit kridthus fra, men antagelig er der tale om arvegods. Ej heller ved vi, om I. C. selv har ejet nogle af de ølkrus/kander der blev lavet med hans portræt. Alligevel er de en del af kulturarven og hver for sig fortæller de deres historie, hvor kuriøs den end kan være.

Søren Manøe, museumsleder, Ølgod Museum.

LITTERATUR

Aschehougs Konversasjons Leksikon, 5.udg. 1970.
Dansk Biografisk Leksikon, Gyldendal, 1979.
Feilberg, H.F.: *Dansk Bondeliv*, 1898.
Morgenavisen Jyllands-Posten, 17/5 og 7/6 1984.

Trældiget

– nye udgravninger

Af Svend Aage Knudsen og Per Ole Rindel

Det store forhistoriske befæstningsanlæg »Trældiget« – i 1700-tallet også kaldet »Alverdensdiget« – er i flere henseender et gådefuldt anlæg, der lige siden midten af forrige århundrede har påkaldt sig særlig interesse blandt arkæologer og historikere. Tolkningen af det 10-15 km lange befæstningsanlæg har imidlertid været stærkt hæmmet af, at de foreliggende oplysninger om så grundlæggende forhold som anlæggets konstruktion, udstrækning og nærmere datering har været meget begrænsede og usikkert dokumenteret. Først i 1981 blev der foretaget en partiel arkæologisk udgravning i forbindelse med naturgasledningens nedlæggelse nord for Lunderskov.[1]

Trældiget er med udgangspunkt i de ældre antikvariske kilder, først og fremmest kaptajn A.P. Madsens kortlægning fra 1894 (fig. 2), beliggende i grænseområdet mellem Vejle og Ribe amter, fra Lunderskov i syd til Jordrup i nord, syd for Egtved. På den sydlige del følger diget over store strækninger sogne-, herreds- og amtsskellet mellem Skanderup sogn i Vejle amt og Andst sogn i Ribe amt.

Fæster vi lid til A.P.Madsens kortlægning – og det synes udgravningerne i 1981 og de nye i 1994 at give et vist grundlag for – så har Trældiget inklusiv moser og vådområder, som indgår i forløbet, haft en samlet udstrækning på mindst 12 km. Da arkæologen Worsaae i 1841 som den første publicerede reelle iagttagelser om Trældiget,[2] var volden flere steder indtil 3½ alen høj, altså mere end 2,5 m. Der skulle dog gå 150 år, før denne beretning og andre betragtninger om anlæggets karakter kunne arkæologisk dokumenteres.

Det skete i 1981, da Vejle Museum i forbindelse med nedlægningen af naturgasledningen undersøgte et lille parti af Trældiget ca. 1,5 km syd for det sted, hvor motorvejen nu kommer til at krydse Trældiget.[1] På strækningen fra St. Andst til Lunderskov, omtrent 400 m nord for Hovedvej E66, skar naturgasledningen det formodede Trældige netop i det tidligere sogneskel mellem Andst og Skanderup sogne. I den anledning foretog museumsinspektør Steen Hvass en undersøgelse af det berørte parti af diget.

Der blev anlagt et udgravningsfelt på 10 x 30 m vinkelret på »markdiget« og 7 m nord for dette en søgegrøft. Tre tværprofiler gennem diget blev undersøgt og opmålt, og for første gang blev det ved en arkæologisk udgravning dokumenteret med sik-

Fig. 1. Luftfoto af udgravningerne i sommeren 1994, set fra syd. Midt i billedet ses det store udgravningsfelt inden for motorvejstracéet. Syd og nord herfor blev der anlagt mindre østvest orienterede søgegrøfter og felter på tværs af Trældiget. Foto: Museet på Sønderskov.

kerhed, at der virkelig er tale om et forhistorisk forsvarsværk af ganske anseelige dimensioner med en voldgrav, en jordvold og tilhørende palisade.

De såkaldte »folkevolde« eller »langvolde« er i de sidste årtier for alvor kommet i arkæologiens søgelys, efter at de længe i vid udstrækning har været opfattet som folkeskrøner. Blandt stednavnene på ældre kort, i præsteindberetninger og andre antikvariske kilder omtales »Dandiget«, »Trældiget«, »Olgerdiget«, »Æ Vold« og »Margrethediget«, blot for at nævne nogle. Navnene knytter sig alle til jyske langvolde, som i de senere år i almindelighed henføres til jernalderen og må tolkes som territorialgrænser mellem forskellige høvdingesamfund. Typisk for de kilometerlange volde er, at de er anlagt i sammenhæng med de naturlige landspærringer, som terrænet giver, med store mosedrag, større vandløb og søer. Volde og voldgrave har forbundet disse naturlige landskabelige skel på samme måde som Dannevirke i vikingetid og tidlig middelalder afspærrede landet på tværs ved Jyllands rod.

Da anlæggene allerede i oldtiden mistede deres betydning, forfaldt de. Sandflugt og tilgroning har gjort sit til forfaldet, og senere tiders dyrkning, kreaturgræsning og vejbyggeri har udslettet de mest markante synlige spor. Sammen med andre faktorer har ikke mindst moderne dyrkning slidt hårdt på de oprindelig ret anselige anlæg – ja, på store afsnit er de tilsyneladende helt sløjfet. Og dog kun tilsyneladende, for de aktuelle udgravninger på Trældiget, nye udgravninger på Dandiget nord for Randers samt udgravninger på Olgerdiget i Sønderjylland bekræfter, at hvad øjet ikke længere kan se på terrænoverfladen, det kan afdækkes ved store fladeudgravninger og tværsnitgrøfter i de opfyldte voldgrave. Her bliver man ikke så lidt imponeret, når man påtænker den arbejdsindsats, det må have været i sin tid at anlægge den 2-3 m brede og 1,5-2 m dybe voldgrav kilometer efter kilometer. Materialet fra voldgraven har utvivlsomt udgjort det meste af materialet i den op til 2,5-3 m høje jordvold. Det er ikke en enkelt landsbys befolkning, der giver sig i kast med en sådan opgave, udstyret med primitive graveredskaber.

Da Kaptajn A.P. Madsen i 1894 for Nationalmuseet udarbejdede herredsberejsningens skitsekort med de påviste spor af »Trældiget«, bestod disse iagttagelser primært af resterne af jordvolden. Voldgraven kendte man tilsyneladende ikke noget til, da den allerede var gået i forfald og fyldt op i løbet af sen oldtid og tidlig middelalder.

Derfor er det paradoksalt, at mange af voldresterne i dag efter godt 100 år, er forsvundet eller kun bevaret partielt i ældre skelhegn og diger. Altså må man desværre erkende, at der er sket et ret betydeligt forfald af anlæggets helhed siden forrige århundrede. For at kunne fastlægge den præcise landskabelige placering bliver det nu primært voldgraven og rester af palisadegrøfter, som skal påvises – altså de anlægsspor, som ligger under dyrket jord.

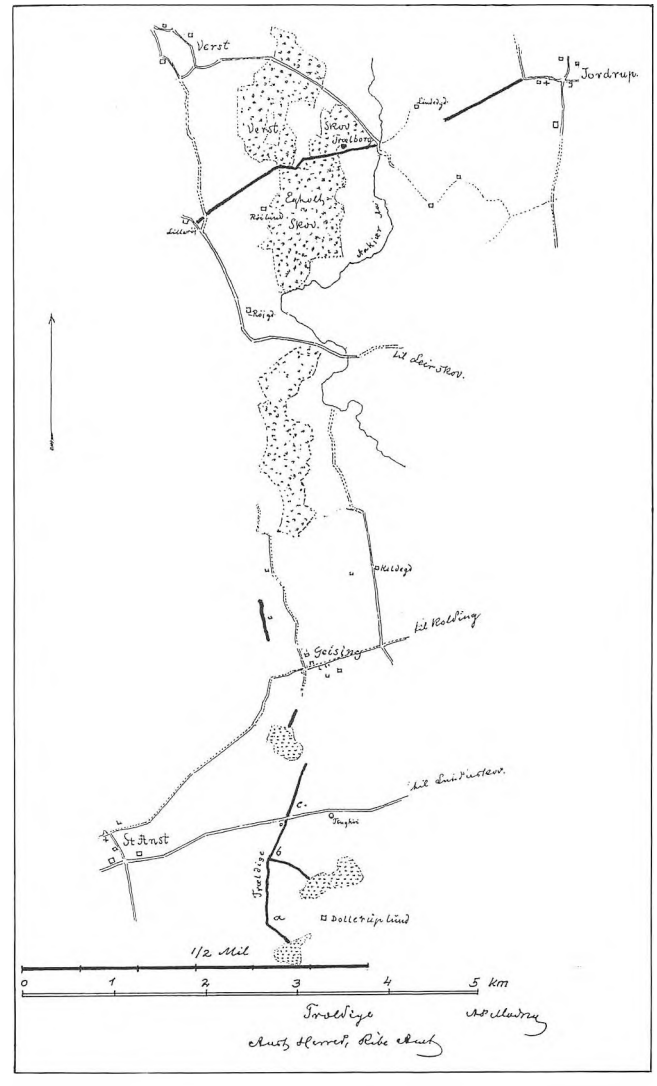

Fig. 2. A.P. Madsens skitsekort over Trældiget optegnet for Nationalmuseet 1894. Da hans signaturer er meget svage, er hans markeringer af Trældiget trukket op med en tykkere streg. Nordvest for Gejsing findes den strækning, som er undersøgt i 1994.

Men da palisade, vold og voldgrav tilsyneladende er faste elementer i hovedkonstruktionen, bør det alligevel ikke være vanskeligt i fremtiden at påvise spor, der modsvarer den ældre kortlægning af anlæggets voldrester. Både Vejle Museums udgravning i 1981 og de aktuelle undersøgelsespunkter, som fremgår af luftfotoet (fig. 1) og oversigtsplanen (fig. 3), bekræfter, at A.P. Madsens sammenstykkede kortlægning af Trældiget fra Lunderskov i syd til Jordrup i nord, kan efterspores og dokumenteres. Så set i bakspejlet er det lidt ærgeligt, at der ikke meget tidligere er sket partielle udgravninger. De havde været nyttige at have til sammenligning med nye iagttagelser – også selv om udgravningsteknik og dokumentationsform har ændret sig meget.

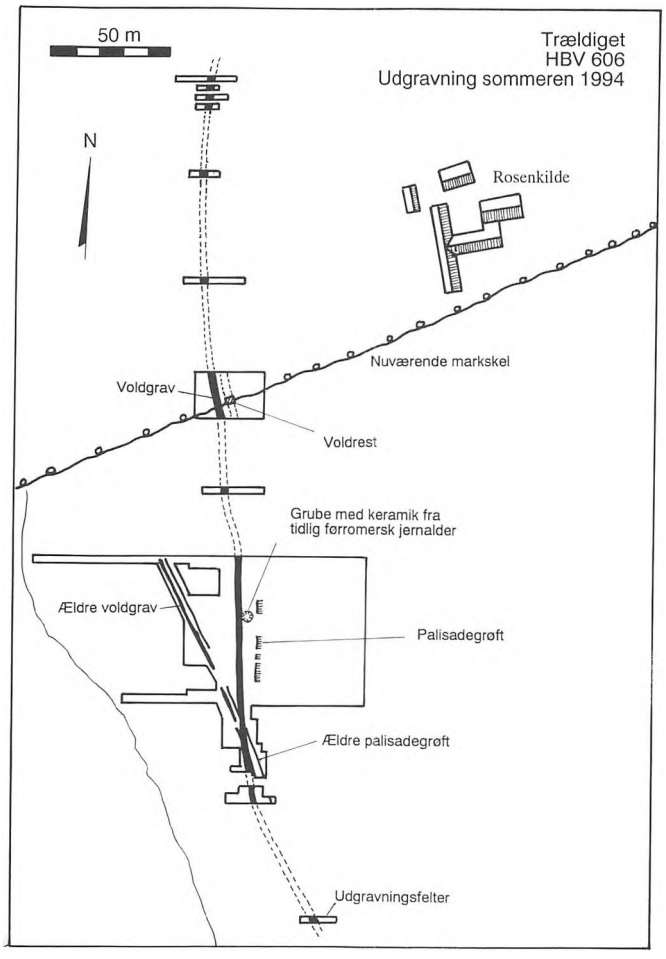

Fig. 3. Oversigtsplan over udgravningsfelterne i 1994 med fremhævning af de to befæstningsfasers forløb. Det store centrale felt repræsenterer den kommende motorvej. Det er Trældigets yngste fase, som kan iagttages i markdiget og følges videre mod nord. Dette anlæg må være identisk med A.P. Madsens registrering af voldresterne i 1894. Tegning: Museet på Sønderskov.

Anlæggelsen af ny motorvej mellem Kolding og Esbjerg betød for Museet på Sønderskov en kærkommen lejlighed til at udgrave et parti af Trældiget ved Gejsing ca. 2,5 km nordvest for Lunderskov.[3] Udgravningen blev gennemført i sommeren 1994 som led i de mere end 50 undersøgelser, museet har haft i gang i de seneste år på de godt 30 km motorvej, der falder inden for museets arbejdsområde.[4] Samtidig valgte vi at gennemføre supplerende udgravninger på de tilstødende arealer, både syd og nord for den kommende motorvej, således at den samlede undersøgelse har dækket et forløb på ialt ca. 400 m af Trældiget (fig.1 og 3).[5] I skrivende stund er udgravningen netop afsluttet, og det følgende er derfor en kort beretning om de umiddelbare resultater. Der forestår endnu en serie naturvidenskabelige analyser, som bl.a. ventes at kunne bidrage med væsentlige oplysninger om Trældigets datering.

Ved udgravningen i 1994 bestod første opgave i at genfinde Trældigets beliggenhed på strækningen nordvest for Gejsing. A.P.Madsens kortskitse fra 1894 i Nationalmuseets arkiv var et vigtigt udgangspunkt, men det var trods alt ikke en egentlig kortlægning, i og med at anlægget allerede dengang var næsten sløjfet på denne strækning.

Til den præcise lokalisering bidrog en af de nuværende lokale lodsejere, Iver Termansen, med vigtige oplysninger. Han havde således i sin mark iagttaget en omtrent nordsyd orienteret ca. 3 m bred, grøn stribe i afgrøden under modning af kornet i tørkeår. Og han havde bemærket, at der var en forhøjning i et tværgående markdige umiddelbart øst for det sted, hvor aftegningen stødte til diget. Det skulle siden vise sig, at Iver Termansen havde ganske ret i sin antagelse: forhøjningen i diget og aftegningen i afgrøden repræsenterede henholdsvis Trældigets vold og voldgrav (fig.4).

På baggrund af disse oplysninger kunne Trældigets voldgrav uden problemer genfindes og identificeres ved museets prøvegravning i marts 1994, hvor et par østvest orienterede søgegrøfter blev åbnet med en rendegraver. Inden for det 60 m brede motorvejstracé forløber Trældiget på vestsiden af en lille markant bakke, hvor der tillige blev påvist spor efter en forhistorisk bebyggelse.[6] Inden den egentlige udgravning blev iværksat, blev terrænforholdene omhyggeligt opmålt og dokumenteret på hele det areal, som vil blive omformet ved motorvejsarbejdet. Ved udgravningen i sommeren 1994 blev der inden for motorvejstracéet åbnet et stort felt på ca. 3.600 m^2, omfattende såvel befæstningsanlæg som andre bebyggelsesspor på den lille bakke. Endvidere blev, som nævnt, en strækning på ca. 400

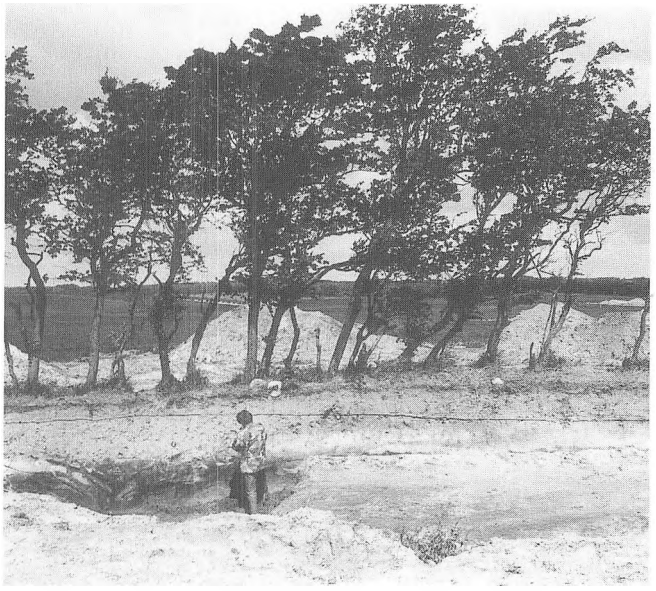

Fig. 4. Østvest-gående profil i markdigets sydbrink. Arkæologistuderende Tim Grønnegaard er i gang med opmåling og tegning af det lange tværprofil. Til venstre for ham ses det frilagte voldgravsprofil (se fig. 5), og til højre ses resterne af den sammenskredne og eroderede vold. Foto: Museet på Sønderskov.

Fig. 5. Detailfoto af kassesnittet i voldgraven under markdiget. De afbrudte sand- og lerlag med lag af jernudfældninger markerer tydeligt den spidstprofilerede voldgrav. De to landmålerstokke med 20 cm inddeling markerer omtrent bredden af nedgravningen. I den opfyldte voldgrav ses flere mørke vegetationslag. I bunden er dette en mørk, næsten sort aflejring med uformuldede rester af lyngtørv. Foto: Museet på Sønderskov.

m af Trældiget kortlagt ved hjælp af en halv snes søgegrøfter (fig. 1 og 3).

Voldgraven fremtrådte som en markant nedgravning med karakteristisk Y- formet tværsnit, ca. 3 m bred og bevaret i en dybde af 0,5-1,75 m. Den tilhørende vold var totalt udjævnet på de dyrkede arealer, men i markdiget nord for motorvejstracéet er en betydelig rest af volden bevaret under det langt yngre markdige (fig. 3 og 4). Det bekræftede, at volden har været placeret på østsiden af voldgraven. I det store udgravningsfelt inden for motorvejstracéet kunne tillige påvises partier af en smal grøft ca. 5 m øst for voldgraven – sandsynligvis bunden af en grøft, der har tjent til forankring af en palisade ved østkanten af volden. Anlæggets opbygning og placering i landskabet – inden for motorvejstracéet således på bakkens vestlige skråning – må føre til den konklusion, at Trældiget er opført som et værn mod vest.

Trods ihærdig gennemgravning af store dele af voldgraven lykkedes det skuffende nok ikke at finde genstande, der kan datere befæstningsanlægget. Alligevel gav udgravningen visse holdepunkter. Bebyggelsessporene på bakken kan således dateres til tidlig førromersk jernalder, dvs. perioden 500-300 år før Kristi fødsel, og denne bebyggelse er med sikkerhed ældre end voldgraven, idet en grube (dvs. nedgravning) med store kardele var delvis gennemskåret ved anlæggelsen af voldgraven. Siden må resten af gruben have været dækket af den opkastede jordvold.

På visse partier kunne desuden iagttages en gammel vækshorisont af lyngtørv og anden vegetation i voldgravens nedre fyld. Disse vækstlag ses tydeligt som et sort fyldskifte på de her afbillede voldgravssnit (fig. 5-6). Forhåbentlig indeholder dette gamle vækstlag endnu så meget organisk materiale, at en kulstof-14 datering vil være mulig. Disse to dateringer – keramikken og en naturvidenskabelig datering – vil i givet fald angive det tidsrum, inden for hvilket Trældiget kan være anlagt. Man kan så blot håbe på, at tidsrammen ikke bliver for vid. Fund af trækul og forarbejdet træ i tilknytning til voldgraven har ikke entydigt kunnet sættes i forbindelse med selve befæstningsanlægget, men de vil dog muligvis også kunne give nogle fingerpeg om anlæggets datering.

Opsigtsvækkende er det, at den hidtil kendte udgave af Trældiget tilsyneladende har en ældre forløber, blot i en spinklere udgave og med et lidt andet forløb. Den ældre fase består af en mindre voldgrav og en palisadegrøft 1,5-2 m øst for voldgraven. Inden for motorvejstracéet forløber den ældre fase lidt vest for det yngre, velkendte befæstningsanlæg. Men ca. 10 m syd for motorvejstracéet krydser de to forløb hinanden, hvorefter den ældre fase forløber øst for den kraftigere (yngre) voldgrav, som altså gennemskærer den ældre fase. De to voldgrave har derfor næppe haft en samtidig funktion. Det er selvsagt endnu uklart, hvor lang tid der er gået mellem anlæggelsen af de to befæstninger, og om den ældre fase har været i funktion helt frem til anlæggelsen af den yngre. Det er dog nærliggende at se de to anlæg som to faser af principielt samme befæstning.

I øvrigt er der som led i motorvejsudgravningerne, få kilometer fra Trældiget, udgravet en serie bopladser, som viser, at den nære omegn har været bebygget og opdyrket i hvert fald gennem hovedparten af ældre jernalder.[7]

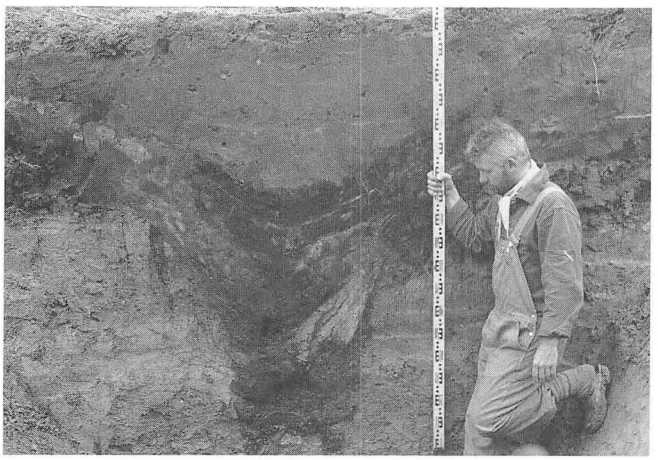

Fig. 6. For at fastslå den præcise form og udstrækning af voldgraven blev der anlagt bredere kassesnit med gravemaskine. I dette tværprofil af voldgraven er der fine lagdelte markeringer af forfaldet – vegetationslag, sandflugt, nye vegetationslag osv., og i toppen total udjævning af markjord med rester af voldens ler- og sandholdige materialer. Foto: Museet på Sønderskov.

Ved de fornyede undersøgelser af Trældiget er der nok fremkommet værdifulde nye oplysninger, men samtidig efterlader en udgravning af denne karakter også mange ubesvarede spørgsmål. Afgørende er det dog, at det nu igen er klarlagt, at de ældre antikvariske optegnelser og visuelle iagttagelser tilbage i 1800-tallet kan efterprøves og bekræftes. Men et sådant fæstningsanlæg – en stammegrænse fra oldtiden – kan selvsagt ikke dokumenteres isoleret ved udgravninger alene i selve anlægget. I et langsigtet perspektiv skal gravfund, bopladsfund, offerfund og andre arkæologiske informationer medvirke til en mere nuanceret forståelse af de kulturelle sammenhænge.

Erfaringer fra den netop afsluttede udgravning viser, at mulighederne for at datere Trældiget ud fra tabte eller henkastede genstande i voldgraven er små. Den sikre vej frem må derfor være at opspore og dokumentere overlapninger mellem Trældiget i dets forskellige udgaver og dokumentere stratigrafisk kontakt med andre fortidsminder, samt foretage naturvidenskabelige dateringer af tilgroningshorisonter i anlægget, forseglede muldlag under volden o.lign. Endelig er der håb om at finde bevarede trækonstruktioner i tilknytning til voldgrav og palisade enten i de små mosehuller (dødishuller), som anlægget passerer igennem, eller i kanten af de større moseområder, som på visse strækninger erstatter den menneskeskabte befæstning.

Så længe Trældigets nøjere datering er uafklaret, begrænses mulighederne for en velunderbygget tolkning i historisk sammenhæng. Olgerdiget i Sønderjylland har ved datering af bevarede dele af palisadestolper kunnet placeres i 1.-3. århunderede efter Kristi fødsel – altså den romerske jernalder.[8]

Alt tyder på, at Trældiget også hører hjemme i ældre jernalder, men netop i løbet af denne periode ændres samfundsforholdene helt afgørende – fra en meget opsplittet befolkning i en række mindre stammer uden markante høvdinge til småkongedømmer, der synes at have omfattet hele landsdele.

En anlæggelse af Trældiget allerede i førromersk jernalder kan ikke uden videre afvises, idet de arkæologiske fund tyder på en markant opdeling i isolerede stammer henholdsvis i Øst- og Vestjylland igennem 2-300 år i tiden op til Kristi fødsel.[9] Derimod vil en anlæggelse i ældre romersk jernalder (1.-2. årh.) være vanskelig at forstå, idet især gravfundene vidner om nær kontakt mellem velstående høvdinge på tværs af det sydlige Jylland.[9] På den anden side vidner bl.a. et meget rigt gravfund med romersk import fra Dollerup om høvdinge, der i princippet nok har haft magt til at iværksætte et sådant storstilet anlægsarbejde.

Endelig kunne Trældiget tænkes at være anlagt i yngre romersk jernalder (3.-4. årh.), hvor blandt andet de mange ofringer af hele hærudrustninger i de østjyske og fynske moser vidner om betydelige

Fig. 7. Efter systematisk opmåling og tegning af tværprofilerne, blev hele voldgraven inden for motorvejsarealet tømt ved fladeafgravning med maskine. Dels for eventuelt at påvise særlige anlægsspor i bunden, dels i håb om at finde daterende genstande. End ikke et lille lerkarskår kom til veje. Voldgravens profil er her opstreget med en sort linie. Foto: Museet på Sønderskov.

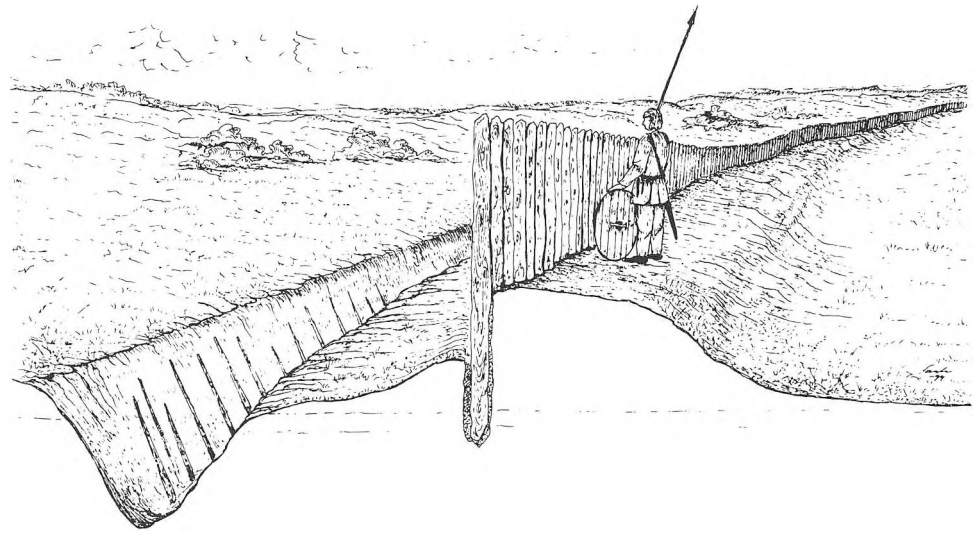

Fig. 8. Sammenfatter man resultaterne af udgravningerne i 1981 og 1994, kan Trældiget i den yngste fase rekonstrueres, som her skitseret. Voldgravens bredde og dybde modsvarer i store træk den materialemængde, som har medgået til opkastning af jordvolden. Tegning: Svend Aage Knudsen.

konflikter. I denne periode etableres tillige ved mundingen af Haderslev Fjord en pælespærring, som kan tilskrives sådanne krigslignende konflikter.

De ovennævnte spekulationer antyder, hvorfor en præcis datering af Trældiget er nødvendig, før en fornuftig og nuanceret tolkning kan gives. Museet på Sønderskov agter i de kommende år at fortsætte med mindre undersøgelser af Trældiget i bestræbelserne på at klarlægge dets forløb, datering og funktion. Dette vil dog især ske, når der lejlighedsvis opstår muligheder for at gennemføre udgravninger i forbindelse offentlige eller private gravearbejder.

Med denne foreløbige beretning fra udgravningerne er det atter pointeret, at Trældiget må betragtes som et overordentlig vigtigt forhistorisk anlæg. Dette skal sammenholdes med en stadig mere aktiv bebyggelseshistorisk forskning og en stor interesse for de sociale og samfundsøkonomiske udviklingsforløb i oldtiden. Derfor bør der fra arkæologisk side gøres en forstærket indsats for at fastslå anlæggets eksakte datering. Med de to nødudgravninger – forårsaget af naturgas og motorvej – er det blevet bekræftet, at vi her står over for et af oldtidens allerstørste bygningsværker. Den indtil 1,5-2 m dybe voldgrav, den opkastede vold og store palisadeværker markerer brikker til det samfundsmæssige puslespil, som gjorde landet til en statsmagt – fra høvdingesamfund til kongemagt.

Svend Aage Knudsen, museumsinspektør, Museet på Sønderskov
Per Ole Rindel, mag.art., Museet på Sønderskov

NOTER

1. Hvass 1984 og 1987, s. 376.
2. Worsaae 1840-41.
3. Journ.nr.HBV 606 Gejsinggård II/Trældiget
4. Jvf. artikler i Mark & Montre 1992 og 1993.
5. Udgravningen blev foretaget under daglig ledelse af forfatterne. Desuden har deltaget et stort udgravningshold, som vi gerne vil takke varmt for glimrende indsats: Michael Bøye, Else Marie Christensen, Valdemar Feddersen, Ingvor Filtenborg, Agnes Fridberg, stud. mag. Stig Grumsmesgaard Nielsen, stud. mag. Tim Grønnegaard, Karl Aage Hald, stud.mag. Ejvind Hertz, stud. mag. Lene Høst Madsen, stud.mag. John Pind, A.B.Nielsen, Jørgen Rygaard, Grethe Steinberg, stud.mag. Marie Walter og maskinfører Jørn Mølby fra entreprenørfirmaet Frisesdahl i Askov.
6. Journ.nr. HBV 605 Gejsinggård I.
7. Bopladser fra førromersk jernalder per. I (j.nr.HBV 610 Refsgård I), førromersk jernalder per. III (j.nr. HBV 608 Gejsinggård IV), ældre romersk jernalder (j.nr.HBV 609 Gejsinggård V) og ældre germansk jernalder (j.nr. HBV 612 Kildegård I).
8. Neumann 1982.
9. Rindel 1992.

LITTERATUR

Hvass, Steen: *Vejle Amts Årbog 1984.*
Hvass, Steen: Danmarks længste udgravning. *Arkæologi på naturgassens vej 1979-86,* 1987, s. 376.
Neumann, Hans: Olgerdiget – et bidrag til Danmarks tidligste historie. *Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 1,* 1982.
Rindel, Per Ole: Ældre jernalders bebyggelse i Sønderjylland. Symposieberetningen *Sjællands jernalder,* udg. af Arkæologisk Institut, Københavns Universitet 1992.
Worsaae, J.J.A.: *Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie,* 1840-41.

To Ormehovedfingerringe fra Skast Herred

Af Lisbeth Kibenich

Herredsfoged Rosenørn, Varde, afsendte den 4. april 1876 et brev samt resterne af en bronzespand til Det Kongelige Museum for de nordiske Oldsager i København (nu Nationalmuseet).[1] En gårdejer havde nemlig ved jordfjerning fra en høj i Oksvang ved Skast fundet denne sammen med rester af et lerkar og nogle brændte knogler. To år senere modtog Museet igen brev fra Varde med samt en guldring. Brevet fra herredsfogeden, dateret den 10. juni 1878, anmoder denne gang om, at guldets værdi må blive udbetalt til den, der havde gjort fundet. Finderen, gårdejer Hans Nielsen Lang, den samme som for to år siden, har i mellemtiden fjernet hele højen og under en sten fundet en fin guldring (fig. 1).[2] Bronzespanden er en såkaldt hemmorspand og vil ikke nærmere blive behandlet her.

Guldringen fra Oksvang er en stor pladering. Den vejer 26,7 g, og pladens størrelse er 3,7×2,5 cm. På oversiden af pladen ses tolv støbte buer og imellem disse elleve »riller« med tætstillede indpunslinger. Hvor pladen går over i ringen, ses et indstemplet mønster, hvis rapport (dvs. gentagne mønster) kan skrives således: |VVV|. Ringen er på undersiden hamret og loddet sammen.

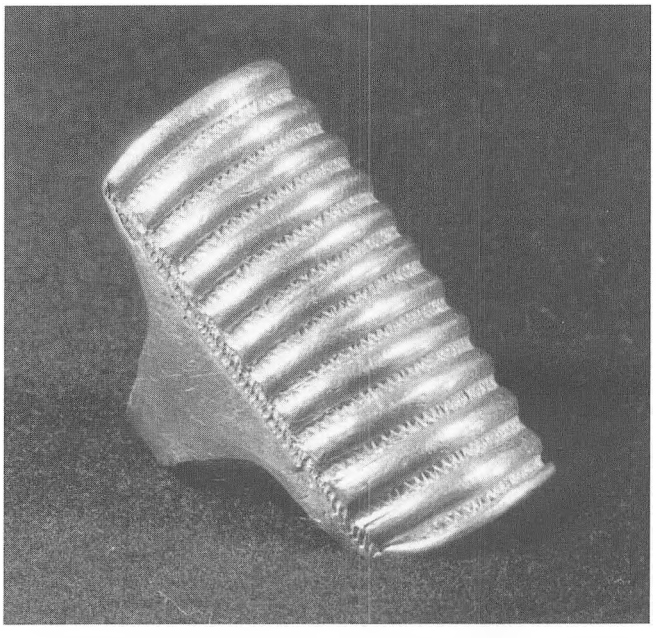

Fig. 1. Ormehovedringen fra Oksvang. Foto: Kit Weiss, Nationalmuseet.

Dette guldfund, der kun ganske få gange har været nævnt i litteraturen,[3] stammer fra yngre romersk jernalder, ca. 200-400 e.Kr. Dateringen hviler dog udelukkende på sammenligning, da fundet fra Oksvang ikke med sikkerhed er sluttet – det vil sige med sikkerhed hører sammen – idet der, som ovenfor nævnt, er gået to år, fra man fandt bronzespanden, og til guldringen kom for en dag.

Fra romersk jernalder kendes mange fund af guldringe, og nogle former findes med enkelte undtagelser kun i det sydskandinaviske område. Disse former er kendt under fællesbetegnelsen Ormehovedringe og er karakteriseret ved at have mindst to mere eller mindre stiliserede dyrehoveder som udsmykning. Nogle ringe har plader, hvorpå op til fem par dyrehoveder er en del af udsmykningen. Pladerne på disse ringe har støbte buer og indstemplede mønstre ganske lig ringen fra Oksvang. Guldringen fra Oksvang kan derfor betegnes som en Ormehovedring uden ormehoveder, forstået på den måde, at den har et tydeligt typologisk slægtsskab.

Oksvang-ringen er af en type, som den tyske forsker C. Beckmann, der har undersøgt metalfingerringene fra det frie Germanien, kalder Form 18.[4] Der kendes ialt seksten ringe af denne type i hele Skandinavien: otte fra Danmark, fire fra Norge og fire fra Sverige (fig. 2).[5] Der kendes ingen fund af denne ringtype uden for dette område. På trods af den umiddelbare ensartethed i opbygning med støbte buer og indpunslede riller er ingen af disse fingerringe ens, hverken i udsmykning eller i størrelse (vægt).

I 1850 havde grev Sponneck, stiftsamtmand i Ribe, indsendt en anden guldfingerring fra Skast herred til det nuværende Nationalmuseum.[6] Korrespondencen synes ikke bevaret, så alt, hvad vi ved, fremgår af museumsprotokollen fra 1850.

Stiftsamtmænd, herredsfogeder, provster og præster optræder hyppigt i Nationalmuseets protokoller. Det skyldes ikke, at de i stor stil selv var findere, men at folk kom til dem, når de ville vide, »om det er noget«. Mange fund er reddet for eftertiden på denne måde, og vi er derfor disse personer megen tak skyldig.

Guldringen var fundet på Sneumgårds marker i nabosognet til Oksvang. Den består af to sammen-

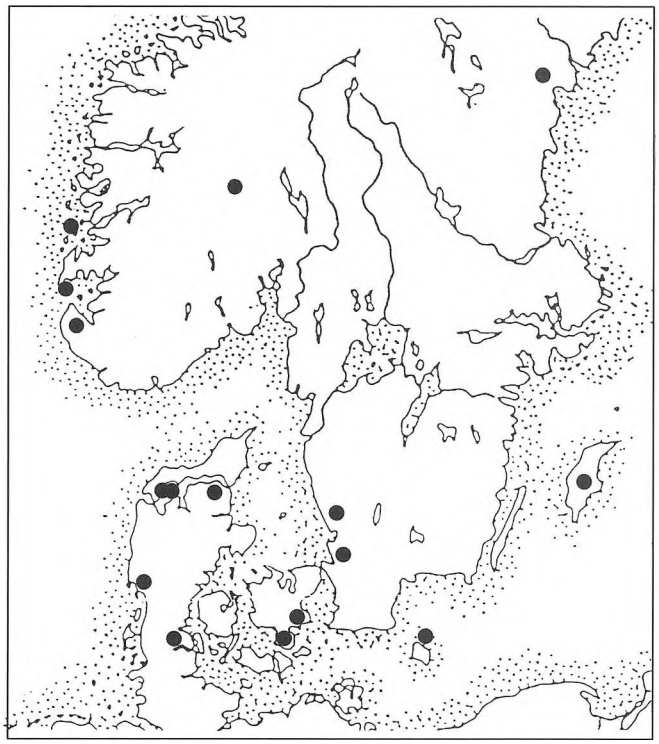

Fig. 2. Udbredelsen af guldfingerringe af C. Beckmanns Form 18 – samme type som Oksvang-ringen. Tegning: L. Kibenich.

loddede guldtråde, hvis ender er adskilte. De fire ender viser et meget stiliseret dyrehoved med en cirkel i centrum (øje?). Bag hovedet er en indknibning og derefter endnu en udbygning af ringen (skulder?). Herefter går ringen over i to cirkelrunde guldtråde, hvis oversider er udsmykket med små støbte cirkler, som en perlerække (fig. 3).

Fingerringen fra Sneumgård er en Ormehovedring af en type, som C. Beckmann kalder Form 41.[7] Denne ringform kendes kun i Sverige og Danmark, og tyngdepunktet ligger i det sydvestjyske område. Der kendes ialt tolv fund, heraf de elleve i Danmark (fig. 4).[8]

De jyske ringe er, bortset fra en enkelt bronzering fra Bulbjærg ved Århus, alle udført i samme stil, men har forskellig størrelse og vægt. Et af de mest markante ornamenter på disse jyske Ormehovedfingerringe er den støbte perlerække på oversiden. Ringene findes enkelte, dobbelte (som Sneumgårdringen) og tredobbelte.

Det er bemærkelsesværdigt, at der i det jyske fundområde med ringe af Form 41 ikke er fundet andre Ormehovedringe. Kun i nabosognet til Sneum finder vi en Ormehovedring, nemlig ringen fra Oksvang.

Form 41 ringe er af flere tyske forskere blevet sammenlignet med de såkaldte Schildkopfringe (fig. 5).[9] Det er overvejende armringe, der dateres til ældre romersk jernalder (Kr.f.-200 e.Kr.), og som især kendes fra det nordøsttyske område. De jyske ringe er, bortset fra Bulbjærg-ringen, alle enkeltfund og kan ikke dateres. Traditionelt har de dog gennem mange år været dateret til ældre romersk jernalder. Men ser vi bort fra sammenligningen med Schildkopfringene, som ikke virker overbevisende, er der intet, der peger på, at en sådan datering skulle være korrekt.[10]

Sneumgårdringen kan desværre ikke dateres med sikkerhed, da den er indsendt som løsfund. Men med til fundbilledet hører dog, at der i årene

Fig. 3. Ormehovedringen fra Sneumgårds Mark. Foto: Kit Weiss, Nationalmuseet.

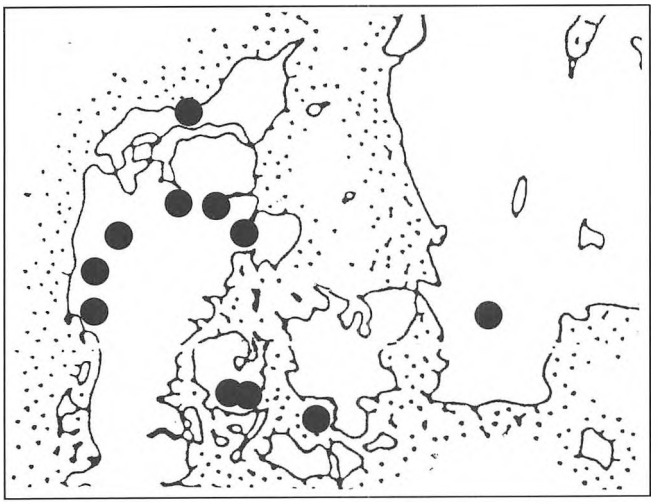

Fig. 4. Udbredelsen af fingerringe af C. Beckmanns Form 41 – samme type som Sneumgård-ringen. Gruppen omfatter endnu en ring, hvis fundsted er ukendt. Tegning: L. Kibenich.

1838-1855 i en høj på Sneumgårds jorder er fundet seks brandgrave med oldsager fra yngre romersk jernalder. Blandt disse er især resterne af to sølvbrocher: en hagekorsfibel og en rosetfibel, interessante. Disse fund indicerer rigdom/status og, hvad der er nok så væsentligt, kontakt til enten det nordjyske og/eller det sjællandske område. Disse brandgravsfund blev først indleveret i 1872 og var en gave fra Sneumgårds daværende ejer, proprietær H. Busch.

Spørgsmålet ligger derfor på tungen, om den »halvvoxne dreng Christian Christiansen«, finderen af guldringen, som han iøvrigt fik 20 Rbd. for ved indlevering til Nationalmuseet, kan have været med til at grave en eller flere af disse brandgravsfund frem, og hvor ringen egentlig blev fundet i forhold til disse.

Ormehovedringe har i mange år været en kendt del af fundbilledet fra romersk jernalder, især den yngre del. Første gang betegnelsen Ormehovedring bruges i litteraturen er i 1873,[11] og det er siden blevet en i nordisk sammenhæng vedtaget terminologi for ringe med dyrehoveder fra romersk jernalder. Ormehovedringe kendes både som arm- og fingerringe, og fundene breder sig ud over det sydskandinaviske område; hertil nogle få fund fra Finland og Tyskland (bl.a. Thorsbjerg Mose). Ringene er klare nordiske former uden påviste pendenter i resten af Europa.

Smykker, såsom arm- og fingerringe, i storslået slangeformede guldarbejder kendtes i romertidens Rom, og skikken fulgte helt naturligt med nordpå, da Romerriget ekspanderede. Det er ikke utænkeligt, at de nordiske arm- og fingerringe har deres idégrundlag herfra. Men der er intet, der taler for, at de nordiske Ormehovedringe skulle være fremstillet andre steder end i Norden. Det eneste kendte fund, hvori der er fundet rester fra støbning af Ormehovedringe af guld, er fra Öland i Sverige.[12] Forarbejdning af guld kan Öland dog umuligt have haft patent på. Der må sikkert have været andre steder, blandt andet i Danmark, hvor man har været i stand til at forarbejde guldet. Men vi mangler fortsat fundene, der skal bevise dette.

Ormehovedringe er blevet tolket som et værdighedstegn for bæreren, og der er da heller ingen tvivl om, at disse ringe har spillet en rolle i datidens samfund. Knap 100 Ormehovedfingerringe af forskellige former har nærværende forfatter registreret i det fenno-skandinaviske område. Heraf er 33 fundet på Sjælland. I Jylland ser vi alle former, og det er bemærkelsesværdigt, at Form 41 (Sneumgård-ringen) især kendes herfra. De fleste af guldringene, der alle har høj lødighed, viser tegn på slid. Dette må

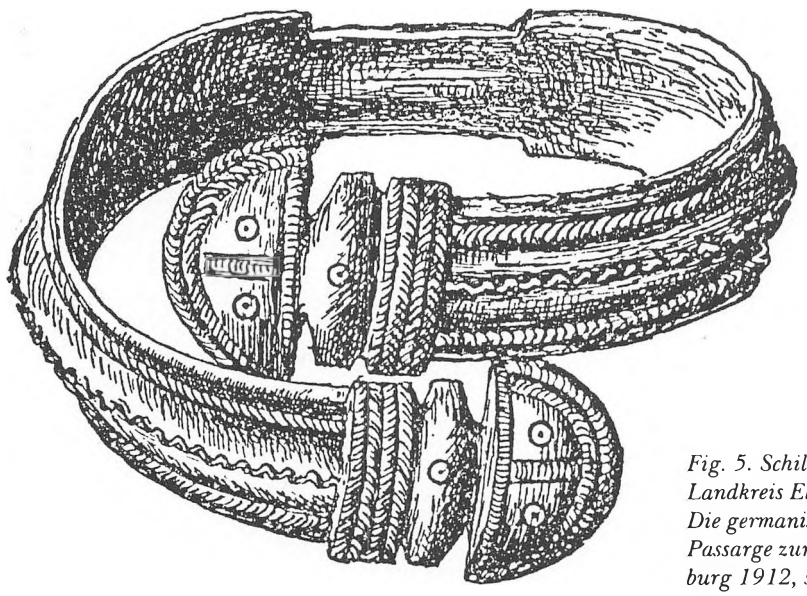

Fig. 5. Schildkopfring – armring af bronze – fundet i Hansdorf, Landkreis Elbing i Nordøsttyskland. Gengivet fra Erich Bluhme: Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. Mannus Bibliotek nr. 8, Würzburg 1912, s. 66, Abb. 81.

tolkes som brugs-slid. Ingen har kunnet påvise med sikkerhed, hvem der har båret disse ringe. Gaver fra høvding til høvding kan have indeholdt en Ormehovedring. Ringenes spredning følger meget den spredning, der ses i fund med importerede romerske glas og bronzekar. Der kan derfor ikke herske tvivl om, at det var eliten, det vil sige magten, der gav, modtog og bar disse storslåede guldarbejder.

Ormehovedfingerringene fra Oksvang og Sneumgård er de eneste fra Ribe amt. I Haderslev amt er den enkeltfundne Form 18 ring fra Stokkehoved den eneste Ormehovedring overhovedet.[13] Fingerringe af ormehovedtype fundet i dette område giver ingen sikker melding om, hvilken rolle landsdelen har spillet i romersk jernalder. Der er fundet oldsagsgenstande, som har deres oprindelse i det romerske ekspansionsområde, men jo længere vestpå, des færre fund. Ringene fra Oksvang og Sneum kan desværre ikke give os svar.

Fundet fra Oksvang, der i 1878 gav gårdejer Hans Nielsen Lang en for den tid stor sum af 63 Kr., og ringen fra Sneumgård fortæller blot, at der i yngre romersk jernalder var kontakt imellem høvdingene i landsdelene og via nogle centrale områder også inden for Norden og til Europa.

Lisbeth Kibenich, mag.art., Vinkelvej 15, 3650 Ølstykke.

NOTER

1. Mus.nr. NM I C2168.
2. Mus.nr. NM I C3223
3. Andersson 1993, s. 66, Hansen 1987, s. 429, Kibenich 1993, kat.nr. 62.
4. Beckmann 1969, s. 36. Bemærk, at Beckmann har valgt ikke at henføre ringen til Ormehovedringene, hvilket nærværende forfatter er uenig i.
5. *Danmark:* Himlingøje 1978, Præstø amt, NM I C3247. Grumløse, Præstø amt, NM I 01/07. Christiansø, Bornholms amt, NM I 8533. Galtrupgårds Mark, Thisted amt, NM I C1034. Fredsø, Thisted amt, NM I 07/31. Gl. Hasseris grav 1, Aalborg amt, NM I 14/63. Oksvang, Ribe amt, NM I C3223. Stokkehoved, Haderslev amt, NM I C2828.
   Norge: Søndre Kjørstad, Opland, Oslo C4164. Hove, Rogaland, Oslo 1106. Avaldnes, Rogaland, Bergen 606. Indebjø, Hordaland, Bergen 4045.
   Sverige: Stora Brattö, Bohuslän, Stockholm 3255. Isums, Gotland, Stockholm 5806. Harplinge, Halland, Stockholm 5762. Glimsta, Hälsingland, Stockholm 19111.
6. Mus.nr. NM I 11113.
7. Beckmann 1969, s. 49.
8. *Danmark:* Uden findested NM I 16199. Sønderby, Maribo amt, NM I 3/67. Møllegårdsmarken V525, Svendborg amt, FS 10/55. Møllegårdsmarken 682, FS 7/74. Snedsted, Thisted amt, NM I 19793. Gjedsted, Viborg amt, NM I C110. Enslev, Randers amt, NM I 13/13. Bulbjærg, Århus amt, NM I C23612. Herning egnen, Ringkøbing amt, NM I 11/63. Tjørring, Ringkøbing amt, NM I C5873. Sneumgårds Mark, Ribe amt, NM I 11113.
   Sverige: Bussjö, Skåne, Stockholm 20525.
9. Beckmann 1969, s. 49. Raddatz 1957, s. 121.
10. Armringene er nærmest båndformede, fingerringene har et cirkelrundt tværsnit.
11. Hildebrand 1873, s. 24.
12. Hagberg 1973, s. 19.
13. Kibenich 1993, kat.nr. 64.

LITTERATUR

Andersson, Kent: *Romertida guldsmide i Norden, II Fingerringar.* Uppsala 1993.

Beckmann, Christamaria: Metallfingerringe der römische Kaiserzeit im freien Germanien, *Saalburger-Jahrbuch 1969.*

Hagberg, Ulf Erik: Vad händer på Öland? *Årsbok för Kulturhistorisk och hembygdsvård 1973.*

Hansen, Ulla Lund: Römische Import im Norden. *Nordiske Fortidsminder, Serie B, bd. 10,* København 1987.

Hildebrand, Hans: Ormhufvud-ringarne från äldre jernålder, *Månadsblad 1873, nr 14.*

Kibenich, Lisbeth: Nordische Tierkopffingerringe und ihre Verbreitung, *Saalburger-Jahrbuch 1993* (i tryk).

Raddatz, Klaus: Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck. *Offa-Bücher 13,* Neumünster 1957.

Den elektroniske sognebeskrivelse

– landsdækkende arkæologi på computer

Af Henrik Jarl Hansen

Det kan synes paradoksalt at præsentere den elektroniske sognebeskrivelse her i Mark og Montre, der netop dækker det geografiske område i Danmark, som Det kulturhistoriske Centralregister (DKC) efter alt at dømme kommer til at bearbejde som det sidste. Ikke desto mindre er det relevant, da det nyudviklede edb-programmel udmærker sig ved at kunne anvendes decentralt på museerne uafhængigt af den centrale registrering.

Begrebet den elektroniske sognebeskrivelse betegner den seneste tekniske udvikling af det computer-system, der indeholder og administrerer det landsdækkende register over arkæologiske fund og fortidsminder, hvis grundlag blev skabt for mere end 120 år siden.

I sin oprindelige betydning omfatter sognebeskrivelsen det arkivmateriale på Nationalmuseet, der blev resultatet af de landsdækkende *herredsrejser* i årene 1873-1932. Rejserne havde til formål sogn for sogn at kortlægge og beskrive de arkæologiske levn. Sønderjylland blev registreret sidst, da landsdelen først kunne antikvarisk berejses efter genforeningen i 1920. Men også flere af sognene i Ribe amt blev beskrevet relativt sent i forhold til det øvrige land. Siden herredsrejsernes afslutning er sognebeskrivelsesarkivet til stadighed vedligeholdt og tilført nye oplysninger, blandt andet med teksterne fra fredningsrejserne, der fandt sted i perioden 1937-1956.

Først i slutningen af 1970'erne blev det teknisk muligt at bearbejde denne overvejende håndskrevne sognebeskrivelse med computer.[1] I første omgang blev alle de dengang ca. 105.000 kendte afsætninger af arkæologiske lokaliteter sammen med kystlinjer og administrative grænser overført til computer efter at være blevet digitaliseret. Efterfølgende påbegyndtes indtastningen af den originale tekst fra sognebeskrivelsen suppleret med øvrige informationer fra Nationalmuseets arkiver. Samtidig struktureredes oplysningerne således, at de foruden at bibeholde deres originale præg også kunne gøres tilgængelige for hurtige søgninger ved brug af standardiserede koder for arten af fortidsminder (anlæg), datering, antikvarisk bearbejdning m.v. Målet var at kombinere det unikke med søgbarhed, således at oplysningerne om de arkæologiske fund fra hele landet med tiden kunne gøres tilgængelige på en nogenlunde ensartet måde. Denne proces har været meget tidskrævende, betydeligt mere end skønnet ved Centralregisterets oprettelse, og det er også den største udfordring vi har i øjeblikket. Specielt for museerne i Midt- og Sydjylland er det problematisk, at de originale tekster fra sognebeskrivelsen endnu ikke er systematisk registreret for disse landsdele. Kun nyanmeldte fund herfra er i stort tal optaget hos DKC.

Anderledes ser det ud for Sønderjylland, hvor Haderslev Museums ansvarsområde er ved at være færdigbearbejdet som følge af en flere år gammel aftale med rod i en koordinering af museets lokale sognebeskrivelses-numre og Nationalmuseets numre.

Inden for de sidste år er det blevet muligt for DKC at skifte både hard- og software, således at den centrale database på Nationalmuseet med den elektroniske sognebeskrivelse nu kan rummes på en almindelig kraftig PC.

Dette skift har den fordel, at der kan gøres brug af de mange forskellige programmer, som udbydes til den personlige computer. Endnu vigtigere er det, at de edb-programmer, der bruges og tilpasses på DKC, samtidig kan anvendes på de øvrige danske museer. Det gælder naturligvis også for den nye elektroniske sognebeskrivelse.

Et stort skridt på vejen mod realiseringen heraf blev taget ved et samarbejde mellem Nationalmuseet og Kort- og Matrikelstyrelsen (KMS). Med finansiel støtte fra Statens Museumsnævn blev samtlige de danske landkort i størrelsesforholdene 1:100.000 og 1:25.000 digitaliseret og overført til 5 CD i løbet af 1993. Ved hjælp af en computer kan landkortene herefter præsenteres som billeder på en skærm og eksempelvis danne baggrund for udbredelsen af kulturhistoriske fund (fig.1). Efterfølgende har KMS udgivet kortene som *Danmarks Topografiske Kortværk*. Et resultat af DKC's andel i projektet er, at vi har fået mulighed for at distribuere kortsættet til museumsverdenen i forbindelse med det nye decentrale registreringssystem.

Samtidig med ibrugtagningen af de digitalt lagrede landkort skiftede DKC over til et nyt PC-baseret edb-programmel, og vi besluttede ved denne lejlig-

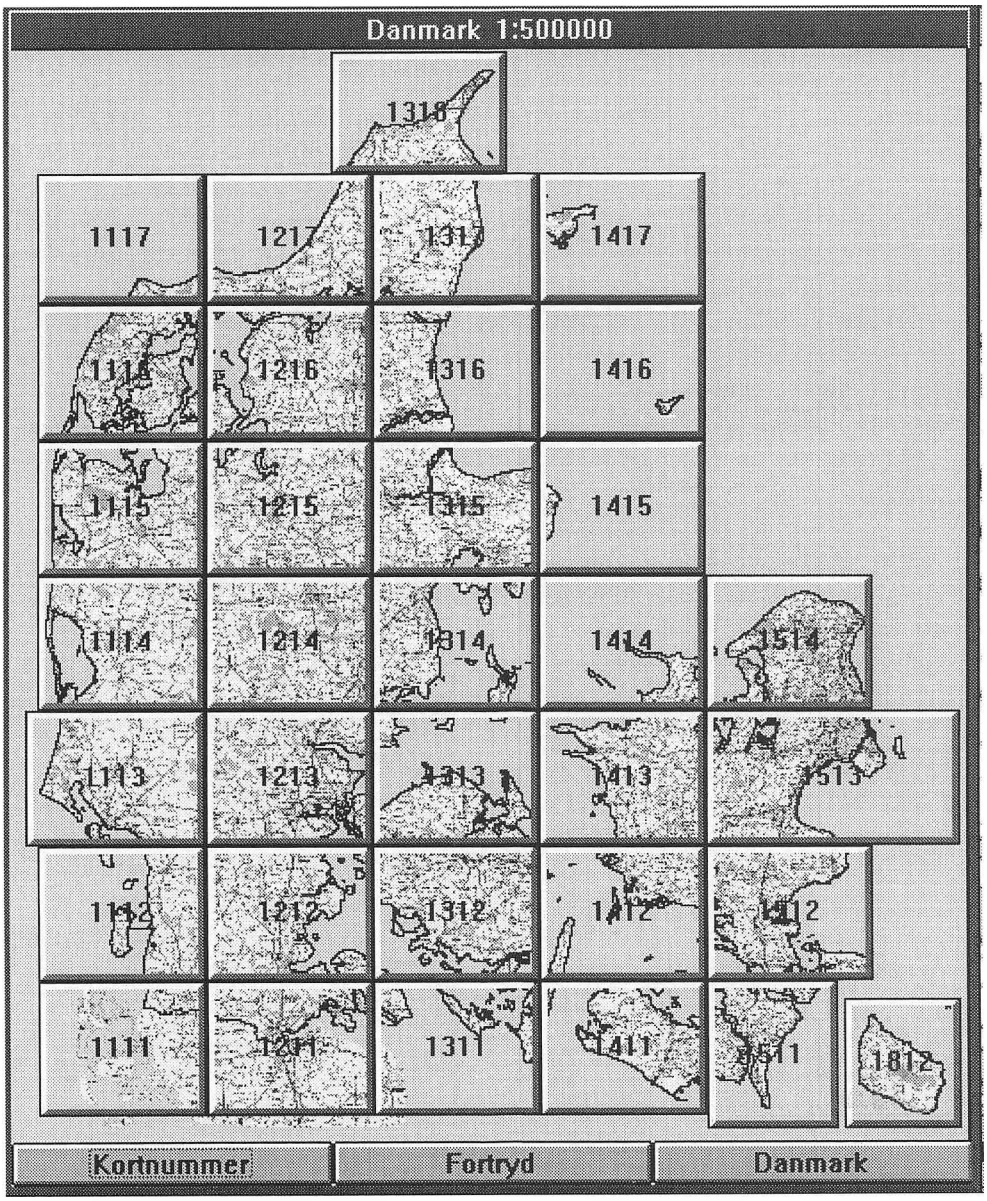

Fig. 1. Indgangsbillede til den elektroniske sognebeskrivelses digitale landkort. Nummereringen svarer til Kort- og Matrikelstyrelsens kortbladsinddelinger. Ved at aktivere en af »knapperne« på skærmen giver programmet adgang til de mere detaljerede landkort i 1:100.000 og 1:25.000. Skærmbilleddesign: Peter Skovby Larsen.

hed at gennemføre en modernisering og kontrol af de hidtil indtastede data. Eftersom denne opgave er ved at være tilendebragt, er den nye elektroniske sognebeskrivelse hermed klar til brug. Takket være computernes grafiske muligheder kan vi nu for første gang direkte på skærmen kombinere sognebeskrivelsens mange tekster med billeder af landkortene og fundenes afsætning herpå (fig. 2).

Da systemet kan arbejde på enhver kraftig PC, giver det en reel mulighed for decentralisering af den elektroniske arkæologiske registrering. Museer med et arkæologisk ansvarsområde kan få en kopi af de data, DKC allerede har registreret fra det pågældende område, sammen med programmet. Herved garanteres en hurtig adgang til sognebeskrivelsen først og fremmest i det daglige administrative arbejde, men på længere sigt også til forskningsformål. Museerne kan herefter selv indtaste oplysninger om sagsforløbet i det nye program, lige fra det øjeblik landmanden eller den private detektorsøger anmelder sit fund, indtil sagen er klar til videresendelse til Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat og DKC. Anmeldelsen af sagen sker elektronisk via diskette og uden udfyldelse af den tidligere fundanmeldelsesblanket. Senere kan opdateringen også finde sted via modem eller netværk. Det må blot sikres, at de lokale databaser og den centrale base ikke vokser fra hinanden, således at der opstår væsentlige forskelle i indholdet. Hvis dette bliver tilfældet, kan DKC ikke fungere som en national sikkerhedskopi for data fra de lokale museer.

For at dansk arkæologi kan få det fulde udbytte af det nye system, er det væsentligt, at vi i løbet af de næste år færdiggør registreringen af sognebeskrivelsen for hele landet, herunder sognene i Midt- og Sydjylland. Først når dette er gjort, vil vi have et ensartet grundlag, som herefter kan udvides og anvendes på mange forskellige måder. Det nye registreringssystem kan være medvirkende til, at dette

sker hurtigere. Hvis museerne har ressourcerne, kan de selv indtaste de originale tekster fra sognebeskrivelsen, eventuelt i et samarbejde med DKC og ved udnyttelsen af særlige bevillinger.

Det mest interessante ved DKC systemet er måske det potentiel, det rummer. Programmet er ikke begrænset til at håndtere de nuværende digitalt lagrede landkort. Andre temaer kan uden nævneværdige problemer inddrages. Til forskning og formidling er lokale jordbundsforhold, tidligere tiders vådområder og højdekurver oplagte muligheder, mens man til administrative formål f. eks. kunne gøre brug af kystlinjer, nye og gamle administrative grænser samt matrikelkort.

I byområder som eksempelvis Ribe og Esbjerg er de hidtil anvendte landkort i målestoksforholdet 1:25.000 ikke altid tilfredsstillende ved arkæologisk registrering. Det kan være vanskeligt præcist at angive afgrænsningen af et undersøgelsesområde på dette kortmateriale. Det er dog blevet lidt lettere med de nye digitale kort, da der ved hjælp af programmet kan zoomes tæt ind på de enkelte parceller. Men der er naturligvis stadig tale om en udsnitsforstørrelse af et oprindeligt kort i 1:25.000. Såfremt man ønsker mere nøjagtige afsætninger, og har adgang til digitale matrikelkort, er der i princippet intet i vejen for at anvende dem sammen med de øvrige kort og DKC databasen. Tilsvarende er det muligt at kombinere det moderne kortmateriale med kort indeholdende oplysninger om overfladens eller undergrundens geologiske sammensætning. Vanskeligheden består i at få adgang til disse data. Det kan enten ske ved selv at digitalisere et eksisterende kortmateriale eller at få en aftale med kommunale eller amtslige myndigheder, der i flere tilfælde har sådanne kort til rådighed. I realiteten vil det oftest være nemmere for en lokalt museum at skaffe sig de ønskede data for et afgrænset område, end det vil være for en central institution som DKC, der bør være landsdækkende.

Foruden alle de skannede landkort og de administrative grænser har vi på centralt niveau i øjeblikket adgang til højdekurver med 5 meters interval for hele landet og 2,5 meter kurver for dele af Sydvestjylland. På grundlag heraf kan vi for udvalgte områder udarbejde en digital højdemodel, som det forsøgsvis er sket for henholdsvis et stykke af Odsherred og marsken omkring Ribe.[2] For at få erfaring med brugen af andre digitale data har vi, som et forsøg i de samme områder, digitaliseret jordbundskort fra både Landbrugsministeriet og Danmarks Geologiske Undersøgelser og brugt dem i et samspil med DKC's sognebeskrivelse. Ved at bearbejde disse oplysninger inden for rammerne af et særligt computer-program (et såkaldt geografisk informationssystem) kan data præsenteres både grafisk og statistisk. Man kan eksempelvis kortlægge, hvilke typer af overfladejord eller undergrund der forekommer inden for et nærmere afgrænset areal omkring bopladser fra en bestemt periode. En anden mulighed er en vurdering af gravhøjenes placering i landskabet, herunder deres højde over havet kombineret med deres afstand til vandløb, kyst eller vådområder.

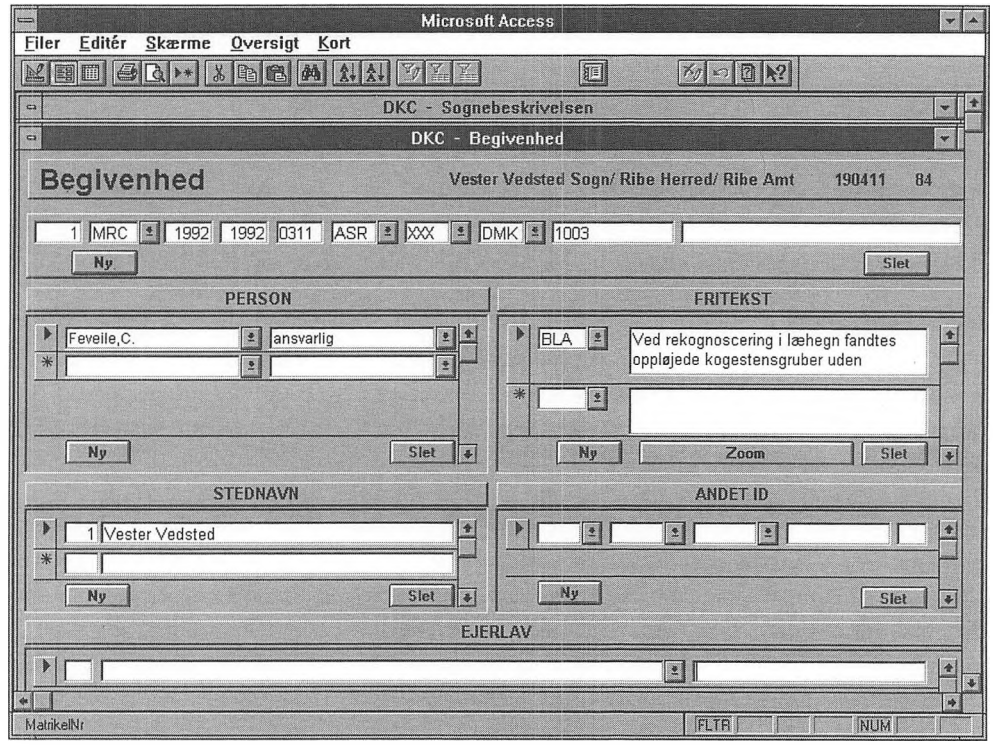

Fig. 2. Foruden landkortene består DKC systemet af en database. Adgangen hertil sker bl.a. ved hjælp af skærmbilleder, som det viste, beregnet til indtastning af oplysninger om kulturhistoriske lokaliteter. Fra dette niveau er der adgang til andre skærmbilleder med yderligere informationer. Som det ses, er skærmen, delvis i kodeform, udfyldt med oplysninger om sb.nr. 84 i Vester Vedsted sogn.

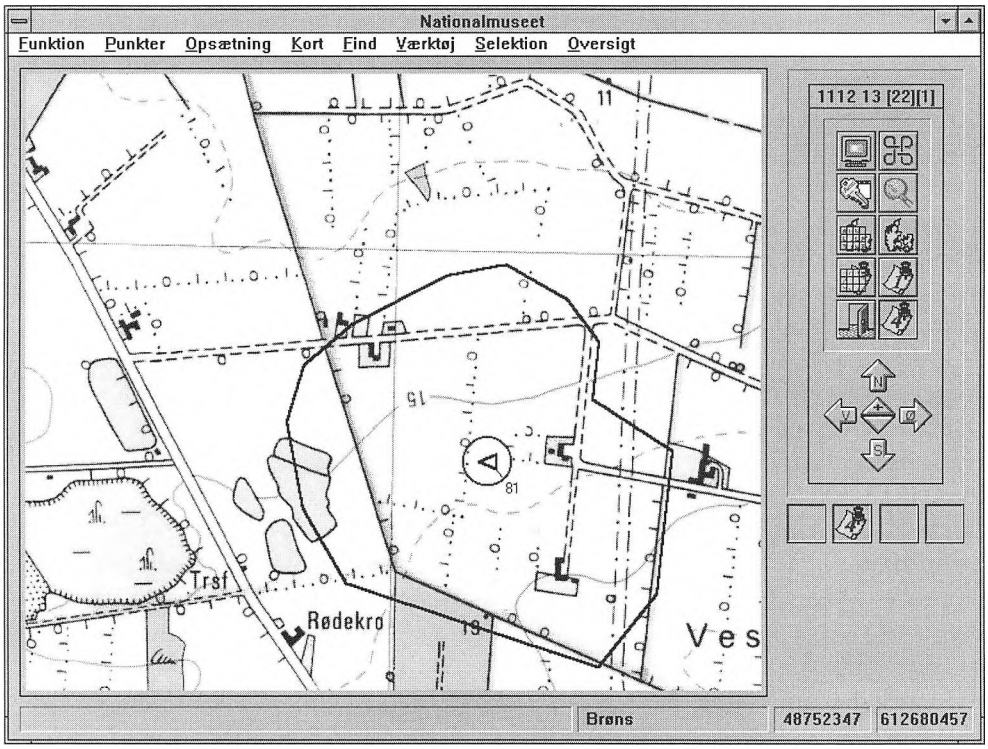

Fig. 3. På skærmen ses omridset af marksystemet ved Vesterlund nær Brøns på et udsnit af et kort i 1:25.000. Ved brug af »kontrolpanelet« til højre er der bl.a. adgang til opslag i databasen og til andre kortblade. Tallene forneden angiver UTM-koordinaterne for afsætningens midtpunkt.

Som oftest er en lokalitet i DKC databasen kun identificeret gennem et enkelt punkt på landkortet, men med tiden er flere steder afsat som arealer. Det er under alle omstændigheder mere oplysende at kunne angive den formodede udstrækning af en større bopladsudgravning eller en velundersøgt gravplads end blot at afsætte de formodede midtpunkter. Dette gælder også for de efterhånden mange marksystemer, vi har registreret fra såvel Nordjylland som Ribe amt. Mange af disse har vi kendskab til fra fotografier taget ved systematisk overflyvning af landet. Ved brug af den digitale teknik kan informationerne overføres fra disse ofte ældre fotos til databasen, således at agrenes udstrækning kan udtegnes på moderne kort, som eksempelvis marksystemet fra Vesterlund (fig 3). På længere sigt kunne det være ønskeligt at få nyopmålt nogle af de bedre bevarede af disse anlæg ved brug at moderne måleinstrumenter og herved få et detaljeret kendskab til deres udstrækning og landskabelige placering.

På samme måde vil det inden for en årrække formodentlig blive realistisk at registrere udgravningsplaner og fotos på digital form og få adgang hertil via DKC. Ad åre kan man desuden forvente at have film og video til rådighed som dokumentation af større udgravninger. En anden mulighed er lydbilleder fra marken – berømte arkæologer tolker egne udgravninger?

Inden for den nærmeste fremtid bliver det først og fremmest realistisk med en sammenkobling mellem DKC og Nationalmuseets igangværende genstandsregistrering. Herefter vil det ikke blot være muligt at få generelle oplysninger vedrørende de enkelte findesteder og deres afsætning på kort, men samtidig en egentlig beskrivelse af de genstande, der er fundet på lokaliteten. Da dele af Nationalmuseets oldsagssamling i disse år bliver fotograferet, eksisterer muligheden ligeledes for at få adgang til disse billeder via DKC i sammenhæng med opslag på en lokalitet. Det samme gælder for de mange fotos, tegninger og akvareller, der blev udarbejdet på herredsrejserne, som eksempelvis illustrationen fig. 4.

Fig. 4. I 1896 berejste G.V. Blom Vorbasse sogn som et led i de systematiske herredsrejser. Sognebeskrivelsen indeholder en længere beskrivelse af en høj med et gravkammer (sb.nr. 137). I 1952, da stedet igen blev besøgt, hedder det blot: »Intet spor af Dyssen«. Billedet af højen og hesten, der er taget i forbindelse med herredsrejsen, vil blive tilgængeligt som dokumentation i DKC databasen ligesom beskrivelserne af fortidsmindet. Foto: Nationalmuseet.

Ud over arbejdsindsatsen og koordineringen, er videregivelsen af data fra de lokale museer til det centrale register et eventuelt problem, der skal løses i forbindelse med udbygningen af den elektroniske sognebeskrivelse. Føler man f.eks., at man giver slip på års forskningsresultater, når man indberetter til DKC? I så fald kan ibrugtagningen af det nye system måske medføre en vis tilbageholdenhed fra museernes side med at indsende fundoplysninger, idet informationerne herefter bliver umiddelbart tilgængelige for en større kreds af arkæologer. Men i virkeligheden er ikke meget forandret fra tidligere tiders indberetninger. Det centrale register er på sin vis kun at betragte som et meget avanceret indeks til Danmarks forhistorie. Mængden af videnskabelige oplysninger er stadigvæk at finde på udgravningstegninger, i notesbøger, breve og beretninger, som opbevares i de manuelle arkiver rundt omkring på museerne. Naturligvis vil den elektroniske sognebeskrivelse til en vis grad kunne misbruges af useriøse forskere, men det videnskabelige resultat vil være derefter.

Det bør understreges, at det nye DKC system, der nu stilles til rådighed for museerne, endnu ikke er i stand til at indfri alle de løfter, som er beskrevet ovenfor. Men det vil relativt let kunne udbygges dertil i løbet af nogle år, ligesom man må forestille sig, at dele af databasen bliver tilgængelig på nationale- og internationale netværk.

I første omgang er programmet nu taget i anvendelse centralt på DKC til håndtering af de mange oplysninger i den nye elektroniske sognebeskrivelse. Lokalt kan nøjagtigt det samme system bruges til søgninger i mængden af centralt registrerede informationer. Desuden kan man fremover på de enkelte museer indtaste alle nye antikvariske oplysninger direkte i systemet og umiddelbart afmærke placeringen af de ønskede arkæologiske lokaliteter på skærmen ved hjælp af de digitale kort. Når den enkelte sag eller gruppe af sager herefter er klar til anmeldelse, kan både koordinater og databaseoplysninger overføres elektronisk til den centrale database. Her vil fundet blive optaget på lige fod med dem, der i dag anmeldes via den maskinskrevne fundanmeldelse og dem, som hentes ud af arkiverne på Nationalmuseet. Ved jævnligt at udveksle informationer begge veje, vil databaserne både centralt og decentralt til stadighed være fuldt opdaterede. Resultatet skulle gerne betyde en lettelse for alle parter, således at der bliver mere tid til de øvrige arbejdsopgaver og til den forskningsmæssige udnyttelse af de mange informationer, der efterhånden akkumuleres.

Henrik Jarl Hansen, museumsinspektør, Det kulturhistoriske Centralregister, Nationalmuseet.

NOTER

1. En oversigt over den efterhånden omfattende litteratur om DKC findes hos Hansen 1993, s. 281.
2. Hansen og Hansen 1994.

LITTERATUR

Hansen, H.Jarl: Registrering og Registre. Steen Hvass & Birger Storgaard (red): *Da klinger i Muld... 25 års arkæologi i Danmark, 1993.*

Hansen, H.Jarl og L.Wilfred Hansen: GIS – Et nyt værktøj for arkæologien. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1994.*

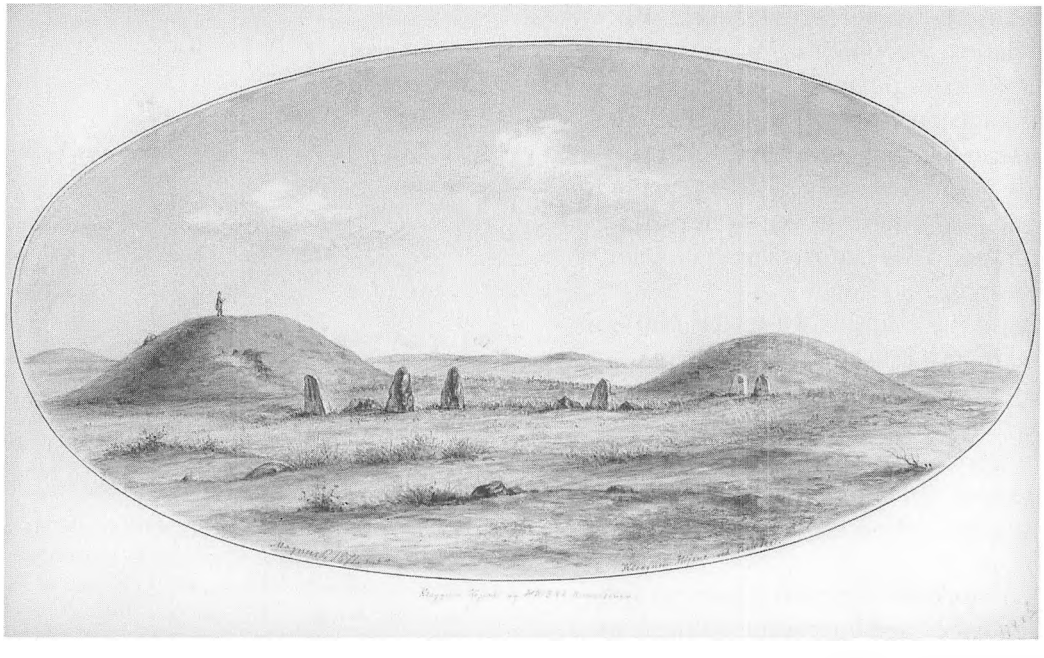

Fig. 5. Magnus Petersen udførte i 1871 denne akvarel af de to høje og skibssætningen ved Bække. Med tiden vil billedet komme frem på computerens skærm ved opslag på sb.nr. 55- 57 i Bække sogn. Foto: Nationalmuseet.

Fig. 1. Et eksempel på en bronzeplade, som tildeles ejerne af præmierede bygninger.

Esbjerg Byfond

Af Erik Flagstad Rasmussen

De ældste huse i Esbjerg har højst 125 år på bagen, i hvert fald når man ser bort fra landbrugsbygninger ude omkring i »stor-esbjerg«. Lad det være sagt straks, der er endda kun tale om meget få huse med så høj alder. Indbyggerantallet de første år efter beslutningen om havnens anlæggelse i 1868, begyndende med en snes personer, taler sit tydelige sprog herom.

Man kan derfor nemt blive misforstået, hvis man ønsker at sammenligne Esbjerg med f.eks Ribe, Helsingør eller andre meget gamle byer, der har eksisteret i fem hundrede år – eller mere – og har betydeligt ældre huse.

På denne baggrund er det ret interessant at konstatere, at Esbjerg alligevel var en af de byer, der kom hurtigt fra start, når talen er om bygningsbevaring. Ikke hermed sagt, at de nævnte byer – eller andre for den sags skyld – ikke allerede syslede med bevaring af deres ældste bygninger og miljøer. Men Esbjerg blev nok den første, der opererede med en fond, som bl.a. skulle vise sig i stand til at give regulære – endog store – tilskud til bevaring og renovering af ældre bygninger.

At Esbjerg blev sat i gang med dette fondsarbejde, skyldtes to forhold. Dels var året 1975 blevet udpeget som »Europæisk Bygningsfredningsår«, og dels var der hidtil blevet nedrevet en ret stor del af byens ældre bygninger – iøvrigt som det ofte foregik i andre danske byer.

Det gik vel, som det er gået så mange andre steder. I takt med at hjulene igen kom i gang efter 2. verdenskrig, mente man at skulle imødekomme den nye byudvikling, forårsaget af bilismens vækst. Samtidigt må det – set i bakspejlet – nok erkendes, at respekten for gamle bygninger – dengang – var meget begrænset. Bykernerne skulle ændres, så de kunne honorere de »naturlige« krav om kørsel helt frem til døren.

Hårdest er denne politik gået ud over byer med regulære middelalderkerner. Men Esbjerg kom – som sagt allerede – også ud for, at mange relativt gamle huse røg med i farten. I løbet af ganske få år forsvandt der således lange husrækker, f.eks. i Borgergade og i Danmarksgade. Eller hele det næsten pitoreske Højgade-kvarter og hovedparten af karréen med det kulturhistorisk betydelige Hotel Spangsberg – for nu blot at nævne noget!

I strøggaderne fik mange butiksindehavere samtidig lyst til at forny og modernisere deres butiksfacader, for derved at påkalde sig større opmærksomhed.

Fornyelsen og moderniseringstrangen medførte ofte, at vinduesarealerne skulle gøres større, hvor-

Fig. 2. Eksempel fra gågaden, Kongensgade, hvor gennemgående baldakiner mishandler bygningernes arkitektur, så husene aldeles mister jordforbindelsen. Foto: Mich. Ottosen.

ved den oprindelige facaderytme blev slået i stykker. Ja, undertiden forsvandt hele den gamle butiksfacade og erstattedes af glas, medens mur blev til søjler, som endda af og til placeredes inde bag glasset. Gennemgående skiltebånd – og ofte også solafskærmninger (uanset man lå på skyggesiden) – gennemskar husene over butiksvinduerne, så bygningerne – bogstavelig talt – mistede jordforbindelsen. Det skulle virke forfriskende på gadebilledet og vise, »at man var med« – syntes man.

Allerede i halvtredserne begyndte den daværende formand for Esbjerg og Omegns Museumsforening, snedkermester Niels Thomsen (1906-1979), at slå til lyd for, at Esbjerg faktisk havde mange bevaringsværdige huse. Vi var nok mange, der ikke rigtigt ville lytte til ham. Man trak dybest set lidt på smilebåndet. Hvad var det dog for »museale« betragtninger, han lagde for dagen? Og var det ikke rimeligt, at man fulgte med tiden, moderniserede og tilpassede sig?

Selv har jeg – endda nogle gange – overværet Niels Thomsens foredrag ledsaget af lysbilleder, som han startede med sidst i 1958. I mit stille sind sad jeg og tænkte mit. Og med hånden på hjertet må jeg nok indrømme selv at have været med til som arkitekt at råde mine bygherrer til at modernisere deres facader uden større hensyntagen til bygningernes særpræg. Endnu husker jeg tydeligt den lidt generte måde, Niels fremlagde tingene på, som om han godt var på det rene med, at mange ikke var enig med ham.

Men Niels Thomsen fik ret i, at Esbjerg havde værdifulde bygninger, som det var værd at værne om og bevare. Og heldigvis nåede han da også at opleve, at de bevaringstanker, som han kæmpede så bravt for, udviklede sig og fandt bedre klangbund i befolkningen, end da han begyndte at vise sine – iøvrigt gode og illustrative – lysbilleder.

I begyndelsen gik det nok lidt langsomt for mange med at forstå værdien i bygningsbevaring. Men lidt efter lidt, da de gode renoveringsprojekter dukkede op, hjalp det gevaldigt. Folk begyndte at kunne se det – og måtte indrømme det.

Lad det så være sagt omgående: Esbjerg Byfond er helt på det rene med, at fondens indsats ikke *alene* kan krediteres denne udvikling, der oven i købet synes at være progressiv. Man må ligefrem sige, at der er tale om et regulært holdningsskift. Folk er blevet mere bevidste om, at mange af vore ældre bygninger indeholder noget, der absolut er værd at bevare.

Borgmester Henning Rasmussen var vel den, der tog initiativet til det, der senere blev til Esbjerg Byfond. Det skete, som allerede nævnt, på baggrund af det »Europæiske Bygningsfredningsår«. Købstadsforeningen (hvis formand borgmesteren i øvrigt også var dengang) signalerede til alle landets kommunalbestyrelser: »Hver kommune sit projekt i bygningsfredningsåret.« Et andet slogan lød: »En fremtid for vor fortid.« Der blev virkelig »slået på tromme« for bygningsfredningsåret – både herhjemme og ude i Europa. Og i dag synes det som om, dette europæiske initiativ virkelig har sat sig dybe spor.

Følgende filosofi var dengang meget fremherskende: »... at alt, hvad der havde bare nogle år på bagen ...«, skete der ikke alverden ved, at man rev ned, blot det kunne forklares med udvikling. Også

entreprenørsynspunktet hørtes ofte: »... at noget ville være alt for dyrt at reparere på – eller at bygge om! Det var da langt nemmere, bare at vælte det hele og begynde på noget nyt!«

Som arkitekt tør jeg i dag sige, at der ligger utroligt store udfordringer i at forsøge at ændre en bygning fra en funktion til en anden – og forsøge at gøre det med respekt for den bestående arkitektur. Ikke hermed sagt, at alt kan ombygges med godt resultat. Men meget kan, og det er ofte et forsøg værd.

Et klart eksempel på, hvad der kunne have været – i det mindste forsøgt – ombygget, er det gamle Hotel Spangsberg. Havde man prøvet, og var det lykkedes, havde vi været sparet både for de nu forekommende skænderier om musikhusets placering og for de »entreprenørprægede« bygninger, der kom efter det ærværdige hotel. De bygninger, der står nu, vil næppe heller gå over i historien som noget, der står megen respekt om.

Den 13. september 1976 fremlagde den gruppe, som byrådet havde nedsat, et forslag til vedtægt og fundats for Esbjerg Byfond, som blev godkendt af byrådet, idet der samtidigt bevilgedes 25.000 kr. til fondens start – og 125.000 kr. for året 1977.

Fondens formål er, som fundatsens § 3 siger: »...*at virke for bevarelse af arkitektonisk og kulturhistorisk værdifulde huse og miljøer inden for Esbjerg kommunes område*«, idet man understreger, at der er tale om hele kommunen – ikke bare den gamle og centrale del.

Af § 3 i fondens vedtægt fremgår: »... *at fondens midler kan anvendes dels til præmiering og dels til tilskud eller lån.*«

Om præmieringen siger man, at der eksempelvis kan være tale om:

- *særlige fortjenstfulde restaureringer af ældre ejendomme,*
- *nybyggeri, der æstetisk og på særlig hensynsfuld måde over for den omgivende bebyggelse er indpasset i det eksisterende miljø,*
- *godt og smukt nybyggeri i almindelighed,*
- *god og nænsom skiltning eller facadeudformning.*

Om tilskud og lån siger vedtægten, at der kan ydes hjælp til:

- *restaureringer eller om- og tilbygninger, hvor udvendige bygningsdetaljer udformet efter en traditionel byggeskik kræver specielle udførelser,*
- *fjernelse af skæmmende bygningsdetaljer,*
- *almindelige eller specielle vedligeholdelser i tilfælde, hvor omstændighederne taler derfor,*
- *dækning af udgifter ved udarbejdelsen af skilte- og butiksfacader, der harmonerer med miljøet, såfremt udgifterne overstiger gode standardløsninger.*

Fig. 3. En af byens ældste ejendomme – med uheldige vinduesudskiftninger og en mishandlet halvvalm. Foto: Mich. Ottosen.

Det skulle hurtigt vise sig, at der var nok at tage fat på. Den første oliekrise i starten af 1970'erne havde medført, at staten gav tilskud til forbedring af varmeisolering i boliger. Udskiftning af gamle vinduer med kun et lag glas var derfor hurtigt blevet umådeligt populært. Og for at begrænse udgiften, var det – desværre – nærliggende at begrænse termorudernes antal og gøre dem store. Fabrikanterne af vinduesbeslag løste opluknings- og pudseproblemerne, og inden man så sig om, var mange af de velkendte »dannebrogsvinduer« forsvundet, og husene havde mistet en væsentlig del af deres karakter. En helt speciel vinduesløsning blev den, der bestod af en stor termorude, og som af ventilationsmæssige årsager blev forsynet med en smal oplukkelig træplade foroven. Eller endnu værre: Hvis man også ønskede at reducere loftshøjden i rummene inde bagved – og dette kolliderede med vinduernes overkant – ja, så indførte man et fast træelement over selve vinduet! En meget uheldig udvikling, der gik over land og by som en hvirvelvind.

Plastvinduesindustrien gik også sin sejrsgang især under påberåbelse af frihed for (maler-)vedligeholdelse. Og når dertil så kom, at det til rådighed værende fyrretræ ikke mere syntes at være i besiddelse af de samme (vækst- og lagrings-) kvaliteter som i gamle dage, ja så var vejen desværre alt for let

Fig. 4. En større byejendom i Jernbanegade. Det oprindelige tegltag er – uheldigvis – erstattet med et »helt forkert« bølgeeternittag. Foto: Mich. Ottosen.

vist. Alt for mange bygningsfacader skiftede lynhurtigt totalt karakter – og absolut ikke til det bedre.

Plastvinduer kan vel godt accepteres i bygninger uden facadepynt – f.eks. i dem, der opførtes fra og med 1930'erne. Men i tidligere tiders bygninger med bare lidt udsmykning – f.eks. de historicistiske eller endnu tidligere – må man absolut fraråde, at indføre plastmaterialet. Lidt generaliserende kunne man måske sige, at til gamle huse hører også kun gammelkendte materialer.

Gu'ske lov blev denne tilskudsordning, der i allerhøjeste grad bidrog til at plastvinduerne fik alt for megen medvind, ikke forlænget, da den udløb. Og da Esbjerg Byfond dukkede op i 1976, efter at denne kedelige moderniseringstrang havde raseret alt for mange bygninger i Esbjerg, begyndte man ret hurtigt igen at se »nye« gamle og velkendte dannebrogsvinduer. Det kneb dog nok lidt med de småsprossede vinduer, thi de var jo noget dyrere, idet priserne unægtelig hænger sammen med rudernes antal.

Hvis man alligevel af og til lavede sprossevinduer, skete det desværre jævnligt, at man gjorde sprosserne for tykke og klodsede – til stor skade for det færdige resultat. Men efterhånden lærte snedkerne og fabrikanterne dog også at lave sprosser, som de gamle vinduers.

Kunsten for Esbjerg Byfond bestod i disse år i »at lokke« folk til at lave de rigtige vinduer ved at gøre tilskuddet lige akkurat stort nok til, at ejeren mente at kunne overkomme at betale resten af merprisen.

I de første år satsede byfonden meget kraftigt på at få vendt den yderst uheldige udvikling, som vore bygningsfacader undergik. Det var jo velment nok – set fra et isoleringssynspunkt – men skulle hurtigt vise sig at få katastrofale følger på det æstetiske område. For udskiftningerne bredte sig til alt for mange bygninger, der overhovedet ikke kunne tåle de nye uheldige vinduesinddelinger præget af store rudestørrelser eller det nye plastmateriale, der ofte virker karakterløst og dødt, især når det anvendes i forkerte omgivelser. Dannebrogsvinduer, der vipper udad eller indad, er just heller ikke arkitekters livret.

Her er det måske på sin plads at pege på, at mange husejere ofte lader sig vejlede af håndværkere – alene. Undertiden går det godt nok med den slags rådgivning. Men af og til kikser det. Måske fordi håndværkeren kun tænker på at vejlede ejeren alene på det aktuelle område (her det isoleringsmæssige) og ikke også er fuldt opmærksom på den æstetiske konsekvens. Gode og dygtige håndværkere kan alt for nemt komme galt afsted med at rådgive, hvis man ikke er meget forsigtig med sine råd. Der kan sagtens findes masser af eksempler på bygninger, der totalt har ændret karakter, og hvor resultatet skyldes mindre betænksom rådgivning fra f.eks håndværkere, hvis faglige kvalifikationer, der ellers intet er at udsætte på. Netop »forsigtighed« er ikke bare en dyd for borgmestre!

I løbet af nogle ganske få år lykkedes det at få utroligt mange husejere til at erkende, at visse bygningsfacader ikke tåler denne overgang til storrudede vinduer – eller til plastvinduer.

Vinduesudskiftninger beslaglægger nu ikke nær så stor en andel af fondens tilskudsmidler som frem til begyndelsen af 1980'erne. Nu klarer husejerne ofte den slags operationer selv, hvorved det er blevet muligt for fonden at frigive midler til andre opgaver, af hvilke der fortsat er mange.

Tænk blot på, hvor mange ældre bygninger der ofte har mistet deres originale tagmateriale. Måske er de blevet forsynet med »moderne« bølgeeternitplader til stor skade for udseendet. Her gælder igen, at nye materialer ikke hører hjemme. Eternitplader er et udmærket byggemateriale – på sine steder. Det er som med cowboybukser. De er også udmærkede. Men fri mig for at møde min bedstemor med dem på!

Tagudhæng på visse bygninger, der måske med deres fine murede gesimser i sin tid er tænkt uden udhæng, kan komme til at se fortvivlende ud. Eller facader, der på grund af mangelfuld vedligehold eller ønsket om forbedret isolering, bliver beklædt med et eller andet tilfældigt materiale, er heller ikke egnet til at bidrage til æstetikken og kan være årsag til, at ellers fin/enkel arkitektur ødelægges totalt.

Under og kort efter 2. verdenskrig forekom man-

ge facadeændringer i små rækkehus-lignende bebyggelser, hvor de fine små vinduer to og to blev slået sammen til et »fremmed« stort og med ditto rudeformater. I Esbjerg kaldte man den slags operationer for »værnemageroperationer« – underforstået, at midlerne ofte var tilvejebragt ved arbejde for tyskerne.

De årlige præmieringer er en anden vigtig del af fondens arbejde, som har stor betydning.

Hvert år i december afslutter bestyrelsen sit månedlige møde med en reception med offentlig adgang. Berørte bygningsejere og deres eventuelle arkitekter samt pressen og andre interesserede indbydes. Ejerne får en bronzeplade med inskription samt et stort farvefotografi af det præmierede – og et motiveringsbrev.

Erfaringen synes at vise, at alle ejere af præmierede bygninger er glade for fremhævelsen. Fonden har dog en enkelt gang været ude for en ejer, som ikke ønskede, at vedkommendes bygning skulle – som det blev sagt: »behæftes med klausuler om vedligehold og den slags.« Vedkommende frygtede, at det ville påvirke salgsprisen – nedad. Der har dog kun været tale om et isoleret tilfælde.

Hovedmotiv ved præmiering vil ofte være enkelhed og udeladelse af enhver trang til »spjæt eller pjank« i valg af materialer og lignende. Og i forbindelse med skiltning at sørge for, at denne ikke bliver for dominerende – snarere tværtimod.

Blandt præmieringsemner forekommer så at sige alt, hvad der kan forbedre vore fysiske omgivelser. Overordnet bør det dog nævnes, at emnerne helst skal være synlige for offentligheden – altså f.eks. bygningers ydre. Fonden har dog et par gange præmieret et velproportioneret eller smukt udsmykket rum. I så fald forudsættes, at rummet bruges af mange, f.eks. seminariets aula eller banegårdens ankomsthal.

Naturligt nok falder valget ofte på velbevarede eller velrenoverede bygninger med en del år på bagen. Men også nye huse ønsker man at fremhæve ved præmiering.

I betragtning af at der bygges meget nyt, når samfundet ellers ikke har behov for økonomiske kartoffel- eller hestekure, skulle man tro, der ville være mange emner, der tålte at blive trukket frem som eksempel til efterfølgelse. Men sagt ligeud: Meget af det, der i de sidste mange år er smækket op, vil næppe kunne få karakteristikken »bevaringsværdigt«. Når man betænker, hvor mange enfamiliehuse (typehuse for den sags skyld), der er blevet opført i de sidste 25-30 år, er det meget betænkeligt, at man ikke ligefrem vader i gode præmieringseksempler.

Et naturligt krav til en præmiering må også være, at funktionen er tilfredsstillende, selv om fremtoningen i gadebilledet eller tilpasningen i øvrigt til

Fig. 5. Arkitekt, professor Heinrich Wenck's smukke banegårdsforhal med en del af den genskabte vægdekoration. Lysekronen, oprindeligt fra Hovedbanegården i København, blev stillet til rådighed af DSB, mod at Esbjerg Byfond sørgede for renoveringen af den. Forhallen er præmieret af Esbjerg Byfond i 1981. Foto: Mich. Ottosen.

omgivelserne må siges at være det væsentligste. Mange af de enfamiliehuse, der nu omgiver såvel Esbjerg som mange andre danske byer, store som små, bærer præg af at være opført, uden der synes at være ofret mange tanker på hverken det indre eller det ydre. Ind i mellem findes der dog guldkorn, som fonden tror, eftertiden vil kunne påskønne. Og så falder der en præmie.

Et fornuftigt planlagt erhvervsbyggeri vil også være ret sikker på præmiering. I betragtning af, hvor mange rædselsfulde eksempler på det modsatte man kan finde rundt omkring på havnen eller i byens forskellige industrikvarterer, skal der såmænd ikke så meget til, før fonden finder en bronzeplade frem.

Ofte høres bemærkninger om, at der ikke er råd til andet end det helt skrabede byggeri. Virksomheden må ikke give underskud! – Vel så! Men byggeri er ikke gratis. Og det gør da ikke noget, at man planlægger ordentligt fra starten. Så kan lappeløsninger og idelige ombygninger eller knopskydninger måske bedre undgås og helheden bevares, selv om der sker udviklinger.

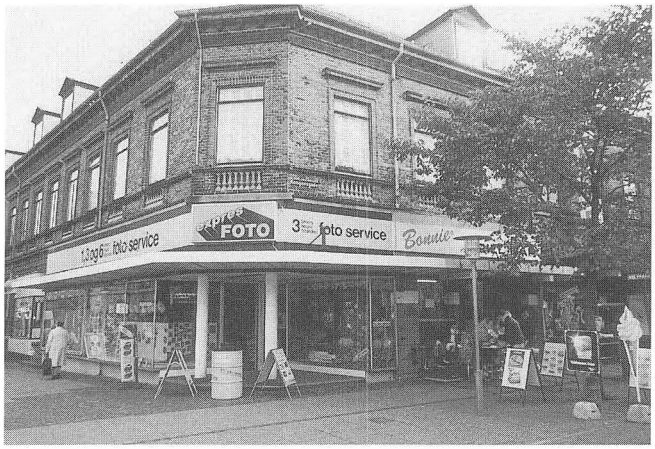

Fig. 6 a + b. Ejendommen Kongensgade 77 – før og efter renovering. En så omfattende renovering, som fandt sted i 1990, turde man ikke drømme om at søge realiseret i fondens tidligste periode. Præmieret af Esbjerg Byfond i 1991. Foto: Peter Nissen og Anker Olsen.

Heldigvis er erhvervslivet begyndt at indse, at der måske kan ligge nogen reklame i, hvordan en virksomhed fremtræder bygningsmæssigt. Betydningen af det fysiske miljø, der omgiver medarbejderne, er også ved at blive anerkendt som værende værdifuldt.

En del af fondens formål er også at yde en vis pædagogisk virksomhed ved at udbrede forståelse for bevaringsarbejdet. Ud over præmieringen sker det igennem foredragsvirksomhed, ligesom fonden hvert år udsender en trykt beretning til potentielt interesserede. Foredrag kan ledsages af lysbilleder, der bl.a. viser eksempler på, hvordan man visse steder er »kommet galt afsted« med uheldige vedligeholdelser eller renoveringer, der ikke er i harmoni med bygningens oprindelige arkitektur.

Igennem årene har byfonden også medvirket ved – eller selv forestået – udgivelse af litteratur om emnet. I 1991 udgav fonden således to bøger om Esbjergs to store arkitekter, C.H. Clausen (1866-1941) og Harald Peters (1891-1951), der begge, hver for sig og sammen, har sat betydeligt præg på byen.

Registranten »Historiske Huse i Esbjerg«, som Esbjerg byråd udgav i 1979, blev – af Esbjerg Museum – fulgt op med »Landbygninger i Esbjerg kommune« i 1985 og »Forstæder i Esbjerg 1900-1960« i 1988, begge med økonomisk støtte fra Esbjerg Byfond og Frednings- eller Planstyrelsen.

I 1984 udgav fonden selv et lille hæfte på 36 sider med titlen »Om byggeskik og vedligeholdelse af bevaringsværdige huse i Esbjerg«, der foruden en (bygnings-)historisk redegørelse også indeholder en lang række anvisninger på, hvordan en bygnings forskellige dele bedst vedligeholdes. Museumsinspektør Peter Dragsbo og arkitekterne Kirsten Frederiksen og Hans Carl Jensen har lagt pen til fondens egne udgivelser.

Ved Planstyrelsens udgivelse af Esbjergs »Kommuneatlas«, der kom i 1992, havde byfonden også en betydelig finger med i spillet.

Aktuelt arbejdes der med udgivelse af en arkitektur-guide for Esbjerg. Det sker i samarbejde med Byhistorisk Arkiv, Esbjerg Museum og Esbjerg Turistforening.

Esbjerg Byfond er selvejende og søger sine midler hos private og hos kommunen. Her er det nok værd at bemærke, at fonden har opnået godkendelse af, at bidrag eller gaver til fonden er fradragsberettiget i givers skattemæssige indkomstopgørelse med beløb fra 500 kr. og op til 3.000 kr.

Et typisk driftsregnskab i disse år balancerer med noget, der ligner en halv million kr. Hertil kommer, at Stadsarkitektens Forvaltning leverer sekretærbistand og sagsbehandling vederlagsfrit – en omkostning, der absolut ikke skal undervurderes.

Byrådets bidrag til driften var, som allerede nævnt, 125.000 kr. det første normale driftsår. Hen ad vejen steg dette beløb, således at man i 1989 nåede op på langt over 600.000 kr. Herefter nedsattes bidraget i forbindelse med en sparerunde i 1990 til ca. 350.000 kr., hvorefter det igen fremskrives en anelse i takt med det kommunale budget.

Bestyrelsens syv medlemmer vælges for fire år og sammensættes således:
- 2 medlemmer valgt af Esbjerg byråd. Heraf skal det ene medlem enten være borgmesteren eller formanden for Bygnings- og byplanudvalget,
- 1 medlem valgt af Esbjerg Grundejerforening,
- 1 medlem valgt af Esbjerg og Omegns Museumsforening i samarbejde med Kontaktudvalget for Byhistorisk Arkiv,
- 1 medlem valgt af Esbjerg-egnens Erhvervsråd,
- 1 medlem valgt af Danske Arkitekters Landsforbund,
- Stadsarkitekten.

En typisk tilskudssag ligger på 30-35.000 kr. alt efter sagens omfang. Den forudsætter altid opfyldelse af en række vilkår, hvorved fonden får mulighed for at præge den enkelte sag i den retning, man ønsker. Af og til oplever fonden, at ansøgeren ikke vil underkaste sig vilkårene, men foretrækker selv at bestemme. Det er jo bare ærgerligt. Men langt hen ad vejen accepterer ansøgerne fondens krav, der jo alle skal ses som vigtige led i at opnå en optimal løsning. Når arbejdet er udført, synes det, og beløbet kan udbetales.

Kort efter etableringen kom fonden ud for, at ejere af småhuse (en- og tofamiliehuse) måtte se i øjnene, at skattevæsenet krævede indkomstskat af tilskud. Det skabte en del irritation, indtil vi fandt på at yde rente- og afdragsfrie lån i stedet for tilskud. Herved bortfaldt beskatningen, og fonden krævede så blot lånet indfriet ved ejerskifte. Denne løsning bruges nu ofte i disse sager.

Apropos, netop ved en- og tofamiliehuse er det ubegribeligt, at man fra skattemyndighedernes side – nu igennem snart flere generationer – har kunnet få lov til at fastholde standardfradraget for vedligehold på sådanne bygninger uændret – på 2.000 kr. Fonden har ofte bragt dette spørgsmål frem, dog uden held. Når man tænker på, hvor lidt regulært håndværksarbejde der i dag kan udføres for dette latterlige lille beløb, ja så er det ikke så underligt, at husejere ofte betænker sig mere end en gang på at indlede en påtrængende vedligeholdelse. Eller at man forfalder til såkaldt »sort arbejde«, som alle vel gerne ser afskaffet.

De seneste års statstilskud synes nok at ville kunne afbøde disse yderst uheldige forhold en del. Forhåbentlig opretholdes de lang tid fremover, selv om man jo nok kan frygte, at byggesektoren – som det jo i mange år har været tilfældet – fortsat skal virke som regulator for samfundets økonomi.

Af og til – når kommunens budget lægges og måske især beskæres – høres røster om, at nu kan Esbjerg Byfond godt nedlægges; eller at nu kan det årlige tilskud til driften godt skæres helt væk. Dette er vel et udtryk for, at fonden skønnes at have opfyldt sit formål. Nægtes skal det heller ikke, at der er sket meget godt på bevaringsområdet i byen. Og sagt igen: Det er ikke fondens skyld alene. Der er, som allerede nævnt, sket et kraftigt holdningsskift – og til det bedre. Mange ejere kan nu om stunder selv finde ud af at renovere og vedligeholde deres huse, uden at Esbjerg Byfond altid behøver at blande sig.

Men det skal også klart frem, at der fortsat er meget at gøre. Gå f.eks. en tur på byens fornemste strøg, Kongensgade. Her må det erkendes, at der er sket meget store fremskridt. Ud af de i alt ca. 140 ejendomme, har 32 facader undergået en – skal vi kalde det »tilfredsstillende« – renovering, i hvert fald set med fondens øjne. Men der resterer faktisk ikke mindre end 47 bygninger, om hvilke man fint kunne ønske sig, at de også fik en lignende renovering.

Rundt omkring i byen – måske især i de perifere kvarterer, nye som ældre – er der også stadigvæk meget at gøre, før vore fysiske omgivelser er blevet så ideelle, at de virker inspirerende og fremmende på vort daglige velvære. Når dette måtte være nået, kan vi begynde at tænke på at nedlægge Esbjerg Byfond. – Ikke før! Men vi er nok et hestehoved foran i Esbjerg.

Erik Flagstad Rasmussen, arkitekt m.a.a., formand for Esbjerg Byfond.

LITTERATUR

Dragsbo, P. og K. Frederiksen: *C.H. Clausen 1866-1941 – en esbjergarkitekt fra historicismens tid,* Esbjerg Byfond 1991.

Dragsbo, P. og K. Frederiksen: *Harald Peters 1891-1951 – Bedre Byggeskik og bungalow'er,* Esbjerg Byfond 1991.

Esbjerg Kommunealtlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1992. Udg. af Miljøministeriet/Planstyrelsen i samarbejde med Esbjerg Kommune.

Forstæder i Esbjerg 1900-1960, Esbjerg Museum 1988.

Historiske huse i Esbjerg, Esbjerg Kommune 1979.

Landbygninger i Esbjerg Kommune, Esbjerg Museum 1985.

Om byggeskik og vedligeholdelse af bevaringsværdige huse i Esbjerg, Esbjerg Byfond 1984.

Esbjerg Posthus 1908 og 1993

– om Bindesbølls billeder i Plesners posthus

Af MICH. OTTOSEN

Det danske postvæsen har gennem nogle år foretaget gennemgribende istandsættelser af flere danske posthuse. I 1993 blev Esbjerg Posthus færdigt. Det er postvæsenets egen bygningstjeneste, der har gennemført arbejdet med denne meget smukke og enestående postbygning. Der kan derfor være anledning til at fortælle om den gennemførte restaurering og til at få Posthuset placeret i den danske arkitekturhistorie.

Inden for kunst- og arkitekturhistorien er det kendetegnende, at en række arkitekter bekender sig til et formgiverbegreb ud over det at bygge huse. Inden for vores egen rækkevidde ligger i erindringen klare hukommelsesnoter om en Arne Jacobsen, en Mogens Lassen, en Poul Kjærholm, en Børge Mogensen og en Finn Juhl, for blot at nævne nogle få. For slet ikke at tale om Hans J. Wegener med Y-stolen og Poul Henningsen med den allestedsnærværende PH-5 lampe. Bindesbølls billeder på posthuset i Esbjerg er et eksempel på dette, men først til bygmestrene.

Esbjerg rummer et stort antal bygninger af de bygmestre, der bekendte sig udelukkende til at bygge rammer om menneskelige aktiviteter: huse i alle afskygninger. Det er bl.a. talstærkt udtrykt i antallet af bygmestre, der var og er uddannede ved de tekniske skolers byggetekniske linier. Men så sandelig også i antallet af begavede håndværksmestre og andre, der godt selv 'kunne slå stregerne'.

Blandt den eller de første generationer i Esbjergs bymæssige historie er de uddannede håndværkere og byggeteknikerne fremherskende. Typisk nok for lokalitetens almindelige holdning: vi er de praktiske løsningers mennesker ... når blot det fungerer.

Men der kom også akademiuddannede arkitekter til byen – dem man dengang betragtede som 'de rigtige' arkitekter. H. C. Amberg (1837-1919), København, tegnede omkring 1891 Ting- og Arresthuset (fig. 1) – det rådhus, som den senere selvstændige kommune havde så stærkt brug for som et håndgribeligt udtryk for sit bystyre – og måske endda magt?

Ambergs byggeri er et klart eksempel på det, man allerede i samtiden kunne kalde 'den gamle skole'. I 1870'erne havde lærerne for de kommende arkitekter forelæst om, at den rette stil til en myndighedsbygning var noget gotisk – ikke mindst Polyteknisk Læreanstalts Johan Daniel Herholdt (1818-1902), der var en af den tids katalysatorer for, hvad god arkitektur var. Han havde i 1875 udgivet sin »Vejledning i Husbygningskunst«, og den blev af den og de efterfølgende generationer betragtet som noget nær en katekismus ... 2. udgaven kom allerede i 1877. Amberg kunne lektien, sognerådet fik sin mo-

Fig. 1. Torvet i Esbjerg. Til venstre C.H. Clausens bankbygning, Ulrik Plesners posthus og til højre H.C. Ambergs Ting- og Arresthus. Foto: Brian Kristensen.

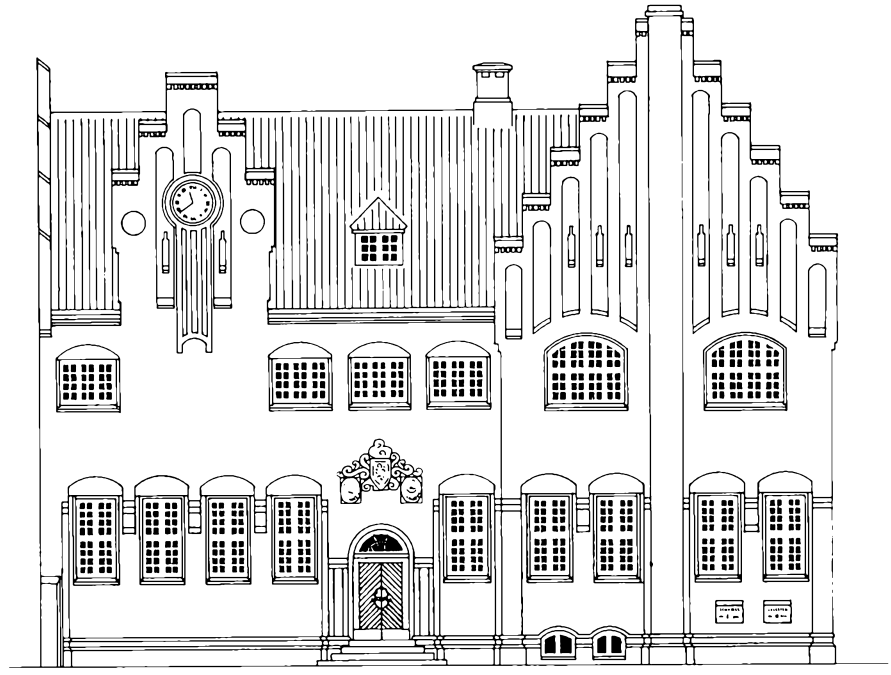

Fig. 2. Ulrik Plesners »Post- og Telegrafbygning« i Esbjerg, opført 1907-08. Gengivet fra »Historiske huse i Esbjerg«, Esbjerg Kommune 1979.

numentale bygning på byens fornemste plads. Et godt og smukt hus, der udtrykker en tids opfattelse af arkitekturens formsprog.

Men Torvet rummer mere end denne ene perle. Der er arkitekten (læs byggeteknikeren) C.H. Clausens bankbygning på Torvet 18 (fig. 1). Tænkt som bank, opført som bank og bestående som bank. Uanset alle forsøg på moderniseringer af hensyn til en venligere og måske mere smidig kundebetjening er huset i sit ydre stadigvæk en bank anno 1900.

Clausen (1866-1941) er måske det stærkeste eksempel på de uddannede byggeteknikere, der kom med en baggrund i de tekniske skoler i slutningen af 1800-tallet. Han er i uddannelse og virke i hvert fald væsensforskellig fra den akademisk skolede Amberg. Men med Clausens massive virke i Esbjerg – sammen med bl.a. så fremtrædende og dygtige bygmestre som J. Lund Christensen, O. Berg og N. Chr. Nielsen – så er Esbjergs centrale dele inden for den bevarede byarkitektur det bedste eksempel i Danmark på byggerier og byanlæg i generationen, der strækker over årene fra slutningen af 1880'erne til op imod den 1. verdenskrig. I den arkitekturfaglige teminologi taler man om Gründerzeit – der på dansk nærmest må kaldes grundlæggernes epoke.

De to allerede nævnte huse er gode og entydige eksempler på de opfattelser og hele det tankegods eller den idéverden, der prægede byggeverdenen omkring 1900. Men der skete helt konkret meget mere på 'den tankemæssige side', på uddannelsesinstitutionerne og de tilknyttede tekniske skoler. Nu skulle der ikke mere være en blind efterfølgning af læren fra tidligere tiders »bjerg«, ikke mere 'blafren rundt i mønsterbøger' til man fandt det rette MOTIV for sine udfoldelser, sådan som de fleste byggeteknikere og arkitekter havde haft for vane.

Nu – dvs. dengang i tiden lige efter 1900 – gjaldt det det danske eller til nød det nordiske. Historien eller baggrundene for denne 'bevægelse' er lang og interessant, men en dybere introduktion til den finder ikke sin plads her. Og den er til fulde beskrevet i kilder og flere lærde værker, der er almindeligt tilgængelige. Inden for arkitekt- eller bygmesterfaget er den konkrete baggrund bl.a. (opmålings-) »Foreningen af 3. December, 1892«, etableret af den 'yngre' generations læremestre på Kunstakademiet, Hans J. Holm (1835-1916) og Martin Nyrop (1849-1921), m.fl. Formålet var en slags revolte eller protest imod den herskende opfattelse på arkitektskolen, der gik på blandingsstilen eller den rodløse søgen efter 'en passende stil' til forskellige byggeopgaver. Kort før 1900 skulle det være slut. Men det blev det altså bare ikke – det blev til endnu en afsøgning af mulighederne i ældre tiders formsprog, blot denne gang med et klart geografisk sigte: det hjemlige, det danske.

Esbjerg havde altså forbindelser udad – også andre end de fysiske over havet og via jernbanen. Ligesom ved bygningen af Ting- og Arresthuset blev der indkaldt folk udefra, da Posthuset skulle bygges (fig. 2). Den arkitektoniske opgave fik Ulrik Plesner (1861-1933). Han havde allerede i nogle år været en meget brugt bygmester til mangfoldige opgaver rundt om i Danmark efter afslutningen af arkitektskolen i 1893. Blandt de bygninger, han på tidspunktet for opgaven med Posthuset i Esbjerg havde opført, var Åhusene på Åboulevarden i København,

Forsøgshusene på Mariendalsvej på Frederiksberg, borgmesterbolig og Højskoleforeningen i Ringkøbing, flere byggerier i Skagen, samt Gammeltorv 8 i København opført 1908 og også med dekorative arbejder af Bindesbøll. Det var således ikke en hvilken som helst arkitekt, der skulle bygge posthus.

Desuden er det vigtigt for forståelsen af Plesners arbejder, at han havde været på Kunstakademiet i netop den periode, hvor Holm og Nyrop forelæste om den danske bygningskulturs fortrin – i modsætning til den europæiske skole som Akademiets direktør siden 1870, Ferdinand Meldahl (1827-1908) stod for. Det var en lang og sej strid mellem to 'skoler' eller opfattelser af arkitektur. Det blev i høj grad det danske, der kom til at præge Plesners virke, hvilket også Esbjerg Posthus kan vidne om.

Men huset udmærker sig først og fremmest ved, at det er overordentlig velproportioneret og sikkert komponeret. Det lever virkelig godt op til Martin Borchs (1852-1937) ord om arkitektur: *»Det gælder dog først og fremmest om at få Helheden – Klumpen, god, thi selv de bedste, de mest glimrende Detaljer kunne ikke redde et Hus med dårlige Hovedforhold, medens omvendt en god Helhed, om det er lykkes at skabe en sådan, kan nøjes med få eller ingen Detaljer.«* [1] Eller som Helge Finsen i biografien om Plesner siger: *»Han havde et ejendommeligt klarsyn, en forbilledlig sans for opgavens indhold og muligheder, og evne til at omsætte det i hus«* (Finsens udhævning).[2] Når man står på Torvet og ser på Posthuset, kan man overtyde sig om budskabet ved at prøve at se bort fra detaljeringen og koncentrere sig om formen. Iøvrigt var huset i sin indretning også en nyskabelse med nye, større

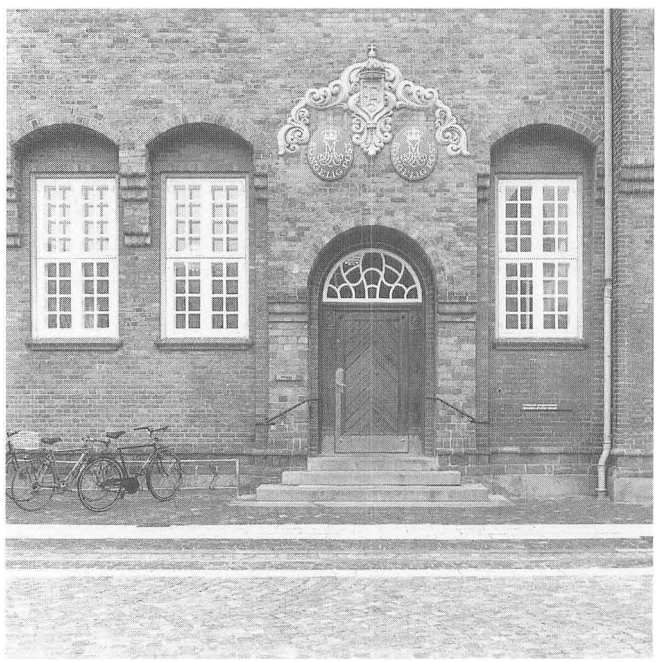

Fig. 3. Hovedindgangsdøren til Esbjerg Posthus. Rekonstrueret ved istandsættelsen af posthuset 1992-93. Foto: Brian Kristensen.

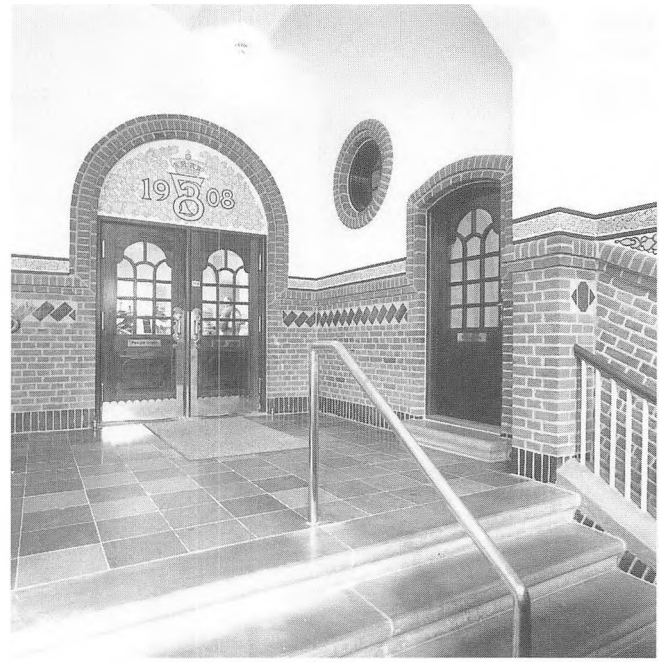

Fig. 4. Indgangsrummet på Esbjerg Posthus. Den malede udsmykning er udført af Thorvald Bindesbøll, 1908. Foto: Brian Kristensen.

og lyse ekspeditionslokaler, der havde skrankeekspedition i stedet for luger. Også udsmykningen hørte til det nyeste og anerkendte, idet Plesner indkaldte arkitektkollegaen Thorvald Bindesbøll (1846-1908) til at lave den. På dette sene tidspunkt i sit liv havde Bindesbøll opnået nogen anerkendelse – selv om den store succes efter hans arbejder til Verdensudstillingen i Paris udeblev.

Bindesbølls malede friser i Posthusets indgangsparti (fig. 4) er meget typiske for hans arbejde. På sin side kan man sige, at Bindesbøll indtager en enestående position i dansk design. Om hans arbejde knytter mere an til Art Nouveau og Jugend end til dansk Skønvirke kan i og for sig være temmelig ligegyldigt – for det blev en lidt enlig svale, som ikke fik den store betydning. Det blev af samtiden og især en eftertid lagt på is.

På trods af mange rosende omtaler i eftertiden – i den lange eftertid – var Bindesbølls formsprog ikke noget, som den efterfølgende generation af modernistiske eller funktionalistiske arkitekter ville vedkende sig. Det blev derfor erklæret 'uinteressant' på trods af Karl Madsens og Hammerhøis stærkt personlige biografier fra henholdsvis 1943 og 1946.

En af samtidens mest karske kritikere, professor Vilh. Klein (1835-1913), har efterladt et manuskript i Det Kgl. Bibliotek: 'Architektportraitter' (1894 til 1908), hvor han portrætterer sine arbejdsfæller, herunder Plesner og Bindesbøll. Om Plesner lyder det bl.a.: *»Han er en af Thorvald Bindesbølls store*

Beundrere og agerer Christensen Stadil ligeoverfor denne architektoniske Alberti.«[3] En så ligefrem sprogbrug var slet ikke ualmindelig i den tids arkitekturdebat, og Klein skåner da heller ikke sig selv i skriftet. Karl Madsen kalder det *»denne kuriøse Skudsmaalsbog for danske Arkitekter.«* [4]

Om skriftets værdi som kilde (dets korrekthed eller sandhedsniveau) skal ikke diskuteres her, men det er under alle omstændigheder et forfriskende modstykke til megen af den rosende omtale, som ofte bliver afdøde kunstnere til del fra kollegaer og familie. Et eksempler herpå er Helga Stemanns 6-binds værk til ære for den afdøde fader, akademidirektør Ferdinand Meldahl. Til overflod bærer det nærmest provokerende titlen »Ferdinand Meldahl og hans Venner« (1926-1932). Kleins meget direkte portræt af Meldahl i ovennævnte skrift virker næsten som en slags serum.

Lige sådan med Bindesbøll, der i nekrologer og senere biografier bliver fremhævet for sine kvaliteter – stort set ukritisk. Af de kritikere og skribenter, som har kendt Bindesbøll, er de stærkt positive repræsenteret ved Karl Madsen (der skrev så meget om kunstindustrien), Vilh. Wanscher og Svend Hammershøi. Ligeledes må redaktøren af Architekten, Kr. Varming, tælles med på positivsiden.

Det er vel ubestridt bl.a. Bindesbølls fortjeneste, at arkitekterne som profession kom indenfor i varmen ved kunstindustrien. Det er hans fortjeneste, at man i produktionsleddet fik øjnene op for, at arkitekterne med deres formgivningsevner kunne tilføre industriens produkter noget kvalitativt.

Men at stille Bindesbøll op på en piedestal som et underkendt geni virker uholdbart. Kunstforeningen i København havde i 1982 en udstilling om Bindesbøll, og i kataloget hedder det indledningsvis: *»Thorvald Bindesbøll var for stor til sin samtid ...«*[5] Et udsagn, der står i skærende kontrast til Kleins beskrivelse af den samme person og kunstner. I kataloget er det gennemgående træk, at Bindesbøll var stærk som designer – det er hans lertøj og sølvarbejder, der dominerer hele hans produktion.

Der kan synes at være et skisma imellem disse modsatrettede udsagn. En ret så uinteressant strid mellem modstandere og forkæmpere. Men 'striden' har måske været næret af holdningsforskelle mellem forskellige generationer af forskere inden for kunsthistorien? Nogle af dem må betegnes som kunsthistoriens 'grand old men' med tryk på 'old': Karl Madsen og Vilh. Wanscher. Blandt 'de yngre' – i denne sammenhæng – må ikke mindst regnes portrættøren af et helt århundredes arkitektur: Knud Millech, der i sin »Danske arkitekturstrømninger 1850-1950« siger: *»Som helhed tilhørte l'art nouveau imidlertid tidens dekadence....«*[6] Den finder kun anvendelse som overfladisk dekoration.

En anden af datidens store arkitekter, Hack Kampmann (1856-1920), får også kritiske ord med på vejen af Millech. Millechs generation, der var opdraget med modernismens, funktionalismens eller andre -ismers nøgterne formsprog, kunne naturligvis dårligt forlige sig med det rigt fabulerende hos en Bindesbøll, en Nyrop, en Kampmann eller – for den sags skyld – hos en Anton Rosen (1859-1928). Disse blev set ned på – hvis man da overhovedet så på dem. Begrebet eklekticisme (udvælgelse og fri sammenstilling af stilforbilleder) blev i den generation (Millech m. fl.) hurtigt til et andet nedsættende begreb: stilforvirring. Uretfærdigt synes det, for generationen omkring 1900 kæmpede virkelig en kamp for at finde sine ben – både i al dyb seriøsitet og i frigjorthed.

Ordet dekadence går igen i en omtale af Bindesbølls samarbejde med Ulrik Plesner. Carl Schiøtz, der var medarbejder på Plesners tegnestue, siger i sin nekrolog over Plesner: *»Han var selv glad for sit Venskab med Thorvald Bindesbøll og for sit Samarbejde med ham. Vi andre synes ikke, dette Samarbejde var heldigt, det betegner nærmest Decadencen i Plesners Arbejder.«*[7] Om dekadence som noget overfladisk,

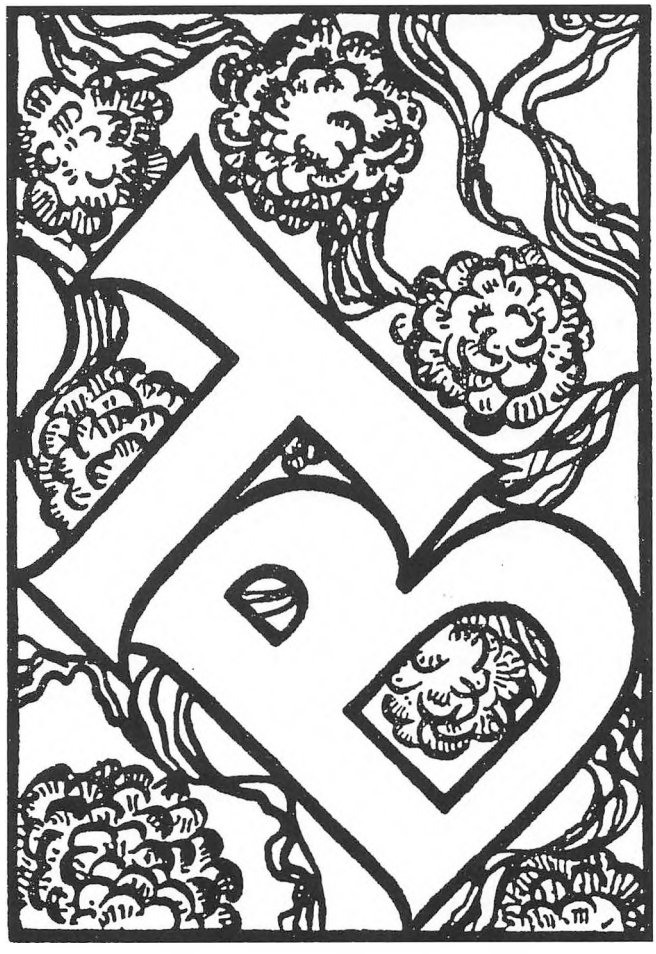

Fig. 5. Thorvald Bindesbølls exlibris, 1893.

Fig. 6. Kai Nielsens buste af Th. Bindesbøll findes i flere udgaver, idet flere af forarbejderne er bevarede. Dette står foran Statens Museum for Kunst og er udført i granit. Foto: Statens Museum for Kunst.

Det viser sig, at netop den væg ikke havde spor i murværket at gå efter. Kilderne gav heller ikke meget fra sig, så de to restauratorer, Junggreen Have og Bernt Hobohm aftalte imellem sig, at sidstnævnte skulle signere selve restaureringen med sit selvportræt. De følte, at det ville være en naturlig gestus over for arbejdet. Lige så vel som de havde ledt grundigt efter en signatur fra Bindesbølls hånd. Hvorfor dog egentlig? Disse friser kan vel næppe løbe fra deres oprindelse?

Det mest pudsige ved det hele er, at Bernt Hobohm (fig. 8) oplyser, at han ved udfyldelsen af netop dette felt med sit eget kontrafej havde sat sig grundigt ind i Bindesbølls formsprog og teknik, og at han på daværende tidspunkt kun havde set et enkelt (uskarpt) fotografi af Bindesbøll i profil. Desuden oplyser Hobohm, at han ikke tidligere har set Kai Nielsens skulpturer af Bindesbøll (fig. 6). Så i virkeligheden var han ikke særlig bekendt med Bindesbølls fysiske fremtoning. Og dog rammer (eller ligger?) Bernt Hobohm så tæt på den ældre Bindesbølls udseende. Det er jo både flot og ganske rigtigt i forhold til formsproget, men det stiller nogle spørgsmål til 'friheden' i restaureringsopgaver. Fra at være en afdækning af et selvportræt af Bindesbøll, som der altså IKKE er tale om, bliver et af denne artikels ærinder måske i virkeligheden at genrejse en debat om et centralt emne inden for restaureringen?

Under alle omstændigheder må det gentages entydigt – som en vejledning til fremtidige fortolkere af dette (rekonstruerede) Bindesbøll arbejde: det ER

indholdsløst, der viser den sande kulturs opløsning, er der næppe tale. Der var vel mere tale om, at generationen af arkitekter, der var uddannede i 1880'erne og 1890'erne, i deres praksis efter 1900 søgte efter et nyt stiludtryk, der svarede mere til samtiden end det 'sprog', de havde tillært sig i undervisningen. Og en del af denne søgen gav sig også udtryk i et næsten frivolt oprør imod de strenge herrer på Akademiet, på Bjerget – imod dem, der stod som garanter og kæmpede for opretholdelsen af 'den gode smag' – hvordan den så til enhver tid måtte være. Og netop det næsten frivole – eller i det mindste meget frigjorte – oprør manifesterede sig i det, man kan kalde dyrkelsen af «den opfindsomme og morsomme Detalje».[8]

Har man med Bindesbøll at gøre, vil mange ofte helt automatisk søge efter netop 'den morsomme detalje'. Kigger man på den nyrestaurerede frise i Posthusets indgangsparti, finder man en sådan: det kuglerunde portræt på sydvæggen (fig. 7) – det ligner da Bindesbøll, ikke (fig. 6)?

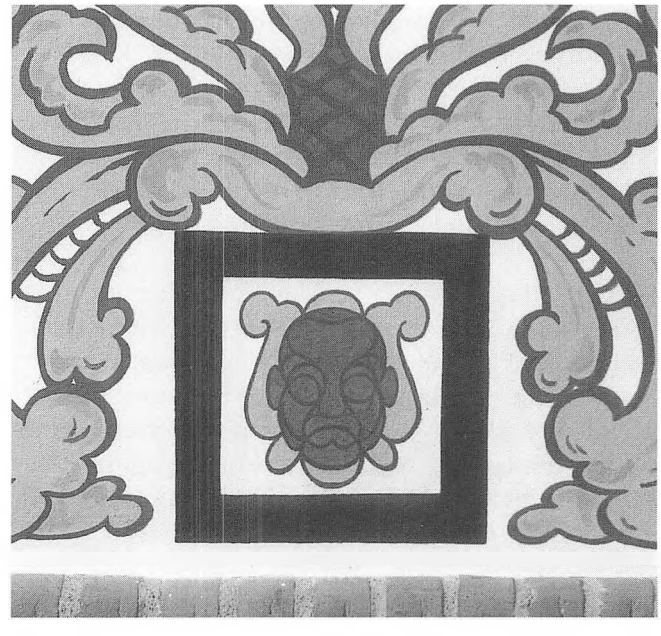

Fig. 7. Portræt fra den restaurerede Bindesbøll-frise i indgangen til Esbjerg Posthus. Motivet findes på sydvæggen og er ikke et oprindeligt Bindesbøll portræt, men derimod restauratoren Bernt Hobohms selvportræt 1993. Foto: Brian Kristensen.

altså ikke Thorvald, der har malet sig selv. Men hvor det dog ligner (sammenlign fig. 6, 7 og 8)!

Nu har vi altså et portræt, der ikke er, hvad det udgiver sig for (?). Men hvad så med det andet 'portræt' (fig. 9), der findes i frisen i indgangspartiet?

Det andet 'tilsyneladende' portræt er knapt så aflæseligt. Lige bagved indgangsdøren fra Torvet findes i hovedhøjde – i frisen – en lille kvadratisk ramme med en figurfremstilling. Det er et ornament, men med tydelige tegn på at være andet og mere end blot en blomsterornamentik. Det kunne være en form for stiliseret afbildning af en overnaturlig skikkelse – og en slags besværgelse af naturen ville måske ikke ligge Bindesbøll og de andre Jugend inspirerede kunstnere så fjernt? Altså en af naturens dæmoner? I den sammenhæng rimer i hvert fald de udstående, stikkende øjne (i relief) godt.

Men hvorfor skulle Bindesbøll pludselig gøre det i dette sene arbejde på Posthuset i Esbjerg? Så vidt vides, kendes der ikke besværgelser af denne karakter i andre af Bindesbølls arbejder, så det ville være en yderst spinkel slutning at komme frem til.

Hvis det så skal være et portræt, der leder tankerne hen på en bestemt person, bliver grundlaget for at drage en slutning måske yderligere spinkelt? For hvem måtte Bindesbøll eller evt. arkitekten, Ulrik Plesner, have i tankerne? De har naturligvis haft et bredt berøringsfelt af personer igennem deres virke.

Junggreen Have, som var ansvarlig for restaureringen af billedfrisen i 1992-1993, mener at kunne se et selvportræt af Bindesbøll og dermed en signatur i denne lille dæmonlignende figur. Han henviser til en afbildning af Bindesbøll på et maleri af Ludvig Find (1891), hvor Bindesbøll har været omkring 46 år.

Ligheden mellem de to fremstillinger af Bindesbøll er alene på det kraftige overskæg rimeligt stor, men hvorfor skulle Bindesbøll ønske at signere sit arbejde i 1908 med et 17 år yngre selvportræt. Alle, der interesserede sig for formgivning, arkitektur og billedkunst, kendte på dette tidspunkt 'den ældre' Bindebølls udseende og ville formentlig *ikke* forbinde dette lille billede med kunstneren selv. På dette sene tidspunkt var det tunge i hans ansigt absolut fremherskende: stor pande, hængende kinder og en mægtig bred hage, smalt overskæg, store øjne med mægtige poser under.

Det forekommer derfor unaturligt og usandsynligt, at Bindesbøll ville riste sig selv en rune i et uigenkendeligt ungdomsportræt. Og hvorfor skulle han lægge så selvironisk en distance i det næsten 'giftige' portræt med de udstående og tætsiddende øjne.

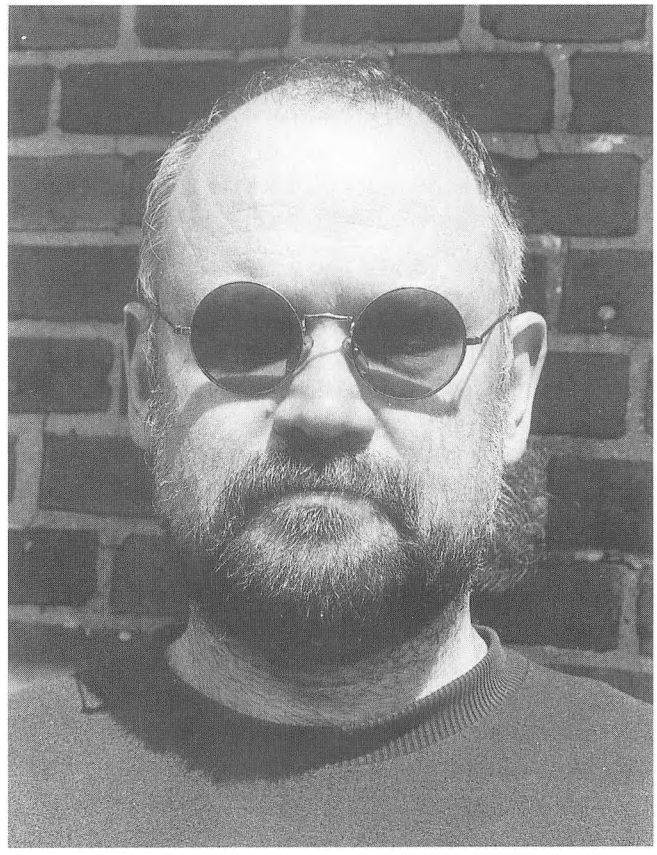

Fig. 8. Restaurator Bernt Hobohm, Ribe, 1994. Foto: Rasmus Junggreen Have.

Forudsætter vi, at det altså ikke er Bindesbøll, må vi f.eks. søge videre i kredsen omkring Posthuset. Et portræt af Plesner kan der heller ikke være tale om – hans fysiognomi ligger langt fra det lidt spidse ansigt i rhombefiguren. Den daværende postmester, Carl Schøning, er det heller ikke – at dømme efter fotografier i Esbjerg Byhistoriske Arkiv. Egentlig kunne det ellers være naturligt nok at afbilde en af opdraggiverne til byggeriet. Men med et lidt diabolsk portræt? Næppe.

Karakteren af portrættet og skægvæksten kunne derfor være en ledetråd for en videre søgning i Bindesbølls (og Plesners) personunivers – for så vidt altså der er tale om en tilstræbt portrætlighed. Som allerede nævnt, har deres berøringsflade været ganske stor, og en gennemsøgning af alle muligheder vil være uoverkommelig.

Begrænser man sig derimod til deres kollegiale 'omgangskreds': arkitekterne, kunne opgaven synes mere overskuelig. Eller rettere: der er ét fysiognomi, der falder i øjnene. Det er en herre, som såvel Bindesbøll som Plesner har været under indflydelse af, for det var den tids mest indflydelsesrige arkitekt – nemlig førnævnte akademidirektør Ferdinand Meldahl – måske ikke så meget på designplanet, men så meget mere på det administrative og det undervisningsmæssige plan. Han var med et moderne ord trendsætter i mere end 30 år i tiden før 1900 og

kort efter. Hans centrale rolle kom af, at han 'sad' på Det Kgl. Akademi for de Skjønne Kunster, Arkitekturskolen, gennem næsten en menneskealder. Han personificerede måske mere end nogen anden 'de strenge herrer på Akademiet, på Bjerget'.

Samtidigt virkede han politisk ude i det virkelige liv. Hans ledemotiver for 'den rette lære' over for de studerende var alt længe blevet erklæret for 'yt' – af dels de studerende og dels de yngre lærere på Akademiet. Det var folk som Nyrop, Borch og Hans J. Holm. Men Ferdinand Meldahl sad for centralt og havde for stor indflydelse til, at han kunne 'væltes'.

For Meldahl er det *måske?* Ovenfor er nævnt familiens hvidvaskende biografi over Meldahl og Kleins stærkt personlige nedrakning. Et mere nuanceret billede af Meldahl og hans betydning giver Hans Helge Madsen i »Meldahls rædselsprogram«, 1983. Samme bog bringer s. 66 et sent portræt af Meldahl i kammerherreuniform 1906-07 (fig. 10). Portrætligheden – hvis der altså er tale om et portræt i posthusfrisen – er slående: det spidse ansigt, skægvæksten, ja selv den skrå panderynke (se fig. 9 og 10).

Uden at give noget dybere referat af de litterære kilder eller tage stilling til deres valør, er det dog næppe meget forkert at sige, at Meldahl var en dominerende skikkelse og givetvis en ubehagelig berøring for 'de mindre' arkitekter, såsom Plesner og Bindesbøll. Ambitiøs og entreprenant – som et magtmenneske som Meldahl har været – har han sikkert trådt på adskillige sårbare kunstnertæer.

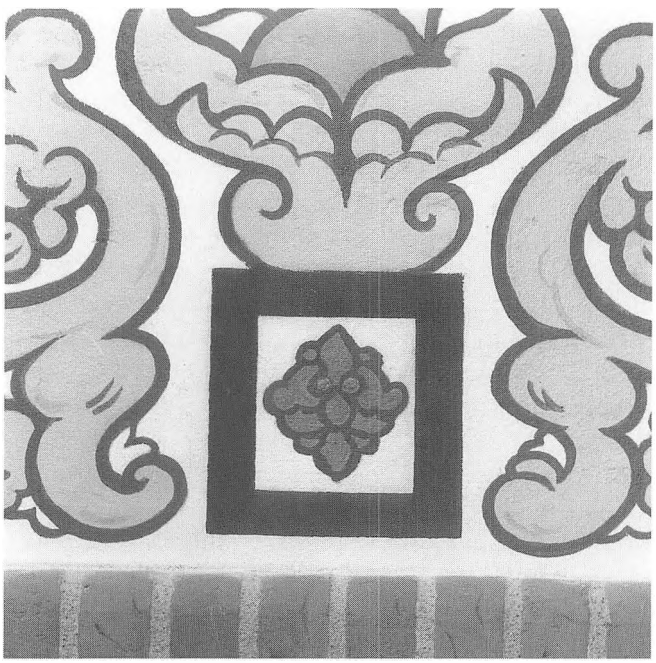

Fig. 9. 'Det andet portræt', som er originalt fra Bindesbølls hånd, er en lille rhombefigur på væggen lige bag ved indgangsdøren til Esbjerg Posthus. Foto: Brian Kristensen.

Fig. 10. Akademidirektør, kammerherre og arkitekt Ferdinand Meldahl, ca. 1907. Foto udlånt af advokat Nils Meldahl.

Meldahl skulle have kaldt Plesners elevarbejder for 'svinehusarkitektur'[9] – og ment det nedsættende. Hvad han måtte have ment om Bindesbølls arbejder, fortæller den anvendte litteratur ikke noget om, ja Bindesbøll eller Plesner er tilsyneladende ikke talt med blandt 'hans Venner' ifølge registret i Stemanns 6-binds værk. Det kræver dog ikke megen indsigt i dansk arkitekturhistorie at forestille sig, hvilke negative bemærkninger Meldahl måtte have gjort. I formsprog m.v. lå Meldahl og Bindesbøll langt længere end blot milevidt fra hinanden.

Men som Madsen siger: *»De samtidige arkitekter, Herholdt, Holm og Nyrop, ... de blev* ***kunstnere****, de havde held til i skyggen af Meldahl at føre den danske arkitektur henover svælget ...«*[10] – dvs. Meldahls regime.

Hvorvidt den ene part eller den anden er en større kunstner, er i og for sig ikke så interessant, men det synes helt klart, at Plesner er en betydeligt bedre formgiver inden for arkitekturen end Meldahl, ligesom Bindesbølls designerevner inden for de mindre objekter også overgår Meldahls. Men Meldahl fik de store opgaver. Og Meldahl 'leverede varen' i traditionens iklædning – Marmorkirken f.eks. En markant bygning fra en opfattelse af arkitekturen, som vi vel nødigt i dag ville undvære? Hans bygninger er billeder af en samfundsopfattelse på et bestemt tidspunkt i vores historie.

Fig. 11. Ulrik Plesner og Thorvald Bindesbøll under arbejdet med Esbjerg Posthus i 1908. Foto: Byhistorisk Arkiv, Esbjerg.

Men hvorfor et satirisk eller ondsindet Meldahl portræt på Esbjerg Posthus? Meldahl døde i februar 1908, og samme forsommer og sommer gik Plesner og Bindesbøll og arbejdede med Posthuset. Har de formået at hidse hinanden gensidigt op til denne lille og meget uskyldige 'hævn'? Eller er det et drilleri over for – en ganske vist afdød – Meldahl, der i flere tilfælde lod sine egne bygninger signere med et selvportræt?

Man må altså se portrættet af Meldahl – hvis det da er det – i lyset af en vis lettelse over, at nu var akademi-tyrannen Ferdinand borte. Desuden rimer det diabolske portræt (er der ikke stiliserede horn i panden?) godt med interessen for den morsomme detalje, og det direkte og karske udsagn er slet ikke så fremmed for datidens arkitekturdebat. I såvel offentliggjorte som utrykte kilder vrimler det med meget voldsomt formulerede indlæg, hvor der ryger skældsord og andre ufine udtryk 'over disken'. En sprogbrug, der slet ikke egner sig for sarte 1994-øjne.

Billedet kan derfor godt være en bevaret og prægtig kilde til forståelsen af arkitekturhistorien omkring 1900.

Mich. Ottosen, museumsinspektør, Esbjerg Museum.

NOTER

1. Architekten 1900-01, s. 52.
2. Finsen 1951, s. 44.
3. Klein 1908, upag. Citatet refererer til affæren om justitsminister P.A. Alberti, der i 1908 meldte sig til politiet og tilstod bedrageri i stort omfang. Christensen Stadil er statsminister I.C. Christensen, der trods tidlige rygter og velunderbyggede avisartikler gjorde Alberti til minister i 1901.
4. Madsen 1943, s. 68.
5. Kunstforeningen 1982, s. 6.
6. Millech 1951, s. 235.
7. Arkitekten, Ugehefte, 1933. s. 222.
8. Varming, uå., s. XI.
9. Finsen 1951, s. 5.
10. Madsen 1983, s. 145, (Madsens udhævning).

LITTERATUR

Architekten, *Meddelelser fra Akademisk Architektforening,* København 1900-1901.
Finsen, Helge: *Arkitekten Ulrik Plesner,* København 1951.
Hammershøi, Svend: *Thorvald Bindesbøll in Memoriam,* København 1946.
Klein, Vilh.: *Architektportraitter,* et håndskrevet manuskript i Det Kgl. Bibliotek, 1894-1908.
Kunstforeningen: *Thorvald Bindesbøll, Arkitektur – Keramik – Formgivning,* København 1982, et udstillingskatalog.
Madsen, Hans Helge: *Meldahls rædselsprogram,* København 1983.
Madsen, Karl: *Thorvald Bindesbøll,* København 1943.
Millech, Knud: *Danske Arkitekturstrømninger 1850-1950,* København 1951.
Stemann, Helga: *Ferdinand Meldahl og hans Venner,* bd. 1-6, København 1926-32.
Varming, K. (ed.): *Dansk Arkitektur gennem 20 Aar. 1892-1912,* København u.å.

Omkring Jenny la Cours Væveskole i Askov

Af METTE ERIKSEN HAVSTEEN-MIKKELSEN

I 1880'erne vinder den folkelige vævning frem. Jenny la Cour, Askov, er her foregangskvinde, idet hun er blandt de første, der genoptager den nyttige vævning og genopliver traditionelle nordiske vævemønstre og -teknikker.

I højskoleverdenen hører »ånd og hånd« sammen i gensidig vekselvirkning, og i Askov var der tale om et helt »spind« af virksomheder: Jenny la Cours vævekurser, sløjdskolen, Lervads husflidskurser og væveproduktion, Poul la Cours forsøgsmølle osv., der imidlertid er ret upåagtede i forhold til højskolens åndelige virksomhed. I det følgende skal derfor væveskolens historie og dagligliv, forbilleder og frembringelser indkredses – vel vidende, at langt fra alle kilder er tømt.[1]

Jenny la Cour (1849-1928) er fra hovedgården Skærsø ved Ebeltoft. Som 23-årig kommer hun i 1872 på Askov Højskole som elev, hvor hun lærer at sy hos forstanderens hustru, som skik var. Få år senere bliver hun hjælpelærerinde på højskolen og siden husbestyrerinde hos broderen, Poul la Cour, da hans hustru Hulda Barfod pludseligt dør. Da Poul gifter sig igen, må Jenny søge nye veje. Hun kommer »i gode borgeres huse«, bl.a. hos valgmenighedspræsten i Bøgebjerg præstegård, hvor hun sørger for sytøj, gymnastik, tegning og musiceren med børnene, men i sine breve[2] lægger hun ikke skjul på, at hun gerne vil tilbage i folden igen.

I 1885 sker det afgørende for hende, at hun opfordres til at blive kvindelig medforstander og hus-

Fig. 1. Jenny la Cour stående ved væven med sit vævehold uden for Veum omkring 1900. Til venstre husflidsvæven fra Oremandsgård Husflidsskole. Det var skovrider Rosthøjs model, som kursusbestyrer Meldgård på sløjdhøjskolen lavede og som Anders Lervad fra 1895 siden satte i produktion (733 i 1913). Spinkel og sort med drejede søjler og udskæringer i almuestil eller egetræsmalet efter ønske. Anvendt til kunstvævning. Til det mere nyttebetonede solide vadmel og hvergarn var de eftergjorte finske og svenske væve bedre. Foto: Museet på Sønderskov.

Fig. 2. »På Askov Højskole«. 1902. Maleri af Erik Henningsen. Frederiksborgmuseet. Jenny la Cour sidder i baggrunden i mørk kjole og med hænderne foldet i skødet. I forgrunden Charlotte Schrøder og Ingeborg Appel, mor og datter. Bag foredragsholderen Ludvig Schrøder, ses Agnes Slott Møllers Dagmarfrise. Foto: Køhke, Frederiksborg Slot.

mor, da man agter at oprette en udvidet højskole for piger. Til det formål erhverver hun Veum ved Askov Højskole. Allerede i 1889, efter et kursus i 1888 i Sverige, tager Jenny la Cour initiativ til afholdelse af selvstændige vævekurser på 4 uger, forår og efterår, for 2×14 elever. Samtidig underviser hun i håndarbejde på sommer- og vinterskolen en tid. Fra 1891 støttes vævekurserne, som noget epokegørende, af Dansk Husflidsselskab, og de danner forbilleder for andre kurser landet over.

Vævekurserne blev afholdt på Veum, til dels uafhængigt af højskolen, som en skole i skolen.[3] Jenny betegner selv deltagerne som præste- og lærerkoner, lærerinder og tjenestepiger – altså fra samme miljø som højskolens »bondepiger« og »borgerdøtre«.[4] Desværre er hidtil ikke fremkommet protokolmateriale fra Væveskolen, endsige fra Dansk Husflidsselskab.

Veumpigernes erindringer om livet dér, hvad enten de nu er almindelige højskoleelever eller på vævekursus, beretter om et intenst »husliv og samliv« i faste rammer: morgenandagten, husmoderen for bordenden til at lede samtalen, aftenerne i dagligstuen med højtlæsning[5] eller »hvor man sidder med sit Håndarbejde og hører på Musik og nyder Familielivet«, som Sigrid Müller skrev i 1892.[6] Sammen med navnlig væveundervisningen understregede disse hjemlige omgivelser den opfattelse, at »Kvinden hun er Livet i Huset« – hjemskabende.

Inspirationen til at begynde væveskolen kom tydeligvis fra Sverige. Her var vævningen stadig levende på landsbygden, og tilmed var der blandt borgerskabets kvinder her en klar bevidsthed om, at der var tale om noget bevaringsværdigt for eftertiden.[7] Handarbetets Vänner (H.V.), med Sophie Adlersparre i spidsen, stiftedes i 1874 og arbejdede i årene frem til 1905 ihærdigt med registrering af navnlig gamle bondevævninger, så de sidenhen kunne virke inspirerende for undervisning og produktion i H. V.'s regi. Derudover ønskede man gennem sin virksomhed at protestere mod industrialismens smagløse frembringelser og samtidig højne folkemoralen til samfundets bedste ved at fremme hemslöjden.

Den svenske traditionelle hemslöjd blev æstetisk og praktisk omformet af H. V., så den passede til datidens hjemideal. »Konstnärligt og fosterlandsk« skulle det være, og der skabtes visse myter om, hvad der var allermest ægte og nationalt – og i allerbedste tråd med folkekultur og tradition. Parallelt med hele bevægelsen omkring Arthur Hazelius's indsamling i særlige svenske landskaber til Nordiska Museet blev særlige landskabers vævninger foretrukne forbilleder, nemlig Dalarne og Skåne. Særlig enkle og omsættelige teknikker, som f.eks. de såkaldte snårteknikker i Skåne (upphämte, röllakan, krabbasnår, dukagäng) samt munkabälta og rosengång i Dalarna blev genoplivet. Sidenhen blev flere traditionelle teknikker taget op som floss- og flamskvævning, daldräll, dobbeltväv og damask.

Jenny la Cour og brordatteren Johanne Siegumfeldt mødte hele denne tradition i 1888 på Hvilan folkhögskola i Skåne, hvor rektorfruen Hedvig Holmström havde stor forståelse for denne genoplivede folkelige vævning.[8] Hun skrev således betyd-

ningsfulde indlæg i tidens skrifter, var medarrangør af folkekunstudstillinger, og hun foreslog decentralt hemslöjdarbejde. Søsteren Anna Nordström var udlært hos H. V. og underviste siden 1881 i vævning på Hvilan. Netop Hvilan var kendt i Askovkredse, idet der gennem årene var nære kollegiale og venskabelige forbindelser mellem rektor Leonard Holmström og forstander Ludvig Schrøder og iøvrigt også forstander Ernst Trier på Vallekilde. I det hele taget var der til stadighed i disse år i danske højskolekredse en beundring for det svenske: den Lingske gymnastik, de folkelige sanglege og viserne, Näässløjden – og kunstvævningen. Den svenske »trend« ses allerede i 1888 i Vallekilde, hvortil Ernst Trier hidkaldte en skånsk væverske som lærer.[9]

I 1889 meddeles det så i Dansk Husflidstidende, at Jenny la Cour vil begynde et kursus i »almindelig vævning og forskellig skånsk vævning« – og i 1891:8 beskrives, hvad kursusdeltagerne vævede:

1) et Viskestykke, vævet i Firskaft.
2) et Haandklæde i Drejlsvævning.
3) en Serviet med Border i svensk Ophemtavæv.
4) en Buffet-Dug med almindelig Væv og Borter.
5) et Forklæde med Borter i svensk Rosengang.
6) et uldent Pudebetræk i svensk Dukagang.
7) et Gulvtæppe i Flosvæv.

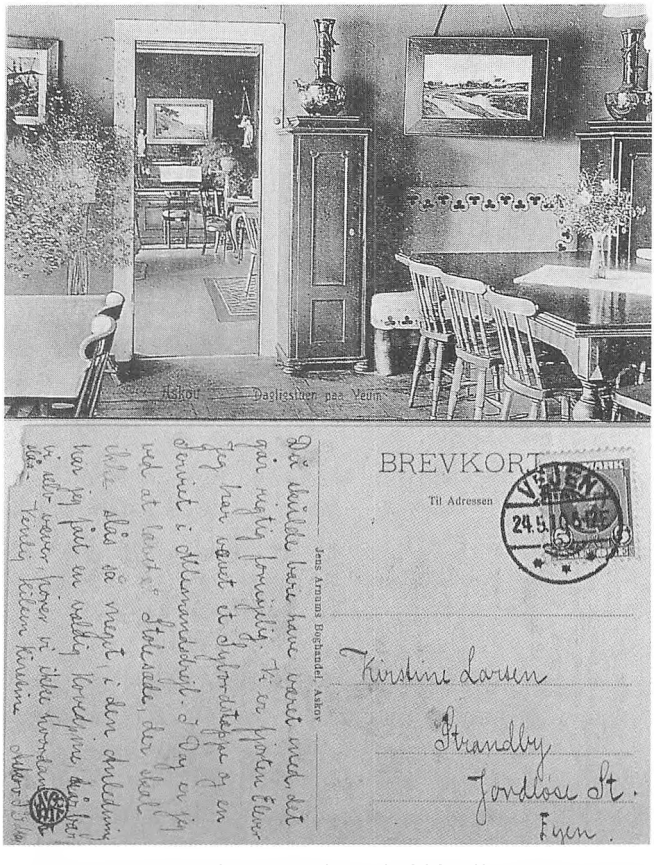

Fig. 3. Dette postkort fra begyndelsen af 1900-tallet gengiver dagligstuen i Veum med klaver og de mange siddepladser. Det er sendt fra Kirstine Larsen til hendes tidligere madmoder på gården Birkebæk i Strandby, 24. maj 1910. Kirstine blev siden stuepige hos Ingeborg Appel på Askov og kom til at passe linnedskabene. Foto: forf.

– altså svensk traditionel vævning i ny skikkelse. Jenny la Cour og hendes hjælpelærerinder følger sidenhen kurserne på Hvilan op og foretager studierejser til Norge og Finland, Åbo og Tavastahus. Det svenske slår igennem på forskellige områder: I 1895 bygges i Veums have et vævehus i træ i svensk stil,[10] hvorefter Jenny i 1896 får mulighed for at lave udvidede kurser. Også »Vævebog for Hjemmene. Vejledning i praktisk Vævning og Kunstvævning«, som bliver til i 1897 i samarbejde med Johanne Siegumfeldt, befatter sig naturligt med folkelig svensk vævning.

I løbet af 1890'erne genoplives vævningen rigtigt herhjemme. Dansk Husflidsselskabs konsulent Peter Eriksen skriver således i sin beretning for 1895 rosende om Jenny la Cours virksomhed i Dansk Husflidstidende 1896:1: *»Denne Gren af den danske Husflid slaar udmærket an (...) Det er da ogsaa allerede nu kendeligt, at den gode gamle Skik, selv at tilvirke Stof og Klæder, kommer igen. Konkurrere med Fabrikkerne skal og kan Husfliden ikke; men det vilde være en Lykke for Folk og Land om Spinderokken og Vævestolen atter blev kendte og kære Red-skaber i Bondens stue.«*

Og i 1891: *»Hæklesygen, Broderisygen, Kniplesygen og Klaversygen og mange andre Sygdomme, der nærmest er maskeret Dagdriveri, er nu ved at vige Pladsen for Syning, Vævning, Spinden og andre solide og nyttige Arbejder.«*

Også højskolefolk, der ofte var af borgerlig herkomst, forsøger at gøre opmærksom på værdier i den traditionelle bondekulturs fællesliv og frembringelser. Noget bønderne selv var i færd med at lægge bag sig i sidste del af 1800-tallet og frem. Det enkle og nyttige, egnsprægede og hjemmetilvirkede sættes i højsædet, fremfor industrialismens og den borgerlige kulturs »velsignelser«. Karakteristisk nok kommer almueinspirationen dog frem på forskellige tidspunkter inden for syning, broderi og vævning.[11]

Museet på Sønderskov har gennem tiden modtaget forskellige genstande fra væveskolen: vævede bælter, olmerdugspude, røllakan- og munkebortsprøver, udover forskellige effekter fra håndarbejdstimerne, ligesom man har fået kendskab til forskellige genstande i privateje. Karakteristisk er en kakkelovnsskærm med en kala i dukagång i tidens skønvirkestil, hvortil netop snår-teknikkerne med deres afgrænsende former egnede sig. Endelig ved vi, at Ingeborg Appel vævede hos Jenny la Cour, nemlig et betræk i svensk stil til sin mand, forstander på Askov Højskole, Jacob Appels møbler.[12]

På Haderslev Museum er bevaret elevoptegnelser fra Kirsten Lauesgård – de eneste vi endnu har kendskab til fra væveskolen.[13] Kirsten var på vævekursus i midten af 1890'erne samt i 1901 på det udvidede kursus, der var påbegyndt i 1896 med bl.a.

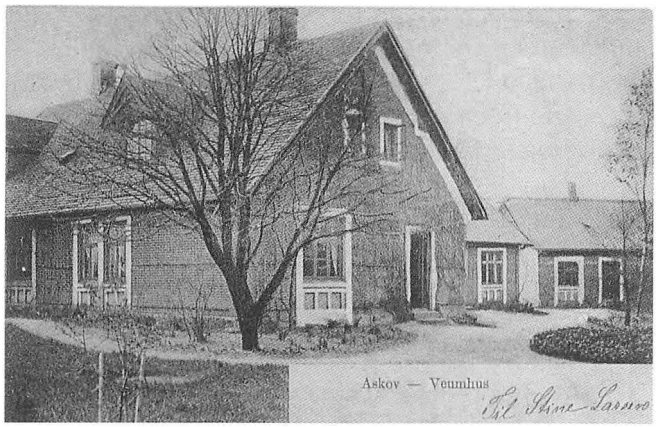

Fig. 4. Postkort af Veum skrevet af Sine til Kirstine Larsen på Birkebæk, 1910. »...Forleden dag var der Væveudstilling derinde, da det sidste Kursus var endt, da skulde du bare have set alle de dejlige Ting som var vævet, det saa ud som om det var syet med Haanden alt sammen...«. Foto: forf.

drejl, allemandsdrejl og daldrejl, dobbeltvævning, kunstvævning og russisk vævning på programmet. Optegnelserne fra 1895 er et supplement til »Væveteori«, trykt i Husflidstidende i 1894:1 – og forløber for Vævebogen i 1897.

Som ventet findes opskrifter på toskaft/lærredsvævning, firskaft/kipper, håndklædedrejl/gåseøjne, svensk uphemtaväv, svensk dukagång/broderivæv, svensk flossväv/smyrna, svensk rosengång/forklædesvæv og munkebort. Desuden beskrives cheviottøj og grenadinevæv, tidens typiske beklædningsstof. Og blandt optegnelserne ligger karakteristiske brochurer med Lervadvæve (1899), samt prislister og garnbestillinger fra C. O. Borgs sønner i Lund, Sverige.

I optegnelser fra slutningen af 1800-tallet opregnes, hvad der er vævet hjemme – et vidt spektrum af bolig- og dragttekstiler i traditionelle teknikker. Nævnt i flæng: dynebetræk med munkebort, portierer, hvergarnsgardiner, sætertæppe, flosstæppe, badehåndklæde i bygkorn, sybordstæppe, pjalttæppe, lommetørklæder, cheviottøj etc.

Endelig anes i arbejdshæftet fra 1901, at man ikke blot har kopieret traditionel vævning i Sverige, men også på egen hånd har genoplivet tekstiler. Således væves valmekor som fru Hansen, dobbeltvævning som Nikoline og Marie (...) »dugemønster« fra Jenny la Cours hjemegn ved Skærsø.

Det er iøvrigt omkring århundredeskiftet, at Jenny la Cour i et brev selv antyder, at hun er på jagt efter noget »ægte nationalt«,[14] noget dansk – som en naturlig følge af hendes kendskab til folkelig nordisk vævning.

Jenny la Cour fortsætter til 1923 med Væveskolen, hvorefter Marie Ravn overtager og fortsætter til dels i samme spor, omend med inspiration i den danske bondevævning. Navnlig olmerdug- og folkedragtstofferne bliver betonet mere end før.[15] Gennem Charlotte Rud, der fra 1927 underviser i knipling og siden også i vævning og syning efter søsteren Margrethe Christiansen, har Museet på Sønderskov fået gode tekstiler ind fra den tid. Bl.a. ternede kjolestoffer i bomuld, inspireret af Lis Ahlmanns udstilling på Bellahøj i anledning af Stavnsbåndsjubilæet i 1938. Fra Karen Jensen i Åle, elev 1941, samt fra Gudrun Fredslund, Brørup, elev 1939, er afleveret vævede modelrækker – ganske som i Jenny la Cours tid.

Væveskolen opsluges i 1952 af den nystartede kursusvirksomhed på Husflidshøjskolen i Kerteminde, men fortsætter dog som almindeligt højskolefag under Inge Bjørn, der tillige underviser i håndarbejde og boligindretning. Også Inge Bjørn er epokeskabende inden for højskolevævningen, idet der med hende driver en oldtidsbølge ind over højskolen. Navnlig med udgivelsen af hendes bog Oldtids-

Paa Væveskolen i Askov

afholder „Dansk Husflidsselskab" aarlig sine Kursus i de første Sommermaaneder. Hvert Kursus varer i 4 Uger. Ansøgningen dertil maa indsendes til Husflidsselskabet inden 1ste Marts paa Skemaer, som er dertil indrettede. Disse faas enten paa Husflidsselskabets Kontor, Kjøbenhavn V. eller her paa Væveskolen i Askov, Vejen St. De Ansøgere, som opnaar Understøttelse, betaler endvidere 25 Kr. og faar derfor frit Ophold, Undervisning og Materiale. Hvad der væves, tilhører Eleven.

Da der i Almindelighed er langt flere Ansøgere til Husflidsselskabets Pladser, end der kan gives Understøttelse til, kan ogsaa nogle **private** Elever optages paa disse Kursus. Saadanne betaler 60 Kr. foruden Materialet, som faas paa Skolen.

Kortere Kursus end 4 Uger gives ikke.

I Kursus for Begyndere undervises baade i **praktisk Vævning:** Grenadine Kjoletøj, Kipper, Gaaseøjne, Krep m. m. og **Kunstvævning:** Smyrna, Dukagång, Rosengång og Munkebort. I Kursus for Viderekomne undervises i **Drejl, Piket, Bygkorn, Dragrustning og forskellige flerskaftede Vævninger.**

Paa Væveskolen forefindes mange forskellige Væve, for at Eleverne kan blive kendte med deres Brug. Til Kunstvævning behøves ingen særlig Konstruktion. Hos Kursusbestyrer Lervad her i Askov kan der iøvrigt faas Væve til en Pris af fra 40 til 75 Kr. Det øvrige Tilbehør af Væveredskaber kan faas samme Sted for ca. 30 à 40 Kr.

Veumhus, Askov, Vejen St.

Jenny la Cour.

N. C. ROM. — KJØBENHAVN.

Fig. 5. Vævehuset som højskolen lod opføre i Veums have i 1895 for indtægterne (1400 kr.) fra vævekurset. Nu nedrevet. Vævehuset er bygget i svensk almuestil, spånbeklædt i okkergult og rødt, ikke ulig øvelseshuset på Vallekilde højskole, tegnet af Andreas Bentsen efter udkast fra Martin Nyrop. Fra skoleprogram indlagt i elevhæfte (LF 6900 Haderslev Museum).

dragt-Nutidstøj i 1974. Der plantefarves, syes i Egtvedpige-snit, væves på oldtidens opstadvæv og de helt elementære arbejdsprocesser som kartning og spinding får en renæssance. Men det er en anden historie.

Vi ved, hvor mange elever Jenny havde haft indtil 1913, nemlig 727, fordelt på 48 kurser. 599 af dem fik støtte fra Husflidsselskabet og 205 deltog i den udvidede undervisning fra 1896.[16]

Hist og her fortælles om, hvad kursusdeltagerne brugte vævekurset til, hvadenten det nu drejede sig om husmoderen, der selv tog sine piger i lære på vævebænken, så de kunne væve til husbehov, eller dem, der kom til at undervise på »filantropiske anstalter«, højskoler og vævekurser – også i Askov. Jenny havde således flere hjælpelærerinder fra højskolens inderkreds: Vita Korn, g. m. Olav Schrøder, Zelma Schrøder og ikke mindst brordatteren Johanne Siegumfeldt.

Johanne Siegumfeldt hjalp på væveskolen til 1896, var medforfatter til Vævebogen i 1897 og delte Jenny la Cours interesse for at genoplive traditionel dansk/nordisk bondevævning. Da hun i en årrække arbejdede på egen hånd, var det de karakteristiske slesvigske billedtæpper i dobbeltvævning (Beiderwand), hun genoplivede sammen med Jenny la Cour. Gennem den gamle væver Jensen i Vonsild og Andreas Jensen i Høsterkøb fik hun kendskab til traditionelle mønstre som Pyramus og Thisbe, Den fortabte søn, Livstræet m. fl., og hun videreudviklede denne vævning på jacquardvæv gennem hele livet.[17]

Fra 1913-16 var hun med i et andet genoplivende arbejde, hvor Jenny la Cours og egne vævninger lå til grund, nemlig Husflidsselskabets nystartede Vævestue i København.[18] Her arbejdede hun sammen med Elna Mygdahl ud fra Folkemuseets egen tekstilsamling til brug for vævning af nye boligtekstiler – ganske som i Sverige, men altså langt senere. Johanne Siegumfeldt havde ellers sin egen vævestue, og en overgang fra 1923 vævede hun på jacquardvæv hos Georg Jensen i Kolding. Museet på Sønderskov har fra slægtningen Lotte Højrup fået overdraget Folkevisetæppet (se bagsidefoto), og Johanne Siegumfeldts kontramarchvæv, samt en mængde vævegarn i afstemte farver frembragt af Ejnar Hansen.

Også Jenny la Cours brordatter Anna la Cour, der fra 1894 underviste i håndarbejde på Askov højskole, skal nævnes. Hun startede i 1903 en broderiforretning i Lille Veum, til gavn for både væveskole og håndarbejdsundervisning. Udover vævegarn fandtes her klassiske guldaldermønstre til broderier, tegnet af Constantin Hansen, Th. Bindesbøll og P. C. Skovgård, der selv tilhørte det grundtvigske borgerskab. Pompejansk stil med borter og naturalistiske mønstre i brændte jordfarver: hjorte, svaner og løbende hund, violer og skovsyre etc. Museet på Sønderskov har enkelte eksemplarer. Derimod er det mere typiske højskolehåndarbejde, hvidsyningen, Hedebo- og Hardangersyningen, tyllsbroderiet og fladsyningen godt repræsenteret, idet afløseren fra 1916, Else Brummer, har skænket sin samling.

Anna la Cours forretningsvirksomhed fik følger, idet den så at sige var forløber for H.H., Højskolernes Håndarbejde. De frie skoler kunne rekvirere materialer og mønstre herfra, og behovet for udsending af gode mønsterforlæg erkendtes snart af Charlotte Rud og søsteren Margrethe Christiansen, senere Frederiksborg Højskole, samt Anna Hald Terkelsen, Danebod Højskole. Ved forstander Arn-

Fig. 6. Interiør fra Vævehuset. Jenny la Cour stående ved væven til højre. Efter sigende er det Kristine Balleby, der væver. Fra hende har museet 3 bælter i rosengang, som hun vævede til sig selv og sine søstre fra Mosegården. Foto: Museet på Sønderskov.

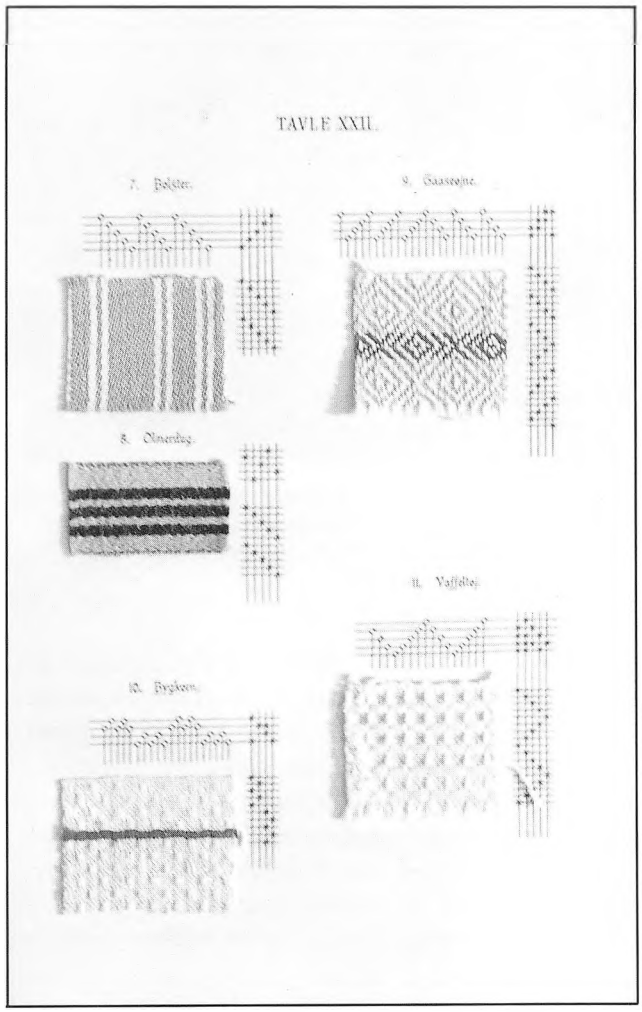

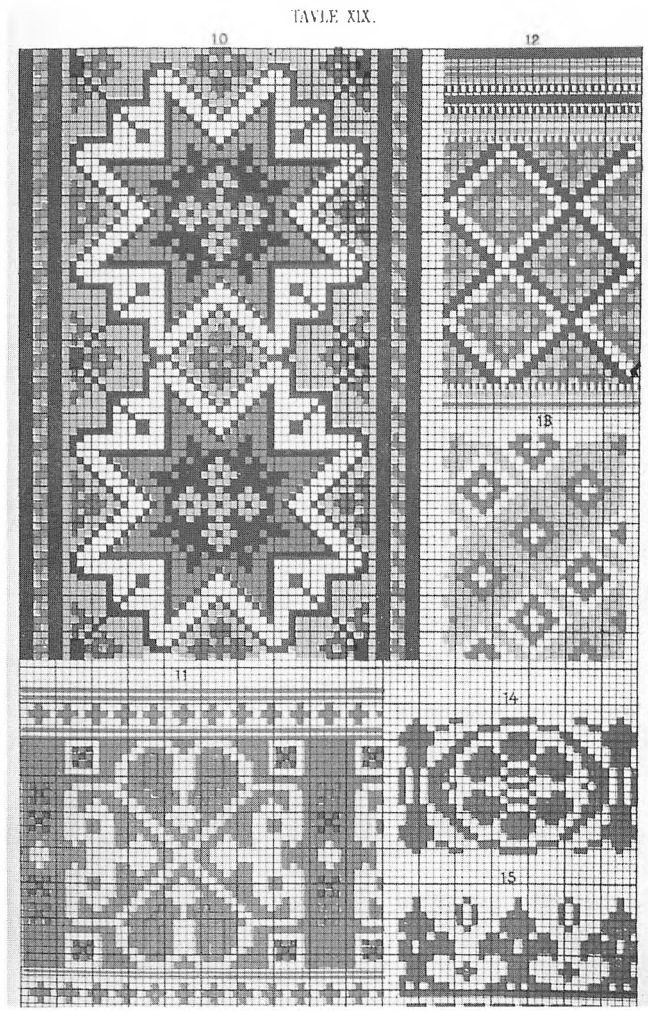

Fig. 7 a og b. »Vævebog for Hjemmene. Vejledning i praktisk Vævning og Kunstvævning«, udgivet 1897 på N. C. Roms forlag af Jenny la Cour og Johanne Siegumfeldt. Bogen har ikke overraskende svenske og finske forgængere samt H. C. Nielsens Haandbog for Vævere, 1881. Dansk traditionel vævning er også med, olmerdug og bolstervår, samt piket, gåseøjne og bygkorn, foruden de i Dalarne så kendte teknikker, rosengang og munkebort og de skånske snårteknikker. På farvetavlerne mønsterforlæg til flossvæv, dukagång og røllakan. Strenge geometriske træk fra de nordiske bondevævninger. Foto: forf.

freds mellemkomst sikredes H.H. økonomisk, og FDB sørgede for distributionen fra 1936.[19]

I 1930'erne kom almueinspirationen til udtryk inden for broderiet med Margrethe Drejer, Ernestine Nyrop og en række højskolefruer i spidsen. Man vendte sig fra guldalderkunstnernes »naturalisme« mod »Danmarks folkelige Broderier« – indsamlede, registrerede og udstillede. Man broderede på hør og vadmel med plantefarvet garn fra farver Ejnar Hansen, og der blev afholdt kurser rundt om på landets højskoler, Askov, Rødding, Snoghøj, Engelsholm, Frederiksborg og Danebod. Der blev udstillet og indsendt mønstre til smagsdommere. H.H. blev et markant kulturelt kendetegn i landbohjem op mod 1900-tallets midte – bondekulturen i fordøjet form endnu en gang, denne gang dansk og genoplivet i korssting.[20] Museet på Sønderskov er i besiddelse af en enestående modelsamling fra H.H.'s velmagtsdage.

I 1954 flyttedes virksomheden fra Askov til Kerteminde til den nystartede Husflidshøjskole.

Som sidste elev fra Væveskolen skal Paula Trock nævnes.[21] Efter Askov var hun på Sätergläntan, der da ejedes af Handarbetets Vänner, og efter en tur på Tavastehus oprettede Paula Trock sammen med Else Kock endnu en væveskole i Askov i Paul la Cours gamle Askovhus i 1928 og startede et par år senere et værksted på Grønvang ved Vejen sammen med Henny Baumann. I 1929 lod hun bygge et vævehus, også her i svensk stil, som Sätergläntan. Allerede i 1934 flyttede den samlede virksomhed dog til Sønderborg som Askovhus og Troba, men efter krigen genetableredes Askovhus i Spindegården i Askov, hvor Paula Trock siden overdrog virksomheden til Hanne Vedel, Åbenrå.

Paula Trocks virksomheder var uafhængige af højskolen, selvom de delte ånd og netværk. Hun gik sine egne veje mod funktionalismens enkle form-

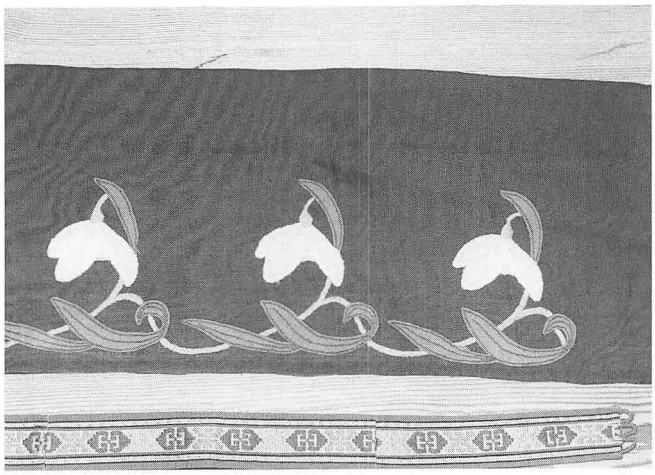

Fig. 8a. Gardinkappe og bælte i dukagång, udført hos Jenny la Cour, omkring århundredskiftet. Skænket museet af Ellen Boesen, Askov. Foto: forf.

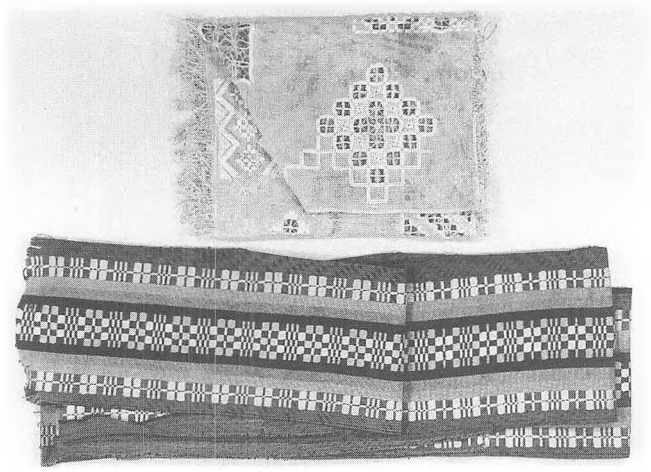

Fig. 8b. Munkebort og Hardangersyning, udført hos Jenny la Cour af Vita Korn omkring 1897. Skænket Museet på Sønderskov af Torun Gjelstrup, Ærøskøbing. Foto: Museet på Sønderskov.

sprog, bleggule og matblå farver, og hun udviklede desuden garner og stoffet »uldspind«. Men Paula Trock havde sit udgangspunkt, som de fleste andre vævere, i det svenske og var tilknyttet H.V. ikke mindst gennem sine mange svenske væversker i tidens løb; mon ikke også Paula Trock følte sig draget af det nordiske, det traditionelle og egnsprægede, enkle og naturlige, nyttige og hjemmegjorte?

Holger Kjær[22] introducerede Paula Trocks virksomhed i 1928 i Højskolebladet med at forklare det æstetiske forbillede i almuekunsten/bondekulturen:

»Enhver der har rejst i Dalarne og har haft Lejlighed til at se indenfor i Bøndergårdene, har glædet sig over den Stil og Højhed, der også i det Ydre kan præge selv de jævneste Bondehjem: med deres hvidskurede Gulve med de lange »Trasmattor«, de festlige Vægtæpper og de farverige Bordløbere – alt hjemmevævet«.

Nok så meget påpegedes dog det etiske – selve det

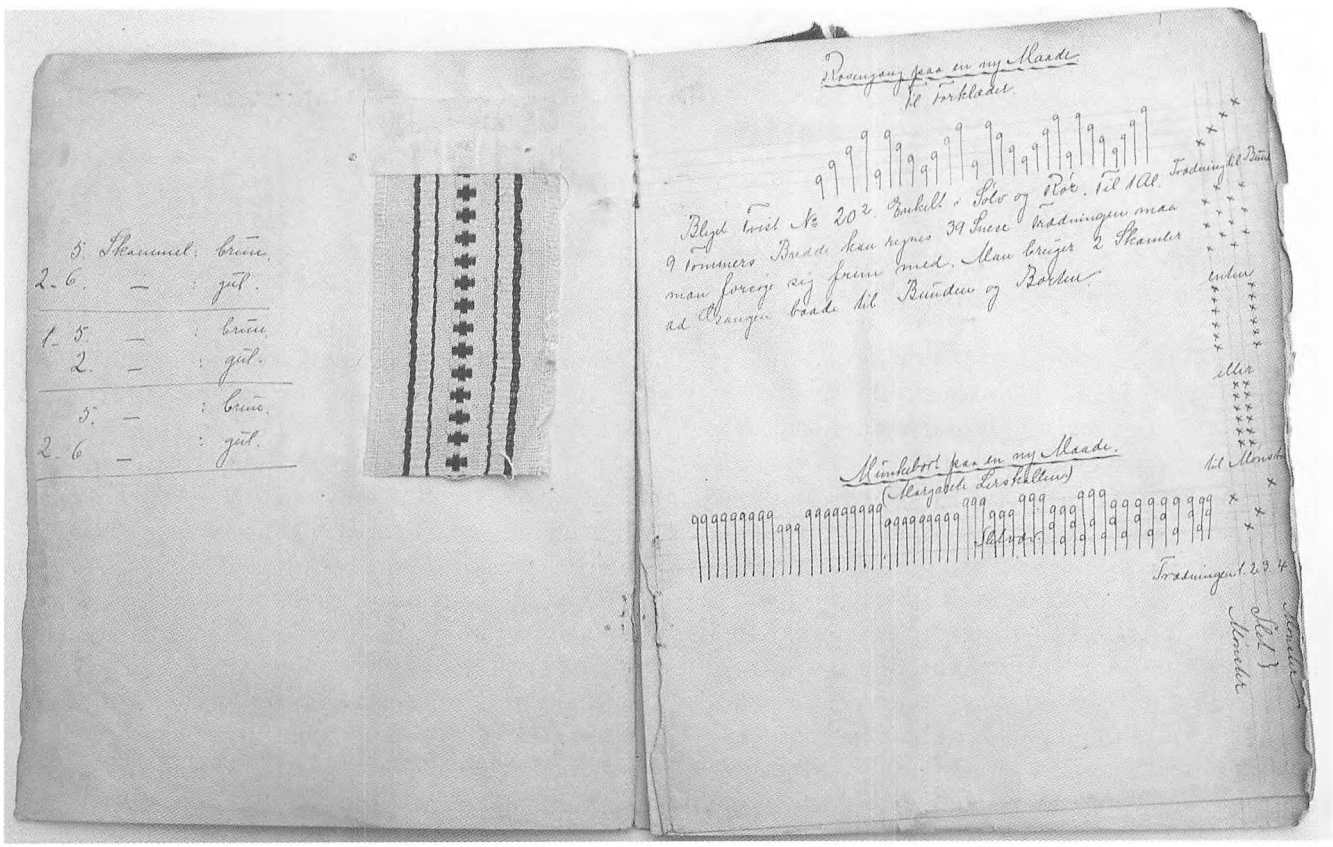

Fig. 9. Vævehæfte, der har tilhørt Kirsten Lauesgård, som var elev på Væveskolen sidste gang i 1901. (Haderslev Museum L4 6900). Foto: forf.

faktum, at »Arbejdet i det gamle Bondehjem var midtpunktsamlende«, skriver han videre. Glæden ved at skabe og omgive sig med brugsrigtige og kønne ting, respekten for de givne materialer og for tidligere tiders erfaring og tradition, er vel egentlig kærnen i denne mere materielle side af højskolekulturen. Alt i alt en fast »trend« i højskolehåndarbejdet, men hvor »islættet« er præget af de kvinder, der nu har haft med det at gøre. Hver tid, sit formsprog!

Mette Eriksen Havsteen-Mikkelsen, museumsinspektør, Ærø Museum.

NOTER

1. Museet på Sønderskov igangsatte i 1992 en undersøgelse om Jenny la Cours væveskole i Askov. Undersøgelsen skulle danne grundlag for indsamlings- og udstillingsvirksomhed. Tekstilgruppen i Museumsforeningen har siden 1979 med Inge Bjørn i spidsen arbejdet ihærdigt med indsamling, interviews og udstillinger.
2. Breve fra Jenny til morforældre, onkel, tante, Poul, Hulda, 1871-1887. Privateje.
3. la Cour u.å.
4. Brev fra Jenny til morfar, 10.11. 1886 (se note 2).
5. Askov Lærlinge 1911.
6. Breve fra Sigrid Müller, skrevet på Askov 1892-96. Askov højskoles arkiv. 20.11. 1892.
7. Danielson 1991.
8. Danielson 1991, s.215 ff., Ingers 1943 s.111 ff.
9. Vallekilde Folkehøjskole 1865-1965, s. 20-21.
10. Schrøder 1895.
11. Se desuden Hess 1976 og Kragelund 1971 og 1980.
12. Christiansen 1967, s.101.
13. Mus.nr.L4 6900, Haderslev Museum.
14. Brev fra Jenny 24.4. 1896 (se note 2).
15. Christiansen 1933.
16. la Cour u.å.
17. Lund 1944, s.536.
18. Friis 1917.
19. Samtale med Charlotte Rud, marts 1993.
20. Eriksen 1989.
21. Samtale med Gertrud Bergh og Ulla Boesen. Elever på Grønvang og Askovhus 1933-34. »Askovhus 1928-1938«.
22. Kjær 1928, s.171 ff.

LITTERATUR

»Askovhus 1928-1938«. Jubilæumsskrift. Red. J. Th. Arnfred.

Askov Lærlinge. Nogle meddelelser om den første udvidede pigeskole i Askov vinteren 1885-86 af Jenny la Cour og en gammel elev [Anna Nyholm, Strellev]. 1911. s. 26-33.

Bjørn, Inge: *Oldtidsdragt-Nutidstøj.* 1974.

Christiansen, Margrethe: Højskolen og Folkedragterne. *Dansk Udsyn 1933,* s. 50-60.

Christiansen, Margrethe: *Ingeborg Appel og Askov.* 1967.

Danielson, Sofia: *Den gode Smaken og Samhällsnyttan. Om Handarbetets Vänner och den svenska Hemslöjdrörelsen.* 1991.

Dansk Husflidstidende.

Eriksen, Mette: Landboligen i højskolemiljø. Boligform og livsstil. *Arv og Eje 1989,* s. 81-88.

Friis, Achton: Den tekstile kunst i Skandinavien. Dansk Husflidsselskabs Vævestue. *Skønvirke 1917.* s. 113-144.

Hess, Carsten: Sofapuder og klassekamp. *Folk og kultur 1976,* s.96-120.

Ingers, Gertrud: Den kvinnliga slöjden. *Hvilan 75 år. Hvilans Elevförbunds Årsskrift.* 1943, s. 111-120.

Kjær, Holger: Almuekunst. *Højskolebladet 1928.* sp. 167-178.

Kragelund, Minna: Gammelt på en ny måde – almueinspiration i nutidens tekstiler. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1971,* s. 33-46.

Kragelund, Minna: Kvindelig husflid. Tekstile Husflidsarbejder. *Arv og Eje 1980,* s. 77-102.

la Cour, Jenny: *Væveskolen i Askov.* Meddelelser v. Jenny la Cour. Roms Forlag u.å. (o. 1913).

Lund, Karen: Johanne Siegumfeldt. En pioner i dansk Haandvævning. *Haandarbejdets Fremme 1944,* s. 535-539.

Schrøder, Ludvig: *Meddelelser fra Askov.* 1895.

Vallekilde Folkehøjskole 1865-1965.

Vævebog for Hjemmene. Vejledning i praktisk Vævning og Kunstvævning: Jenny la Cour og Johanne Siegumfeldt. 1897, 1905, 1915, 1937. N. C. Roms forlagsforretning.

Abrahamsens værft

– byens læreplads

Af Henrik Bredmose Simonsen

En af de bygninger, som er blevet rejst på Fiskeri- og Søfartsmuseets Frilandsudstilling, er kopien af Søren Abrahamsens skibsbyggeri på Østre Havn i Esbjerg. Det er samtidig Frilandsudstillingens største bygning, som med ophalerbedding til den ene side og en netop opført bloksav til den anden efterhånden repræsenterer et autentisk skibsbygningsmiljø.

Det er oplagt, at Fiskeri- og Søfartsmuseet skulle have et skibsbyggeri i sin Frilandsudstilling. Kutterbyggeriet var i en lang periode en af Esbjerg fiskerihavns vigtige og markante aktiviteter, som var med til at befæste byens rolle som landets førende fiskeriby. Igennem godt 70 år – fra 1900 til 1970'ernes midte – var Esbjerg faktisk det danske center for bygning af større trækuttere til fiskeri, og man regner med, at mere end 400 trækuttere blev søsat i Esbjerg i denne periode.

Denne placering hang selvfølgelig sammen med fiskeriets store behov for nybyggede kuttere og for reparationer og ombygninger. Men det spillede også ind, at havnen kunne overtage traditionen for at bygge træskibe fra Fanø. Her blev der indtil århundredskiftet bygget en række store sejlskibe til fart på de syv have. Da Fanøs sejlskibsepoke ebbede ud op mod år 1900, lå der for skibsbyggerne fra Fanø nye muligheder over vandet i Esbjerg.

Adskillige af Esbjergs første skibsbygmestre og skibstømrere kom fra Fanø. En af dem var Søren Abrahamsen fra Nordby, som i år 1900 etablerede et nyt træskibsværft i Østre Havn i Esbjerg. Abrahamsens værft, som Fiskeri- og Søfartsmuseet som nævnt har kopieret i sin Frilandsudstilling, fik også betydning som læreplads for flere af Esbjergs senere kendte skibsbyggere.

I 1910 omdannede Abrahamsen sit »Esbjerg Skibsværft«, som fra starten specialiserede sig i kutterbyggeri, til et aktieselskab. At firmaet fortsat havde tilknytning til Fanø, ses bl.a. af, at bestyrelsen udover Abrahamsen selv også talte kaptajn P.N. Winther fra Nordby, mens de resterende tre medlemmer var fra Esbjerg. Søren Abrahamsen døde imidlertid i 1916, og i januar 1917 overtog to af hans medarbejdere, N.M. Frederiksen og N.P. Jensen, værftet under egne navne.

I begyndelsen blev »Frederiksen & Jensen« mest drevet som et bådebyggeri, og dets specialitet var de dengang anvendte kutterjoller. Men man byggede fra starten også kuttere. Frederiksen og Jensen forblev kompagnoner indtil 1922, da de flyttede deres

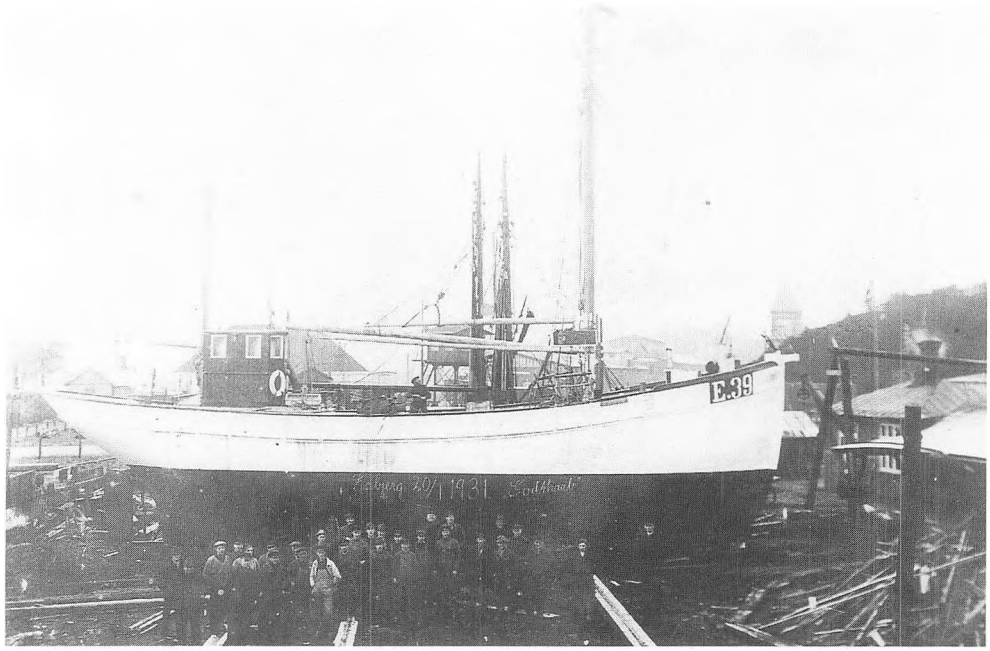

Fig. 1. Kutteren »Godthaab«, i dag Fiskerimuseets kutter E 1 »Claus Sørensen«, ses kort før stabelafløbningen på S.I. Kjeldsens Skibs- og Baadbyggeri i Østre Havn januar 1931. Det var året inden skibsbyggeriet måtte flytte til den gamle fiskerihavn. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseets arkiv.

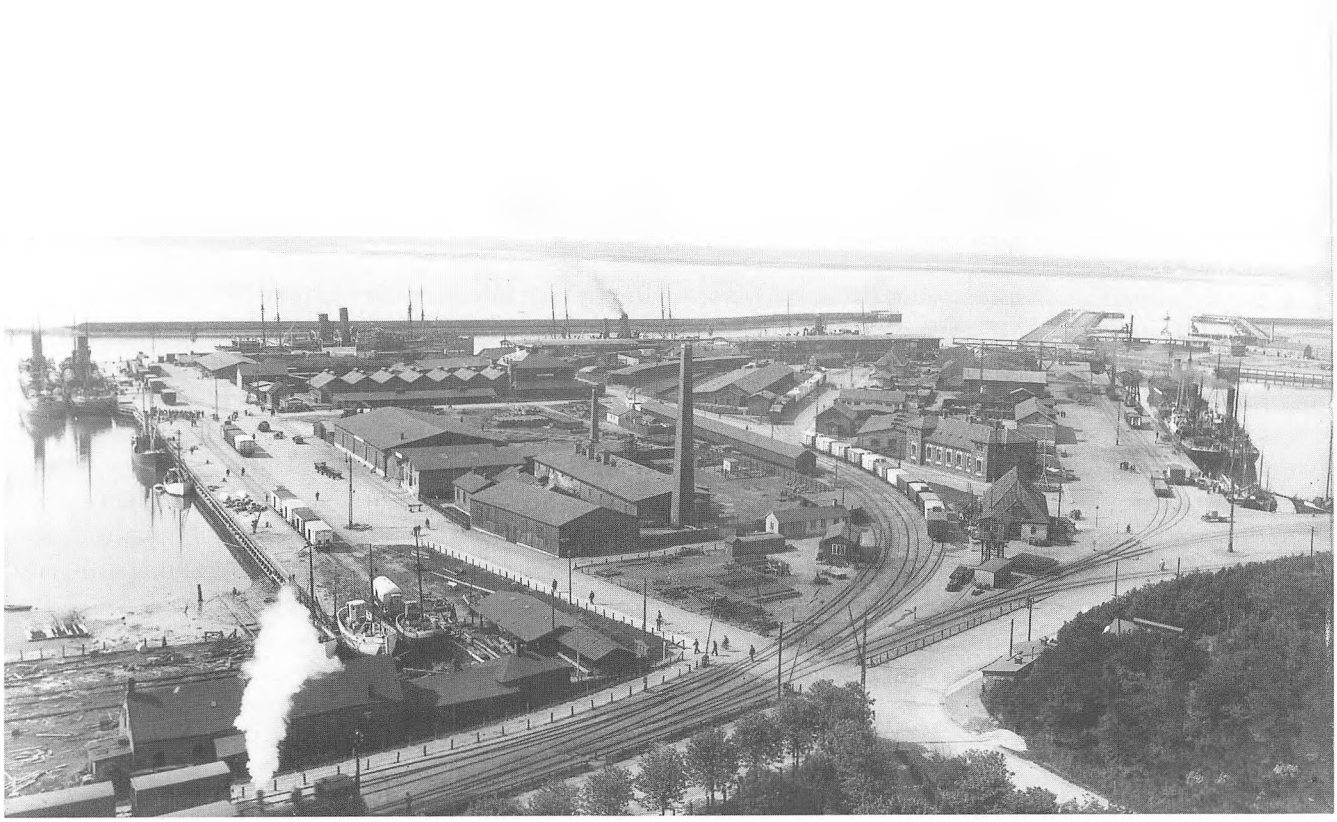

Fig. 2. Udsigt over Esbjerg Havn omkring 1920. Esbjerg Skibsværft ses i forgrunden. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseets arkiv.

virksomhed til den gamle fiskerihavn, hvor næsten alle træskibsværfter efterhånden blev samlet. Kort efter udtrådte Frederiksen af firmaet, da han blev ansat ved den nye bedding. N.P. Jensen drev derefter »det flyttede« værft videre under eget navn i en årrække.

Det gamle værft i Østre Havn blev også derefter drevet af nogle af Abrahamsens tidligere medarbejdere, idet J.N. Jensen og P.C. Lauridsen, begge fra Fanø, overtog værftet i 1922. De drev firmaet indtil 1927, da en femte af Abrahamsens tidligere medarbejdere, S.I. Kjeldsen, overtog værftet under navnet S.I. Kjeldsens Skibs- og Baadbyggeri. Jensen og Lauridsen oprettede samme år nyt skibsbyggeri i den gamle fiskerihavn under dette navn, som i en årrække var et af havnens førende. Det blev i 1950'ernes midte til »Brdr. Lauridsens Skibsbyggeri«.

Søren I. Kjeldsen byggede fra 1927 og de næste fem år en del kuttere til Esbjergs stadig voksende flåde, bl.a »Godthaab«, som nu ejes af Fiskeri- og Søfartsmuseet og har navnet »Claus Sørensen«. Men værftets dage på den lidt afsides plads i Østre Havn var ved at være talte. I 1932 blev det areal, hvorpå Kjeldsens skibsbyggeri lå, inddraget af staten til andre formål. Skibsbyggeriet måtte derfor flytte til en ny bedding, som indviedes samme år ved den gamle fiskerihavn. Søren I. Kjeldsens skibsbyggeri fortsatte her indtil 1950, hvor det blev overtaget af skibsbygger Søren Andersen.

Henrik Bredmose Simonsen, museumsinspektør, Fiskeri- og Søfartsmuseet.

LITTERATUR

Dansk Handel og Industri. Bd. IV. Odense, 1934.
Esbjerg Byhistoriske Arkiv. Materiale vedr. »Skibsbyggerier«.
Esbjerg Vejviser 1922-1929.
Fra fjord til hav – fra jolle til kutter. Udg. i anledning af 50 års jubilæet for Johs. Kristensen Skibsbyggeri A/S, Hvide Sande. 1. april 1938 – 1. april 1988. Nr. Nebel.
Samling af Anmeldelser til Handelsregistrene. Udgivet paa Foranstaltning af Ministeriet for Handel og Søfart. 1909-1922.

Skole og museum – 'i fælles fodslaw'

– et undervisningsprojekt om jernalderen

Af Jens Futtrup og Ingrid Stoumann

Der har i mange år eksisteret et nært samarbejde mellem Esbjerg Museum og Esbjerg kommunes Skoletjeneste om udarbejdelse af undervisningstilbud til folkeskolen, således at skolerne kan få kendskab til og mulighed for at udnytte museets mange tilbud og faglige ekspertise. Dette samarbejde har udviklet sig i takt med, at kravene til historieformidlingen har ændret sig. Passiv videnstilegnelse er afløst af aktiv indlevelse, som bygger på egne oplevelser. Det er netop grundlaget for det nye udvidede undervisningsforløb, som Esbjerg Museum og Skoletjenesten tilbyder de klasser, der gerne vil fordybe sig mere i jernalderen.

At vi har valgt et udvidet undervisningstilbud netop om jernalderen er ingen tilfældighed. Esbjergegnen har i mange år været kendt for at være særlig rig på jernalderfund. Nogle af de første og bedst bevarede hustomter med brolagte stalde fra jernalderen blev således udgravet her på egnen allerede i 1930'erne og 40'erne. Og siden har Esbjerg Museum fulgt dette arbejde op med udforskning af jernaldergårde og landsbysamfund.

Også på det pædagogiske område har Esbjerg altid været i front. Den første jernalderboplads i Marbækområdet, Sjelborg-bopladsen, blev bl.a. restaureret og fredet på foranledning af Skoleforvaltningen allerede omkring 1960, således at skolebørn kunne komme ud at se forfædrenes huse. Skridtet var derfor ikke langt til et historisk værksted med kopier af jernalderhuse.

Jernalderlandsbyen i Guldager Plantage var et af de første historiske værksteder, der blev etableret ude i landet, efter at Historisk-arkæologisk Forsøgscenter i Lejre havde vist vejen i midten af 1960'erne. Tusindvis af skolebørn er siden vandret igennem

Fig. 1. Jernalderlandsbyen i Guldager Plantage ejes af Esbjerg kommunes Undervisnings- og Kulturforvaltning og drives i et samarbejde mellem Skoletjenesten og Plantørens afdeling. Foto: Henning Pedersen, Skoletjenesten.

Fig. 2. Under modelbyggeriet konkretiseres forestillingerne om jernalderen. Her er 3. klasse på Vestervangskolen i færd med en model af jernalderlandsbyen i Hodde. Foto: Henning Pedersen, Skoletjenesten.

Jernalderlandsbyen og har fået en enestående chance for egne oplevelser med forhistorien, ganske vist i et rekonstrueret miljø. Forhåbentlig er de blevet klogere på dele af forhistorien – i hvert fald har de fået en oplevelse, som de fleste sent glemmer. Også i museets nye Jernalder- og Vikingetidsudstilling, som åbnede i 1992, har vi forsøgt at gøre fortiden levende ved at opbygge rekonstruerede miljøer. Det var derfor naturligt, at museet og Skoletjenesten forsøgte at kombinere børnenes oplevelser i Jernalderlandsbyen med deres oplevelser i museets nye oldtidsudstilling.

Det nye undervisningstilbud består af flere faser, hvor børnene først skal opleve og undre sig, dernæst opstille teorier og indleve sig og til sidst samle facts og præsenteres for færdige tolkninger om jernalderen. Formålet hermed er bl.a. at bevare børnenes nysgerrighed så længe som muligt, at få dem til at iagttage, til at stille spørgsmål og drage slutninger på egne præmisser. Først derefter præsenteres de for de voksnes færdige tolkninger. De er forhåbentligt da blevet mere kritiske og kan se, at der ikke altid er et entydigt svar på alle spørgsmål. Vigtigt er det også, at de selv har været aktive deltagere i processen.

Undervisningstilbuddet består af en lærervejledning, som gennemgår de forskellige faser i programmet, et antal udgravningskasser, som skolerne kan låne gennem Skoletjenesten, en lærervejledning til besøget i Jernalderlandsbyen, samt et teksthefte med teksterne fra museets oldtidsudstilling. Det er tanken at supplere dette materiale med et mere skønlitterært hefte med fortællinger om livet i jernalderen ud fra konkrete fund på egnen. I tid omhandler undervisningstilbuddet primært ældre jernalder – tiden omkring Kristi fødsel.

Programmet er udformet således, at det netop er et tilbud til læreren, som kan bruge de dele, som passer ind i hans/hendes undervisning. Vi lægger dog ikke skjul på, at for at få det fulde udbytte skal man igennem alle faserne. Det henvender sig primært til 3.-4. klassetrin, men anvendes også i 6. klasse.

Konkret går det ud på, at børnene i første fase selv prøver at lege arkæologer. De låner en udgravningskasse, hvori der findes værktøj og en række genstande, primært fra ældre jernalder, men også fra andre tidsperioder. I lærervejledningen er der instruktion i arkæologens metoder og i, hvordan udgravningen rent praktisk kan arrangeres. Udgravningen skal illudere, at børnene udgraver et affaldshul på en jernalderboplads. Det, de finder i hullet, fortæller noget om, hvad der er foregået i nærheden. Læreren præsenteres for en række mulige tolkninger af de nedgravede genstande, således at han/hun kan hjælpe børnene på vej til deres egne tolkninger. De kan lave en udstilling i klassen af genstandene med forklaringer, som eventuelt senere kan diskuteres under arkæologens besøg.

Herefter kan klassen i fællesskab gennemgå arkæologens beskrivelse af to forskellige udgravninger: et langhus fra Sjelborg-bopladsen og en landsby fra Hodde. Begge findes i lærervejledningen sammen med tegninger og fotos. De to beskrivelser er valgt, fordi vi senere lægger op til modelbyggeri af disse, og fordi børnene i det historiske værksted og muse-

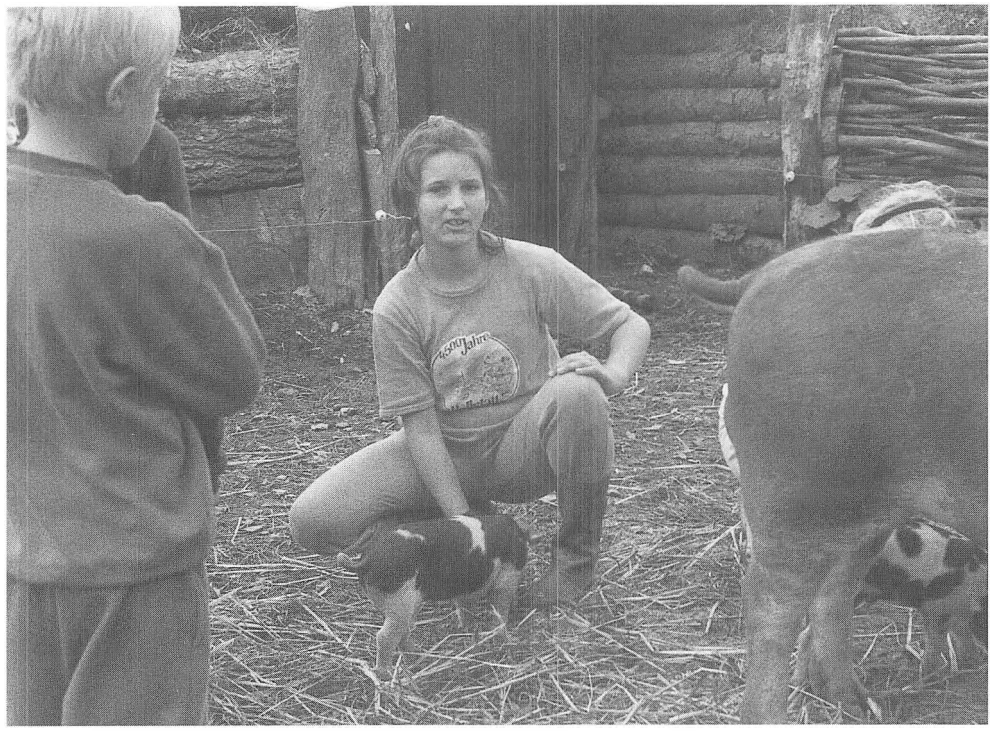

Fig 3. En vigtig del af besøget i Jernalderlandsbyen i Guldager er arbejdet med de mange dyr – her svin af gammel dansk landrace. Foto: Skoletjenesten.

ets udstilling bliver præsenteret for to forskellige kopier af Sjelborg-huset. De kan også tage på ekskursion til Marbæk-området og se de fredede hustomter i Sjelborg eller de tilsvarende i Myrthue.

Som afslutning på første fase har klassen mulighed for at få besøg af en arkæolog fra museet. Her snakker vi om, hvordan deres egen udgravning er gået, og hvad de forestiller sig, de har fundet. Desuden omfatter besøget som regel en kort gennemgang ved hjælp af dias af en rigtig udgravning med vægt på dokumentationen, da deres egen udgravning, i hvert fald i 3.-4. klasse, ofte ender i ren skattegravning. Ved hjælp af medbragte kort ser vi endvidere på, hvad der er gjort af fund i skolens nærhed; – måske er der endda nogle oldtidsminder, de kan besøge. Endelig lægger en kasse medbragte oldsager op til en diskussion af, hvordan arkæologen kan vide, om noget er fra stenalderen, bronzealderen eller jernalderen.

I anden fase går børnene i gang med mere konkrete forestillinger om jernalderen. Det sker gennem modelbyggeri enten af Sjelborg-huset eller af Hodde-landsbyen, som de har læst beskrivelser af. I lærervejledningen findes grundplaner af begge, som kan forstørres op og bruges ved modelbyggeriet. Der findes også ideer til læreren om, hvordan det rent praktisk kan gribes an. Ved Sjelborg-modellen skal børnene forestille sig, hvordan huset har været bygget og indrettet, men da denne model erfaringsmæssigt er vanskelig og tidskrævende at bygge især for de mindste børn, er der også givet forslag til en Hodde-model. Her formes husene i ler, og børnene skal i stedet prøve at forestille sig, hvordan landsbyen var indrettet. Det er vigtigt, at sværhedsgraden passer til børnenes alderstrin, så de oplever glæden ved at bygge og selv kommer med forslag og løsninger, som må diskuteres undervejs.

Ved modelbyggeriet har børnene nu selv skabt sig en række forestillinger, som de kan bygge videre på i tredje fase, der omfatter et endags besøg eller et forløb over to dage med overnatning i det historiske værksted. Jernalderlandsbyen i Guldager Plantage består af en række rekonstruerede huse, bl.a. langhuset med stald og beboelse fra Sjelborg-bopladsen og en lade samme steds fra, hertil et hus uden stald fra Myrthue-bopladsen og en smedje fra Hodde-landsbyen. Herudover er der opført flere halvtage som udgangspunkt for forskellige aktiviteter. Landsbyen er omgivet med hegn til tre sider og ligger ned til en mindre, udgravet sø. Desuden ligger den lige op til skoven og er omgivet af marker. I landsbyen holdes en række forskellige husdyr, f.eks. køer, grise, får, geder, høns og gæs, som indgår i de mangeartede aktiviteter.

Til Jernalderlandsbyen er knyttet en række lærere som instruktører, der sørger for at besøget både indholdsmæssigt og praktisk forløber tilfredsstillende. I god tid inden besøget aftaler klassens lærer med den instruktør, der vil være til stede, hvordan dagen eller dagene skal forløbe. Lærerne har også mulighed for at komme på et lille introduktionskursus før besøget.

Ved ankomsten får børnene en samlet rundvisning, inden de går i gang med de planlagte aktiviteter. De er hjemmefra blevet inddelt i grupper, som har valgt hver sin aktivitet. Det kan f.eks. være fø-

Fig. 4. Der fyres op i pottemagerovnen til lerkarbrænding, som er en af de mange aktiviteter, eleverne kan vælge i Jernalderlandsbyen. Foto: Skoletjenesten.

deindsamling og -tilberedelse, hvor børnene hugger brænder, samler urter fra skoven, koger urtesuppe, steger kød over bål eller i sydegrube, fremstiller smør og ost samt grutter mel og bager brød i lerovn.

Arbejde med husdyrene er også en meget besøgt aktivitet. Køerne malkes, fårene trækkes på mark nede i skoven, gederne fodres med friske løvblade fra indsamlingsturen i skoven, fårene klippes m.m.

Af mere håndværksprægede aktiviteter kan nævnes brænding i lerovne af medbragte lerkrukker, væveaktiviteter samt arbejde i smedjen. Ind imellem er der også tid til at snitte sin egen ske af træ, som man selv har fældet i skoven.

Arbejdet i Jernalderlandsbyen skulle gerne give børnene mulighed for fordybelse i og undren over, hvorledes vore forfædre har levet og tænkt. Rundt omkring i landsbyen møder børnene også genstande, som svarer til dem, de fandt ved deres udgravning, og hermed kan de afprøve deres formodning om, hvad genstandene har været brugt til. Børnene møder ikke skråsikre forklaringer, men opfordres til selv at søge forklaringer og opstille hypoteser. Instruktørerne forsøger ved fortællinger samt modspørgsmål at pirre børnenes nysgerrighed og prøver hermed at sætte dem i nogle oplevelsessituationer, som kan anspore dem til at indsamle oplysninger, når de er tilbage i klassen igen.

Først efter værkstedsbesøget bliver børnene i fjerde fase præsenteret for de voksnes færdige meninger om jernalderen, som de nu bedre er i stand til at vurdere imod deres egne erfaringer. Forhåbentlig har de også fået lyst til at vide mere om sider af jernalderen, som de ikke tidligere har beskæftiget sig med. I lærervejledningen er der forslag til fag- og skønlitteratur, som de kan fordybe sig i, samt en liste over film, video- og lydbånd, som kan supplere det læste. Ingen af forslagene omhandler lokale emner, så derfor har vi et ønske om at få udgivet et hefte om jernalderen her på egnen, gerne et kombineret fag-skønlitterært hefte, som giver de tørre arkæologiske facts kød og blod. Endelig er det en god ide, at klassen gennemgår tekstheftet fra museets udstilling, så børnene ved lidt om, hvad den handler om inden besøget.

Fase fem omfatter et besøg i museets oldtidsudstilling, hvor børnene kan se de originale oldsager sat ind i en sammenhæng, der giver udtryk for museets tolkninger. Udstillingens indhold er bredere, end hvad børnene i det hidtidge forløb har været præsenteret for, idet den både omhandler jernalder og vikingetid i Sydvestjylland. Men da den er opbygget i temaer som: Hvor boede de – hvordan boede de – hvad levede de af – hvordan så de ud – hvordan blev de begravet og hvad troede de på – temaer, som de for størstedelen tidligere har været i berøring med, giver dette blot en ekstra dimension til det hidtidige forløb. Nogle modeller og rekonstruerede miljøer kan desuden give anledning til diskussion ud fra børnenes egne erfaringer med modelbyggeri og deres besøg i jernalderværkstedet.

Klassen kan se udstillingen på egen hånd eller de kan forudbestille en omvisning af den samme arkæolog, som de tidligere har mødt. Omvisningen er lagt an på en dialog med børnene, og derfor er det ikke en gennemgang af udstillingen fra ende til anden. De kan selv vælge nogle emner, de gerne vil

Fig. 5. Gravafsnittet i Esbjerg Museums nye oldtidsudstilling. Foto: Brian Kristensen.

høre nærmere om, og hvis der ingen ønsker er, gennemgås primært emnerne om, hvor og hvordan de boede, samt hvad gravene kan fortælle om mennesker og samfund. Under omvisningen er det lærerens rolle at spore dialogen ind på det, børnene kender til.

Efter omvisningen kan klassen selv se resten af udstillingen. Der er ikke udarbejdet elevark, men læreren har selv mulighed for ud fra tekstheftet at formulere nogle spørgsmål, som børnene skal undersøge, og som passer til den undervisning, de tidligere har modtaget.

Som afslutning på hele forløbet kan børnene samle alle deres indtryk og al deres viden i en udstilling eller rapport. Men de kan også vælge at arbejde videre med emnet gennem dramatisering.

Ved fortælling og ikke mindst dramatisering vil vi gerne have, at børnene lytter til, skaber og videregiver historiske fortællinger på baggrund af indsigt og indlevelse i historiske begivenheder og forløb. Det kan foregå ved, at læreren ud fra et lille indlæg får børnene til at spille forskellige roller, som de selv fylder ud med de tanker og den indsigt, de har fået ved at arbejde med emnet. Stykket kan herefter opføres for forældrene, men klassen kan også sammen med dansklæreren udarbejde en drejebog til en lille videofilm. Kamera m.v. kan lånes hos Skoletjenesten, og klassen besøger så igen Jernalderlandsbyen, som de låner til optagelserne. På den måde afsluttes forløbet med et produkt, som kan vises for andre.

Hele undervisningsforløbet blev prøvekørt på udvalgte skoler i efteråret 1993, hvor en række praktiske problemer blev rettet. Blandt andet er der produceret flere og mindre udgravningskasser, som består af en blanding af kopier og originale, tydeligt mærkede oldsager, som kan tåle op- og nedgravning. Den vanskeligste hurdle i hele projektet er besøget i Jernalderlandsbyen, hvor der længe har været så stor søgning, at der er 1 års ventetid. Så det gælder for læreren om at planlægge i god tid.

Nu tilbydes undervisningsforløbet alle kommunens skoler, og vi har allerede positive tilbagemeldinger fra mange klasser. Også på museet har vi positive erfaringer, bl.a. med kombinationen af besøg på skolen/besøg på museet. I mange børns øjne forbindes arkæologi enten med ren skattegravning à la Indiana Jones eller med noget tørt, kedeligt og verdensfjernt. Det er arkæologens rolle at gøre dette billede mere nuanceret. Og når børnene kommer på museet, er de tydeligvis mere vidende, mere diskussionslystne og stiller kvalificerede spørgsmål, når de har været igennem hele undervisningsforløbet.

Vores håb er, at vi med dette undervisningstilbud får styrket børnenes historiebevidsthed og identitet og deres evne til indlevelse, analyse og vurdering. Og får børnene lov til at arbejde emnet helt igen-

nem, har vi måske også fremmet lysten til at skabe egne historiske fortællinger på baggrund af tilegnet viden. Historie skal være et sjovt og spændende fag, hvor man også kan lære noget, der kan bruges både i dag og i morgen.

Jens Futtrup, skolekonsulent for Skoletjenesten, Pædagogisk Center, Esbjerg Kommune.
Ingrid Stoumann, museumsinspektør, Esbjerg Museum

LITTERATUR

Ideer til et undervisningsforløb om jernalderen med besøg i Jernalderlandsbyen i Guldager Plantage og Esbjerg Museum. Lærervejledning. Udarbejdet af Skoletjenesten og Esbjerg Museum, Skoletjenesten 1993.
Jernalder og vikingetid i Sydvestjylland – en udstilling på Esbjerg Museum. Udgivet af Esbjerg Museum. Tryk: Skoletjenesten 1993.
Jernalderlandsbyen i Guldager Plantage – et historisk værksted. Lærervejledning. Esbjerg kommunes Skoletjeneste, u.å.
Rapport om Historisk Værkstedsarbejde i 90'erne. Seminarrapport udgivet af arbejdsgruppen for de historiske værksteder, v/ Skoletjenesten, Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter i Lejre, 1991.

Museerne i Ribe amt

Den antikvariske Samling i Ribe
Overdammen 12
6760 Ribe
Tlf: 75 42 00 55
Fax: 75 42 08 55

Ribes Vikinger
v/ Banegården
6760 Ribe
Tlf: 75 42 22 22
Åbningstider: Åbner juni 1995
1/4-30/6: 10-16
1/7-31/8: 10-17
1/9-31/10: 10-16
1/11-31/3: ti-sø 10-16

Quedens Gaard
Overdammen 10
6760 Ribe
Åbningstider:
1/6-31/8: 10-17
1/9-31/10 og 1/3-31/5:
ti-sø 11-15
1/11-28/2: ti-sø 11-13

Det gamle Rådhus
von Støckens Plads
6760 Ribe
Åbningstider:
1/5-31/5: ma-fr 13-15
1/6-31/8: 13-15
1/9-30/9: ma-fr 13-15

Esbjerg Kunstmuseum
Havnegade 20
6700 Esbjerg
Tlf: 75 13 02 11
Fax: 75 12 68 12
Åbningstider:
Alle dage 10-16

Esbjerg Museum/Vestjyllands Ravmuseum
Torvegade 45
6700 Esbjerg
Tlf: 75 12 78 11
Fax: 75 13 59 49
Åbningstider:
1/6-31-8: alle dage 10-16
1/9-31/5: ti-sø 10-16

Bogtrykmuseet
Borgergade 6
6700 Esbjerg
Tlf: 75 12 78 11
Åbningstider:
Åbent efter aftale

Esbjerg Vandtårn
Havnegade 20
6700 Esbjerg
Tlf: 75 12 78 11
Åbningstider:
1/6-15/9: 10-16
16/9-31/5: lø-sø 10-16

Fiskeri- og Søfartsmuseet
Tarphagevej 2
6710 Esbjerg V
Tlf: 75 15 06 66
Fax: 75 15 30 57
Åbningstider:
15/5-30/6 og 1/9-30/9: 10-18
1/7-31/8: 10-20
1/10-14/5: 10-16

Grindsted Vorbasse Museum
Borgergade 25-27
7200 Grindsted
Tlf: 75 31 01 66
Fax: 75 31 03 99
Åbningstider:
Ma-fr 11-15
Lang lø 11-15

Museumsgården »Karensminde«
Morsbølvej 102
7200 Grindsted
Åbningstider:
Kontakt Grindsted Museum

Besættelsessamlingen
Vestre Skole
Fælledvej 1-3
7200 Grindsted
Tlf: 75 32 14 33 og 75 31 01 66
Åbningstider:
On 19-20 og lø 14-17

Vorbasse Museum
Kirkegade 3
6623 Vorbasse
Tlf: 75 33 37 17
Åbningstider:
Lø-sø 14-17

Gøgl- & Markedsmuseet
Kontakt Grindsted Museum

Museet på Sønderskov
Egnsmuseum for Holsted,
Brørup, Vejen
Sønderskovgårdsvej 2
6650 Brørup.
Tlf: 75 38 38 66
Fax: 75 38 38 65
Åbningstider:
1/9-31/5: ti-fr 12-16, lø-sø 12-17
1/6-31/8: ti-sø 10-17

Ribe Kunstmuseum
Sct. Nicolajgade 10
6760 Ribe
Tlf: 75 42 03 62
Åbningstider:
15/6-31/8: 11-17
1/9-14/6: ti-lø 13-16, sø 11-16
Januar lukket

Varde Museum
Lundvej 4
6800 Varde
Tlf: 75 22 08 77
Fax: 75 22 07 16
Åbningstider:
1/5-31/8: 13-17
1/9-30/4: 14-17

Varde Artillerimuseum
Vestervold 11A
6800 Varde
Tlf: 75 22 15 94
Åbningstider:
Alle dage 11-17

Blåbjerg Egnsmuseum
Sdr. Allé 21
6830 Nr. Nebel
Tlf: 75 28 71 18
Åbningstider:
15/6-15/9 + efterårsferie: 14-17
16/9-14/6: sø 14-17

Nymindegab Redningsbådsmuseum
Redningsvejen, Nymindegab
6830 Nr. Nebel
Åbningstider:
1/6-30/6: lø-sø 15-17
1/7-31/8 + efterårsferie: 15-17

Blåvandshuk Egnsmuseum
Kirkegade 1
6840 Oksbøl
Tlf: 75 27 21 59
Åbningstider:
15/6-15/9 + efterårsferie: 14-17
16/9-14/6: sø 14-17

Blåvand Museum
Blåvandvej
6857 Blåvand
Åbningstider:
1/6-14/6: lø-sø 14-17
15/6-15/9 + efterårsferie: 14-17

Blåvand Redningsbådsmuseum
Fyrvej 25
6857 Blåvand
Åbningstider:
1/6-30/6: lø-sø 15-17
1/7-31/8 + efterårsferie: 15-17

Tirpitz-stillingen
Tane Hedevej
6857 Blåvand
Tlf: 75 27 84 27
Åbningstider:
1/5-31/10: 14-17

Vejen Kunstmuseum
Østergade 4
6600 Vejen
Tlf: 75 36 04 82
Åbningstider:
1/10-31/3: ti-lø 14-17,
sø 10-12 og 14-17
1/4-30/9: ti-sø 10-12 og 14-17

Ølgod Museum
Kulturhuset
Vestergade 5-7
6870 Ølgod
Tlf: 75 24 50 11
Fax: 75 24 63 30
Åbningstider:
Ti-sø 14-17

Hjedding Mejerimuseum
Hjeddingvej 2
6870 Ølgod
Åbningstider:
1/6-15/9: sø 14-17
1/7-31/7: lø-sø 14-17

Hodde Skolemuseum
Letbækvej
v/ Hodde Kirke
6870 Ølgod
Åbningstider:
1/6-15/9: sø 14-17
1/7-31/7: lø-sø 14-17

Museer associeret Ribe Amtsmuseumsråd:

Bramming Egnsmuseum
Pederstræde 4
6740 Bramming
Tlf: 75 17 29 28
Åbningstider:
Åbner dec. 1994

Danmarks Flyvemuseum
Center Mobilium
Ellehammers Allé 3
7190 Billund
Tlf: 75 35 32 22
Åbningstider:
1/6-15/9: 10-19
16/9-31/5: weekends og helligdage 10-16

Fanø Kunstmuseum
Nordland 5
Sønderho
6720 Fanø
75 16 40 44
Åbningstider:
Påskeferie, efterårsferie, helligdage: 14-17
9/4-14/6 og 1/9-31/10: lø-sø 14-17
15/7-31/8: 13-18

Fanø Museum
Skolevej
Nordby
6720 Fanø
Tlf: 75 16 61 37
Åbningstider:
1/6-30/6: ma-lø 10-13
1/7-16/8: ma-fr 10-12 og 14-17,
lø 10-13
18/8-14/9: ma-lø 10-13
Efterårsferie: 10-13

Fanø Skibsfarts- og Dragtsamling
Hovedgaden 28
Nordby
6720 Fanø
Tlf: 75 16 22 72
Åbningstider:
1/5-30/9: ma-lø 10-12 og 14-17.
Sø 14-17
1/10-30/4: ma-lø 10-12
Juli: alle dage 10-17

Hannes Hus og Sønderho Mølle
Sønderho
6720 Fanø
Tlf: 75 16 40 90
Åbningstider:
Helligdagsferier + pinse: 15-17
24/6-3/9: alle dage 15-17
September: lø-sø 15-17

Mandøhuset
Mandø Byvej 5
Mandø
6760 Ribe
Tlf: 75 44 51 80
Åbningstider:
45 min. før Mandø-bussens afgang og efter aftale

Tistrup Samlingen
Kunstbygningen
Lærkevej 21
6862 Tistrup
Tlf: 75 29 98 25
Åbningstider:
Åben i forbindelse med Vestjysk Kunstforenings skiftende udstillinger

Konserveringscentret for museerne i Ribe, Ringkjøbing og Sønderjyllands amter

Ølgod afdeling
Vestergade 5-7
6870 Ølgod
Tlf: 75 24 56 44
Fax: 75 24 64 57

Gram afdeling
Fabriksvej 17-21
6510 Gram
Tlf: 74 82 20 47
Fax: 74 82 24 47

Indhold

Søren Moses
Gravengård Vandmølle – en benstamp ved Holsted å 3

Jørgen Engel og Torben Mahler
En mølle bliver 100 år 11
Sønderho Mølle på Fanø og dens historiske baggrund

Jørgen Broch
Richard Mortensen og Esbjerg 16

Connie Jantzen, Jacob Kieffer-Olsen og Per Kristian Madsen
De små brødres hus i Ribe 26

Mariann Ploug
Et ravbælte fra Fanø? 37

Søren Manøe
Kridthus og ølkrus 41

Svend Aage Knudsen og Per Ole Rindel
Trældiget – nye udgravninger 44

Lisbeth Kibenich
To Ormehovedfingerringe fra Skast Herred 50

Henrik Jarl Hansen
Den elektroniske sognebeskrivelse –
landsdækkende arkæologi på computer 54

Erik Flagstad Rasmussen
Esbjerg Byfond 59

Mich. Ottosen
Esbjerg Posthus 1908 og 1993 –
om Bindesbølls billeder i Plesners posthus 66

Mette Eriksen Havsteen-Mikkelsen
Omkring Jenny la Cours Væveskole i Askov 74

Henrik Bredmose Simonsen
Abrahamsens værft – byens læreplads 82

Jens Futtrup og Ingrid Stoumann
Skole og museum – 'i fælles fodslaw' 84
Et undervisningsprojekt om jernalderen

Museerne i Ribe amt 90

